

OUR STORIES

COLLECTIVE MEMORY WORK
OF WOMEN ACTIVISTS FROM ALBANIA, KOSOVO,
AND SERBIA

Preface and Project Consultant: Zorana Antonijević

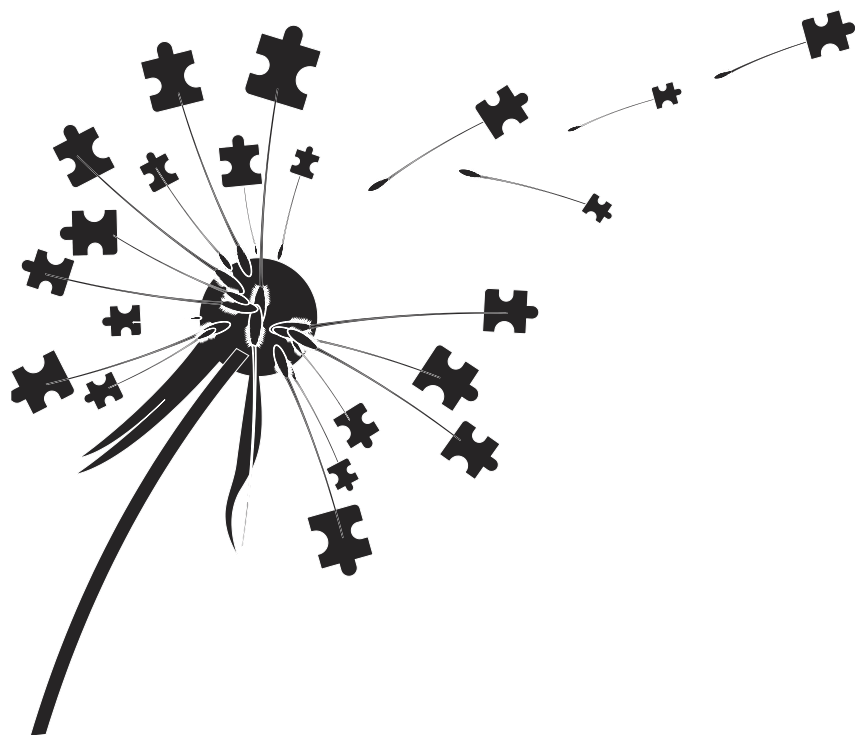
Acknowledgements

The editor of this book is deeply grateful to all the activists who shared their memories. I owe special thanks to the organisations Psycho-Social Centre Vatra, Mitrovica Women's Association for Human Rights and Association of Women Pešćanik for their selfless energy and trust in this project.

Table of Contents

Preface	7
Part One: Politics Is Personal	19
Her narratives both shocked and stirred me to join her mission	19
Think and act green	21
Teachers can do miracles	22
I did not allow the closure of the Albanian school	24
An atmosphere of fear and suspicion prevailed	26
I recall the rebellion sparked by an entire roller coaster of emotions	29
Fresh eggs from Kruševac	31
Part Two: On a Mission to Combat Violence against Women	35
I would do the same now	35
It is important for women to be there for one another	38
The best intentions are not enough	39
We must collectively rise and combat inequality and violence	40
YES, it was worth it	41
I discovered my true calling as an activist	44
I recall encountering such narratives for the first time	46
Did I make a hasty decision?	49
Part Three: Personal Is also Political	51
Family lunch	51
I want to study. I want to go to the sea every year. I want to travel	52
I persisted, stating it as a decision I had made	54
I was determined to find a way to defend myself	56
I am dedicated to dismantling gender barriers and advocating for equality	57
I made a firm decision not to continue living in such circumstances	58
Every single day, I tried to engage myself in different activities	60

I took the first step towards my independence	61
Not every decision we make may be right	62
I have long been used to the pain	64
I decided that I had the ability to create my own reality	66
I like getting dressed like this and I will continue to do so	68
A surge of rebellion welled up within me, urging me to react	70
What did the participants say about the project?	73

Preface

What is Collective Memory Work?

Ahead of you, there are memories and narratives of women from Albania, Kosovo, and Serbia collected at workshops in the “Our Stories” project supported by the Western Balkans Fund. The participants are women activists from Serbia (Association of Women Peščanik), Kosovo (Mitrovica Women Association for Human Rights) and Albania (Psycho-Social Centre Vatra). They participated in three Collective Memory Work (CMW) workshops in their native languages (Albanian and Serbian). Twenty-eight women gave their consent for their memories to be published.

This Preface to the narratives collected through the CMW workshops begins with a personal recollection of how this project came to be. It all started in 2016 when I returned from my PhD fellowship in Sweden, where, thanks to Professor Jeff Hearn from Örebro University, I was introduced to the CMW method (Barber et al. 2016). From 2017 to 2020, together with seven friends, I conducted CMW in Serbia. Our memories never came out in a printed collection (although maybe they would eventually). However, I tried to describe and analyse our CMW journey in an article (Đorđević & Antonijević, 2021) published in the most comprehensive collection on CMW (Hamm, 2021). Also, I talked about the method and its potential using any opportunity or place. So, finally, activists of a women's peace organisation from Kruševac in Serbia heard me and put this idea into practice. I am deeply grateful to Snežana Jakovljević, who recognised the great potential of CMW to record memories of women's struggles for their rights in Albania, Kosovo and Serbia.

The method gives an exemplary meaning to one of the most important feminist postulates: Private is Political. And that is what you will find in these memories and narratives, from personal struggles for emancipation within patriarchal families and communities to feminist actions that change the position of women in that same context. That is why the common theme of the CMW workshops, even though

pre-selected, was suitable for everyone: **I remember the first time I stood up for what I thought was right.**

First things first: let me explain what CMW is and why it is essential for a better understanding of women's peace and feminist activism. CMW is a group method in feminist social research that involves the collective analysis of individual written memories. The method started with Frigga Haug (Haug, 2008), a German psychologist who predominantly used it in her work with women who survived male violence. The method explores an integral part of subjectively significant events that are remembered and how they are subsequently constructed in the construction of self (Crawford et al. 1992, p. 162). CMW is grounded in social constructivism, which understands and analyses social relations and knowledge production, including the production of narratives of the past, as constructed by prevalent "malestream" – narratives of white, educated, heterosexual and wealthy middle-aged men. Thus, learning from similar projects on CMW, this project has particular salience for feminist activists because "women's experience was often in tension with the preferred masculine forms of public knowledge" (Barber et al. 2016, p. xxii). Therefore, the method has specific importance for women activists' identity construction in turbulent times.

CMW focuses on recording *women's experiences* as relevant and essential for understanding their socialisation and multiple inequalities perpetuating and deepening their unequal position in society (Scott, 1991). In this respect, the "Our Stories" project intends to record and study multiple narratives through the personal yet collective memory of feminist activists in Albania, Serbia and Kosovo. The main aim is to make their experiences visible and their memories relevant to better understand the enduring social and economic changes happening in the Western Balkans region. CMW provides insights into women's socialisation during historical events that changed an entire region's geography and social circumstances – transition, wars, and political protests. Thus, CMW gives a special significance to recording women activists' memories following their personal trajectories towards individual emancipation and political influence on women's positions in their

communities. Even more, the method provides an in-depth understanding of personal and political changes these women endured during long and everlasting processes of economic transitions and post-conflict recoveries and reconstruction of the societies in which they live and work.

The transformative goal of CMW is enhancing the capacity for collective action through critical individual and shared reflection, which can lead to personal and social change. However, these memories showed that change started with personal rebellion against strict, patriarchal family norms, to be continued towards transforming societies.

For me, as a researcher and activist, CMW provides a critical perspective on the positivist view of collecting memories of “ordinary” people. For most traditional historians, anonymous and conventional autobiographical narratives are notoriously unreliable because they derive from the personal experience of individuals and are not based on official historiographical “facts”. In CMW, memories are seen as the raw data through which the self and society are constructed. The interpretation of memory is less about how ‘truthful’ memories are and their accuracy as representations of past events. Instead, it is about how telling those memories can (re)construct those events (Crawford et al., 1992, p. 51) and the meaning of these memories for constructing personal identity as feminist and peace activists. Many authors emphasise the value of CMW as a **method of emancipatory learning** that gives opportunities for those involved to perceive “oneself as part of the problem of reconstruction of structures of subordination” (Hamm, 2021, p. 2). In this sense, CMW can potentially transform individuals and societies and lead to a better understanding of present positions by looking at the past.

The CMW method allows participants to get to know themselves and each other better and share their experiences and emotions. Moreover, through sharing, women's experiences, although different in appearance due to language, culture or history, appear, at the same time, unique and universal. For women participating in this CMW project, it awakens events that, owing to collective reading and interpretation, are rationalised and analysed so that the isolation and loneliness of women's

lives are gone. Moreover, the similarities between participants' experiences could point to the patterns of patriarchy that shape women from childhood and affect their lives to the end. In this book, readers cannot easily distinguish from where (geographically) memory emerges. The universality and uniqueness of women's struggles for personal choices, growth, and safety are striking from all three locations. The most significant benefit of CMW is the connections created between the participants and the blurring of the boundaries between the researched subjects and the researcher; thus, everyone is an observer and an active participant at the same time.

Involving a personal experience, CMW is unavoidably emotional and can have some unintended therapeutical consequences, although it is not a form of group therapy. However, I firmly believe that collective writing, reading and analysing memories is an essential part of women activists' empowerment to be able to empower others. It is the moment when they can look back at their struggles and rationalise what led them to the moment of becoming fighters for women's rights. This is especially important for those women who have been in activism for ten or even twenty years, who have personally lived through the experiences of violence, discrimination and exclusion of themselves or other women, who have been working in their local communities for years, unrecognised and undervalued for their work. The CMW allowed them to reflect on past events that eventually brought them where they are now. In that sense, it adds to the therapeutic consequences. As one of the participants stated:

"Numerous stories, events, and disappointments followed – unfortunately, too many to count. However, this initial shock remained a pivotal moment that propelled me further into activism. In a world where none of us, whether girls or women, victims or survivors, workers or leaders, felt truly safe, how could we possibly remain complacent? Since then, my opposition to injustices has evolved into a form of activism – a commitment that may not bring about rapid change in the world but undoubtedly has the power to transform lives!"

(I discovered my true calling as an activist, p. 20)

How do we organise CMW?

Over the years, CMW provoked different applications of the method in different contexts (from trade unionists and battered women to women academics and teachers) (Davies, 2008; Hamm, 2021). It also travelled across disciplines, used by psychologists and historians in education, gender studies and sociology. The step-by-step procedures of the method were not presented by founding mother Frida Haug, who vaguely described CMW, leaving the implementation for discussion and experimental use (Haug, 2008). However, one of the earliest books on CMW *Emotion and Gender: Constructing Meaning from Memory* (Crawford et al., 1992) described the steps in more detail, and that description was used as a starting point for this project. The other project that influenced us was the already-mentioned project, where Jeff Hearn was one of the participants, and the results were published in *Men's Stories for a Change: Ageing Men Remember* (Barber et al., 2016; see also Blake et al., 2016). The third source of practical use of CMW was my personal experience with the project I was involved in from 2017 to 2020 (Đorđević & Antonijević, 2021).

For this particular CMW project, participants were selected through a non-probability sampling technique among other organisation members, activists or just friends. There were no limits regarding age or profession. However, it was important that the participants knew each other from before, at least as acquaintances, not necessarily close colleagues or friends. It helped keep the workshop atmosphere informal, personal and safe. One of the options could be to set the age margin and then include women ten years younger or older from the margin, which was the case with the project I took part in. Other characteristics (ethnic group, professional status, e.g., professors, teachers, social workers, etc.) could also be included, depending on the target group.

All participants were informed beforehand, and a presentation about the project was held before they started to write. The information communicated to participants contained a pre-selected CMW topic, duration of the workshop

(minimum 3 to 4 hours), space and time of the CMW workshop and leisure time (going out for drinks or having relaxing time together over snacks).

Participants were informed that their stories might be published. However, they were assured that their identity would be hidden, and they could withdraw their consent for their stories to be published at any moment. Only one person pulled out her story from publishing.

Voluntary participation is fundamental. All participants were ensured that they could leave the CMW workshop whenever they wanted to, before writing, during writing and before reading and analysis. Confidentiality and feeling safe are the most essential principles of CMW. For the purposes of getting started, a practical handout was prepared to guide and inform the future work on CMW among the same groups or different groups of women.

Another challenge is selecting the place and time for the CMW workshop. At the same time, it is of critical importance for the project's success. First, the place has to be accessible to everyone, quiet and isolated from noise and disturbance. In the context of this project, it means that all phones were put on silent mode so that women could spend some time without working on regular, paid jobs or unpaid work. It means that meetings were held in late afternoons when participants had free time or time for themselves. The room has to be big and comfortable for participants to write, either using paper and pen or directly into their phones or laptops.

The selection of topics is a particularly challenging part of CMW. However, for this project, the topic was pre-selected so that all three groups could write on the same one. The pre-selected topic was **I remember the first time I stood up for what I thought was right**. Participants were encouraged and instructed to write about a concrete event, activity or action in as many details as possible, with descriptions of where the event happened, who was present apart from the memory teller, how the person felt, what kind of emotions and thoughts she had, during which period of her life the event happened, how did it started and ended, and what happened afterwards, etc.

Getting out for informal chats over snacks and drinks provided moments of relaxation and unwinding after strong emotions provoked by memory writing.

What will you find in this book?

The book is organised in five chapters: A *Preface* introducing the CMW method and the following chapters with written memories of workshop participants. The collective memories are organised under three chapters. Part One, *Politics Is Personal*, contains seven memories of important political events, protests and engagements against injustice, violence against women and non-democratic political regimes. Part Two, *On a Mission to Combat Violence against Women*, contains eight memories of personal engagement against gender-based violence against women. For many participants, these events led to their life commitment to anti-violence activism. Part Three, *Personal Is also Political*, has fourteen memories – twice as many as Parts One and Two. This shows how the path of uprising against injustice began in childhood as a rebellion against the rigid, unwritten rules of the patriarchal family. Rules that did not allow women the right to choose education, surname, dress, and the life they wanted to lead.

“Seated on the couch, I began to feel uneasy hearing those words. A surge of rebellion welled up within me, urging me to react. Despite our frequent discussions with my parents and our social circle, I lacked the experience to confront and discuss matters I deemed unjust, especially with individuals older than myself. I wanted to react! My eyes remained fixed on my parents, conveying my silent rebellion.”

(A surge of rebellion welled up within me, urging me to react, p. 37).

“I don't want another school, I thought while looking at them, the only school I wanted to attend was gymnasium. Everyone is entitled to attend the school of their choice. I want to go to gymnasium,” I repeated, “and later on I will choose a

university for myself. I might become a doctor, but I don't think I will. I don't know what I will be, maybe a poet, maybe I will travel the world, I would like that, maybe a journalist," I continued.

(I want to study. I want to go to the sea every year. I want to travel, p. 28).

In the last chapter, *What did participants say about the project?* the readers can find out how participants felt, what they thought about and how they valued this project.

Many written and unwritten prohibitions stood and still stand before women in this region. Data from all three countries speak of a constant and uncertain struggle for political rights and representation, the right to decent work and a life without violence. Future feminists had to fight for all that as girls and young women. Even when narratives about intimate struggles do not explicitly talk about activism (keeping silent about one's illness, fear of still-childbirth), they implicitly describe a situation where women, often left to themselves and without the support of their loved ones, fight for dignity, for health, for offspring.

These memories speak of something else: very often, the family was the place of the greatest support but also the utmost obstacle to the women's personal growth and development. The figures of male family members, whether a father, husband or brother, are often a barrier that needs to be overcome.

As the centuries-old experience of women in these areas, as well as recent scientific literature and research show, life in a patriarchal society is marked by everyday violence, whether we experience it ourselves or witness it. Anti-violence activism, judging by the memories of these women, started spontaneously as an urge to do something that is considered right and oppose the abuser without thinking about one's own safety and consequences.

"And we did meet one day. At a staircase. In a building. Face to face. Nowhere to hide. He stares into my eyes. I stare back. We keep staring at each other. Maybe it lasted a minute. It seemed forever to me". (I would do the same now, p.19).

"He was literally sitting on her body, hitting her as she motionlessly lay in a pool of blood. No one reacted. I asked my friend to keep walking with my kids and look after them. Then I approached the bully from behind, looking for something I could use to hit him. I was afraid he might kill her if I didn't stop him. I noticed half of a brick nearby, picked it up, and swung toward his head. He fell over the woman already lying on the ground. I did not think of the consequences. All I could think of was how to save her".

(It is important for women to be there for one another, p.19-20)

"I sat down and started shaking. I was wondering if I did the right thing. What if I killed him? Was it a hasty thing to do? Would it be better if I waited for the police, but what if he had murdered her before the police arrived? I wasn't sure. It took me a long time to realise it was the right thing to do, and she divorced him soon after".

(Did I make a hasty decision? p. 26).

The first part of the collective memories is about political activism, from protesting against anti-democratic and warfare regimes to protesting against violence against women and working for LGBTIQ+ rights only because it was the right thing to do.

"This was my strongest resistance to a system, where I, along with my colleagues, stood stoically in front of the barrels of armoured cars for a relative time, leaving my children on the streets at the mercy of God with only one goal – not to allow the closure of the Albanian school".

(I did not allow the closure of the Albanian school, p.13).

"Today, nearly a decade later, I find contentment in the transformation that an almost ominous phone call brought to the life of a 17-year-old lesbian, vulnerable in a city in Albania. Presently, I have the chance to instigate the

change I yearned for in society a decade ago for all those who, like me, confronted injustices and inequalities due to being different in our lives”.

(I recall the rebellion sparked by an entire roller coaster of emotions, p. 15).

“Two of us, two women tightly clinging to each other. Feeling a little frozen. Huge lump in my throat, suffocating me. Stomach clenching. Whether from the cold or the fear, I don't know. My mouth turned into a cube, as I kept trying to blow the whistle, yellow whistle with a blue ribbon. It sounds so powerful that it seems to me it could overpower a baton”.

(Fresh eggs from Kruševac, p.16).

Although sometimes painful and difficult, we return to these memories because they explain who we are today and what kind of future we wish for tomorrow. I hope you will enjoy it, at least as much as we enjoyed writing and sharing them with each other. Maybe these memories will be an incentive for some new girl, young woman or old, to resist patriarchal pressures, norms, and violence and do what she thinks is right at that moment.

References

- Barber, R., Blake, V., Hearn, J., Jackson, D., Johnson, R., Luczynski, Z., & McEwan, D. (2016). *Men's stories for a change: Ageing men remember*. Common Ground Publishing.
- Blake, V., Hearn, J., Barber, R., Jackson, D., Johnson, R., & Luczynski, Z. (2016). "Doing memory work with older men: The practicalities, the process, the potential." *Working with Older People*, 20(4), 209–213.
- Crawford, J., Kippax, S., Onyx, J., Gault, U., & Benton, P. (1992). *Emotion and gender: Constructing meaning from memory*. Sage Publications, Inc.
- Davies, B. (2008). "Practicing collective biography." pp. 45–62 in *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Edited by A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, and J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Hamm, R. (2021). *Reader Collective Memory-Work*. Sligo, Republic of Ireland: BeltraBooks
- Haug, F. (2008). "Memory work: a detailed rendering of the method for social science research". pp. 21–41 in *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Edited by A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, and J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Scott, J. W. (1991). "The Evidence of Experience." *Critical Inquiry*, 17(4):773–97.

***Our Stories* contributors (in alphabetical order):**

Ana, Anita, Arjana, Arta, Blerina, Brikena, Danijela, Dea, Dženeta, Entela, Ines, Lorida, Lumnije, Maja, Megi, Milica, Milkana, Nafije, Romina, Shpata, Slavica, Slađana, Snežana, Teuta, Valbone P., Valbone S., Verica, Vetone, Xhensila, Zorana.

Special gratitude goes to translators of the stories: Ana Imsirović Djordjevic, Lorida Sadiku, Dzeneta Ciljevic, Fatima Ulakovic, Ana Gjokoli, as well as proofreader Ljubica Gavanski.

Part One: Politics Is Personal

Her narratives both shocked and stirred me to join her mission

Upon the completion of my higher education in 1995, my aspiration was to secure employment, enabling me to provide for my family and meet personal expenses. Despite obtaining a degree in mechanical engineering, job prospects in this field were scarce, with many factories and plants shutting down in the wake of the systemic changes in the 1990s.

In the initial post-graduation year, I served as an educator in a kindergarten. Subsequently, for a span of two years, I assumed the role of Mechanical Engineer in a regional enterprise. Unfortunately, I never had the opportunity to apply my professional skills. Faced with dwindling motivation in this trajectory, a television advertisement caught my eye – a job opportunity as a computer instructor and graphic designer in a private company. Swiftly, I submitted my application and secured the position.

In this timeframe, a woman named Vera Lesko, dedicated to safeguarding girls from human trafficking, made her presence known in the company. Her narratives, detailing the harrowing truths of human trafficking and sexual violence, both shocked and stirred me to join her mission. I undertook a project to craft informative leaflets for girls and their families, intending to thwart deception and exploitation by traffickers.

Upon presenting the completed materials to Vera a few days later, I insisted that she did not need to pay for my work. However, the owner of the company requested a minimal fee for the service. Vera explained that she had recently established a counselling and information centre in Vlore, and she considered our contribution as support for her work. She expressed gratitude for the meticulous work I had done. Eager to contribute further to her cause, I asked how I could help, and her response

immediately struck a chord with me. She offered me a position as a secretary at the Centre, with the additional responsibility of preparing all informational materials distributed to towns and villages across Albania through local police stations. She mentioned that the salary was very modest, given the Centre's early stages. Without hesitation, my answer was "yes".

From April 2000 until the present day, there has not been a moment when I could fathom detaching from the work I'm currently engaged in, contributing my modest part to the protection of victims of human trafficking, sexual violence and all forms of abuse. This ongoing commitment reminds us of the collective responsibility we share in supporting and protecting those in need.

Think and act green

With my initiative to become the voice of nature and the environment at all costs, I think I have made the right decision which is supported by many people. Now it has been more than three years that every day I individually act in the protection and cleaning of every space wherever I am.

This action has fortunately met with understanding from my close and wider community. I am happy that every day when I meet with people, they express their concerns, suggest ideas and opportunities to improve the situation in different areas. I have cases when they even write to me on social networks or stop me in the street to exchange opportunities and concerns.

During the actions organised as a voluntary group on our own initiative, the idea to call our activity the “Environmentalists of Mitrovica” was born. My goal has been to promote an initiative called “plogging” which means jogging and collecting garbage at the same time.

I was notified of this activity for the first time by a short video on social networks in 2016, when I happened to hear and see the creator of this initiative explain the activity. This person was Eric Ahlmstrom, a man from Sweden who, while running through nature in Sweden, happened to see a lot of garbage. So, he began to collect those remains of glasses, packaging and cigarette butts, when he realised that there was no name for this action.

In this case, he invented the most appropriate word for this action by combining the Swedish word *plakka up* = grab and *jogging* = running/jogging. Since then, this word has been in use with which I am happy to have encountered and that I will always use in the service of the environment by promoting plogging in my city, my country and not alone.

I hope that this decision, which I thought was the right one, although perhaps with a rather small impact on my beginnings, will serve to create a better collective awareness of the environment and keep me active for many years. My motto is: “think and act green”.

Teachers can do miracles

Needless to say, teachers are the pillar and foundation of the state. The weight of the sky and the teacher do not measure. From the eighties, when my career as a teacher began, to the present day, I had successive challenges in life. As a teacher of great sacrifices, life informed me of the vicissitudes of different parents of all communities, whether from a social or national aspect. Academics and parents taught me to behave and act wholeheartedly.

That is what I did and still do, so their advice can be passed on to my children and students, generation after generation. I have always wanted to help inclusive children because they are a weak point for me, considering their parents and what they face in our society, which still needs awareness. Fate had it that NGO Theme offered the training Inclusion in Our Schools, which lasted for a year. I gained additional experience in getting to know these children better in collaboration with the teachers of the Mother Teresa resource centre in Mitrovica, the parents of these children and various experts who offered interactive activities and lectures. In the end, we were able to voluntarily accept children with special needs in our classes.

This wish came true after I had decided to integrate the brother of my student from the previous generation into my class. I applied to the school where I worked. Although my request challenged the principal and secretary of the school and was not very well received, I managed to insist and refer to the law in force that this student must be transferred from the Resource Centre to the regular primary school.

At the beginning, I informed the parents about the new challenge that awaited them and their children in the first grade. They were sceptical at first, but then they were informed that he would initially be integrated only in the skills subjects and my aim was to treat all the children equally, without harming either side. If he were not successful, then the student would continue his education in the special school where he had been before.

At first, there were difficulties in accommodation, but with additional activities and different methodologies, I managed to adjust to his needs. He attended two

subjects during the first semester. After the first six months, I challenged myself to try to integrate him in all subjects so that his family and I would be more at ease in this regard.

When his parents were notified, his mother's joy and her congratulations will never leave my mind. "It seems to me that I no longer live on earth, but in heaven. "You made it so my son has friends in school, in the neighbourhood and everywhere". However, this was achieved thanks to everyone's cooperation.

The third and fourth grades were a challenge because some of the teachers were reluctant to teach him, but even then I insisted that the law allowed him to continue regular education and that now he was well prepared and that his classmates helped him and took care of him without hesitation. This class and these parents are prepared to treat children with special needs because they also love life just like the rest of us.

Teachers can do miracles, but only if they want to. They are the value of the nation.

I did not allow the closure of the Albanian school

I remember it as if it happened today, in June 1991, the teachers and the students were kicked out of our school, just before graduation. These students were the last generation of graduates of the Boris Kidrič Technical High School in Mitrovica, against whom violent measures were applied.

Everyone, students and teachers, sat together, huddled in front of the closed doors – cheering in the hope that a miracle would happen, and the doors would open for us. But it was in vain! It did not take long for the police force to drive us away with curses and insults.

We dispersed sad and revolted because after the award of diplomas, we planned to divide the classes and parallels. On the way, we talked among ourselves that our meetings should continue in the following days even if we were to encounter resistance from the competent authorities.

Neither my colleagues nor I gave up. So, we continued going out to the school yard for several days in a row, hoping that one day we will join our “cult of knowledge”. After a few days, a firm decision was made by the decision-making authorities for education (in the Albanian language) to stop these exposures, because we were endangering the students and ourselves.

Back in September, we met students and teachers, in the school yard, with the same goal of entering the school. The reaction was the same! Closed doors, the school surrounded by the police, as well as the appearance of several armoured vehicles.

After three days of this attempt, we left to our homes – with the hope that this major problem would be solved.

All the doors of secondary schools in Kosovo were closed. After many internal meetings of the Educational Organisational Council, which were held for all secondary schools in Kosovo, it was decided that teaching would continue in various private facilities.

The loving and humane population opened the doors of houses, shops, garages or other perfect facilities to accept students and teachers into their bosom, away from oppression and physical torture. It often happened that our students were beaten and arrested – just because they were holding Albanian literature in their hands.

This was my strongest resistance to a system, where I, along with my colleagues, stood stoically in front of the barrels of armoured cars for a relative time, leaving my children on the streets at the mercy of God with only one goal – not to allow the closure of the Albanian school.

An atmosphere of fear and suspicion prevailed

I have worked in public administration for some three years already. It was a great team of young, educated, English-speaking people. There were four of us on the team. A woman colleague who was already there when I started working, and another woman and a man, both engaged due to my recommendation. All four of us, altogether three women and one young man, shared an office. We were friends and worked and cooperated nicely. We liked working together, and encouraged each other. Even though it was a rather small office, four of us insisted on sharing it. It was an old-fashioned office, in an old-fashioned building, with some horrible paintings on the walls, which I totally disliked, despite the fact that there were painted by Konjović, a famous painter. I remember one painting depicting some drunken men. That is how it was titled, too: Drunken Men. But we put on some posters of our choice, posters of the “circle of violence”, “Roma Women Can Do It”, and others. Our office was something out of the box and new in that rigid bureaucratic surrounding. As if a small NGO had landed through the roof into our office.

Other offices and the company in general were totally different. Filled with an atmosphere of fear and suspicion. New elections were about to be held and everyone was panicking about the election campaign and uncertainty of keeping their political positions. But we were absolutely not interested in all the schemes and political coalitions that were made. We were doing our jobs, working on the advancement of the position of women. We were not interested in the politics of parties.

And then a woman who was our superior at the time decided to leave the party she was a part of and form a new party, a few months prior to elections. She was one of the first women in politics, and attended all the trainings organised by women's organisations. Those trainings greatly improved her public appearances and speeches, leadership skills, and self-confidence. Over the course of several days, she assigned one of her employees to collect signatures among workers for the registration of her party. It meant that people had to register on a list with their

full name and surname, ID card number, and confirm it with their signature. Of course, the majority signed it. A few of us, to be precise, three of us from our office did not sign up, and we weren't asked to. They knew we would not sign up. People mostly signed on their own will, but there were people with temporary work contracts, and their jobs and income depended on their signatures.

That young colleague of ours, fourth member of our team, was still in the process of employment. He applied, submitted documents, and waited for the decision on whether he would get a permanent employment contract, that was supposed to be signed by our superior. Most of us took it for granted that he would get the job, not worrying at all about it, and we had loads of work to do so didn't even have much time to think about it. But a day before the deadline for the extension of his contract, the lawyer of our firm came to our office and asked to talk to me face to face. When we got into the hallway, she told me: "Today is the last day for J. to sign the documents and employ D. on a permanent basis. But she told me she was not going to do it, because D. refused to sign for her party's list. It means I will have to post a new job vacancy and D. is probably not the applicant to be employed based on that new call. Can you talk to her and see whether she would change her mind?"

I was shocked. It did not occur to me that such a thing could happen; it did not even occur to me that a woman we trained to follow different policies could do the very thing we were fighting against! At first I did not know what to do. Without informing anyone, I went to the HR office and asked for my work booklet. I wasn't sure what I was going to do with it, but while going up the stairs my head cleared up. I entered her office and told her secretary I wanted to talk to our superior. I stepped inside and saw her sitting at a large desk located at the far end of the office. Between us was a long conference table where official and collegium meetings were held. I threw my work booklet on the table and said: "Fire me, if you dare, and sign his contract. I was hoping that the days when people were forced to give up their beliefs in order to keep or get their jobs were over. And I was hoping you learned something at the numerous seminars you attended, you learned that women's politics was

different. I was hoping that you, as a woman politician, would be different than all those men!" I turned and left, leaving my work booklet on the conference table.

Before I got out, I saw her face burning with anger and (hopefully) shame.

I went back to my office, saying nothing to my colleagues, so they had no clue there was anything out of the ordinary going on. Half an hour later my phone rang, and her secretary invited me back to the office. J. sat there, behind her desk, all stiff and official. My work booklet was still at the conference table where I had left it. As I just kept standing there, she picked up the phone and said: "Please M., bring me that employment contract, I will sign it." I did not wait for the lawyer to get the contract. I took my work booklet and left her office.

I recall the rebellion sparked by an entire roller coaster of emotions

I recall the initial instance when my profound fear materialised. Perhaps it might appear inconsequential today, but to my 17-year-old self, it was far from insignificant. After years of denying and sidestepping the secret I harboured within, I mustered the courage to confess my truth to someone else – someone I held dear.

School lost its sense of safety, home became inhospitable, even the gaze of my parents and the familiarity of old friends offered no refuge. The very streets of my hometown felt menacing. I can vividly recall my literature teacher, who, whenever I participated in class, would belittle my answers with comments like, “You may excel in school, but life is not that simple; we all see through your façade”. The corridors echoed with the jeers of teenage boys from other classes branding me with the label “lesbian” during the long breaks. The eyes of the one I embraced in those hallways and secluded corners reflected the same fear that gripped us. In those moments, the city where I had spent my entire life felt desolate, and it seemed like she and I were the only two souls navigating its unforgiving terrain.

On that day, after a lengthy summer apart due to the holidays and fear, we reunited on the first day of school. I was walking her home, hand in hand. The ringtone of my old Blackberry pierced the air, accompanied by a shout that rattled me, “Why are you walking holding hands like that? Where are you going?”. It was a family member. Perhaps just an innocent inquiry, but in that moment, I felt like the most exposed and vulnerable person in the world. The afternoon was spent reflecting on the emotions stirred by that phone call, and the enduring taste after a decade is one of disappointment and a profound sense of not belonging in my own city. I also recall the rebellion sparked by the entire roller coaster of emotions. What was I doing wrong?

This pivotal moment, marked by the intense pressure, pain, insecurity, and rebellion against my family, coupled with the fear of potentially losing the person I cherished the most in that city for the first time in my life, ignited an undeniable

need to alter something in that seemingly hopeless situation. Whether it was something small, this drove me toward the path of activism and law. I embarked on the study of law and immersed myself in various initiatives, seeking to encounter and connect with a handful of other young individuals who, like me, shared the common experience of feeling distinct in the city where we were born and raised, solely because something about us was different.

Throughout this journey, particularly in its initial phases, every fear I harboured manifested into reality. I lost my first love, friendships dissolved, family bonds strained, and even my pride in the city of my origin dwindled. I lost the sense of belonging to it. For years, it felt like I lacked a central axis to lean on because no one was there when the determination to confront everything and everyone faltered.

Despite the losses incurred on this journey, I discovered crucial aspects of myself. Today, nearly a decade later, I find contentment in the transformation that an almost ominous phone call brought to the life of a 17-year-old lesbian, vulnerable in a city in Albania. Presently, I have the chance to instigate the change I yearned for in society a decade ago – for all those who, like me, confronted injustices and inequalities due to being different in our lives.

I summon this motivation and fragments of the past whenever fatigue sets in – whether it is providing legal counsel to LGBTI+ individuals, composing reports in legal language, participating in training sessions for educators, psychologists, and justice professionals, or advocating for the rights of LGBTI+ individuals as human rights. In envisioning the future reality within my mind, the rightful reality that, alongside colleagues and fellow LGBTI+ activists, we strive daily to manifest, even in its imperfect forms.

Fresh eggs from Kruševac

To Belgrade! To Belgrade!

Green *Zastava* car 454-33 “sweeps” down the highway 140 km per hour. It's old, falling apart, but rushes charged with our energy and passion. To Belgrade!

I remember. . .

Changes, changes, concede defeat, down with the regime, down with the government! December 24th, 1996. Knez Mihailova Street. Close to Terazije fountain. I cannot feel my fingers. I forgot the gloves, again, alas. I put them aside while packing the eggs and forgot them.

Firmly holding the bag with eggs. They will be of good use today.

I walk down the street crowded with people. It is almost impossible to make a step without someone bumping into you or pushing you – it is that crowded. Cymbals, all kind of percussion instruments, plastic trumpets, pans, pots, lids.

Behind me is a man with his dog. The dog is barking, howling, probably because of the noise or because of policemen with batons.

Two of us, two women tightly clinging to each other. Feeling a little frozen. Huge lump in my throat, suffocating me. Stomach clenching. Whether from the cold or the fear, I don't know. My mouth turned into a cube, as I kept trying to blow the whistle, yellow whistle with a blue ribbon. It sounds so powerful that it seems to me it could overpower a baton.

“Together for Changes”, says a huge banner, 2 to 3 meters wide, maybe even wider, taking up the whole street. And here we are, together.

Students stretched out the banner “Belgrade Is the World”. There are many of them. I want to go to the world, too. Free and freely! Looking around, feeling warmth slowly taking over my body, spreading around my chest, my heart, down my spine. Enough of the spine bending. Standing as straight up as I can, holding my head up high, proud of being here, in this mass of young, smiling, rebellious, grey-haired, angry, various people. Suddenly, I see a student flying a colourful, fluttering

kite, rising above our heads and brazenly defying terror. Freedom, freedom. Feeling good, more than good, fantastic, as if I could fly along the dragon.

I reach into my bag with eggs, pass them to my friend, to a guy by my side, comrade, fellow protestor. I also grab one and with all my might throw it toward the crowd in front of Terazije fountain. Counter protestors, brought by buses, picked up from all over, to support the regime. "We love you, Sloba", "I love you too". Cursing, shouting, someone pushing me from behind. I have to move forward. For all those days and nights of not sleeping, thinking over and over again, for all the friends from Mostar. For a friend from Dubrovnik, for Zoran from Sarajevo.

I hear a guy yelling we should move, move, batons are hitting. I run and hide in a foyer of the closest building I could reach. I lean against the wall and whisper to myself: keep breathing, keep breathing. I am lacking air. Not sure whether I feel as if I was suffocating or being suffocated. Tears froze under my eyelids, as well as all my wishes, hopes, desires. I won't hold them no more, today I shall set free all the tears that have accumulated there for years, that haven't been cried out for who knows why and whom.

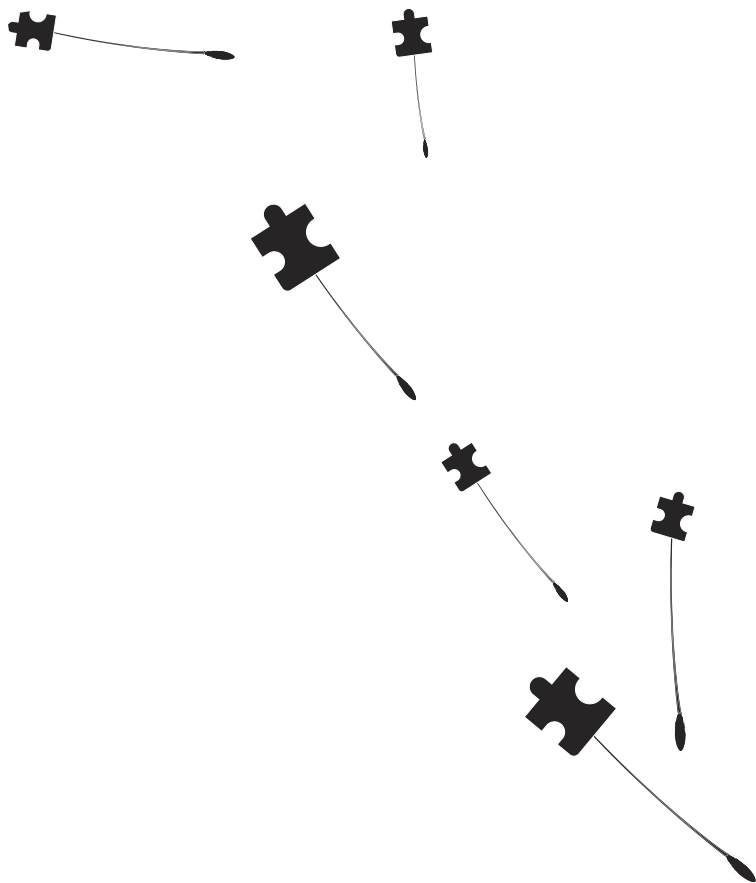
Changes, changes – I hear from the street. The sounds of drums, percussions, clamour, screams, whistles. I blow my whistle as hard as I can, even harder than before, with more freedom. I guess it was because I cried out all those tears and dilemmas. I want changes, changes are a must, I say to myself. There is a stage set out there. A bunch of people on the stage. I hear Zoran, Vesna, Vuk. Voices of reason. Such a good sound system. I am thinking that it's good that they can be heard so clearly and loudly. Together. Tightly wrapping my dark green coat around my body. I can no longer feel my toes, even though I put on two pairs of socks. And boots, which I rarely wear. I am throwing away the empty bag. Home-produced eggs from Kruševac ended up in Knez Mihailova Street. For the honour. For the *Knez* (Eng. Prince).

A man next to me said: "Lots of them, brought by buses, Milošević's scumbags. But we will crush them as cockroaches. We have proven we could." "And we have to

do it," another guy shouts. "Concede defeat, we won the elections, victory, victory, concede defeat, you thief!"

Thieves, thieves. Stole away my peace, freedom, peaceful dreams, they stole and darkened the world for me, my Jovana, for youth, for hopes, beauty, and future. I yell out loud, already hoarse, blowing the whistle as tears roll down my face, and my nose starts running as I wipe my cheeks with my bare hand, as if washing down all the troubles and adversities.

Here I am, I know why, and I will not give up. Not today. Not tomorrow. Not before changes come. Regardless of the snow that begins to fall, regardless of the night coming down on us. Regardless of yet another day in this hell. The rage I feel fuels me with miraculous strength and faith that all this is going to end. Together. Until we win! Going back to my hometown all wet, cold, hungry. But firmly believing I was not going to give up.

Part Two:

On a Mission to Combat Violence against Women

I would do the same now

It was a cold Saturday morning. My husband and son went to the countryside, and my daughter and I stayed at home. We have just had breakfast and I was thinking about what to make for lunch. I remembered an elderly woman from the street around the corner was selling frozen peppers. I really felt like eating stuffed peppers.

I hurried to dress up the kid before the rain, as grey clouds were covering the sky. We were getting ready to go buy peppers and some meat. When I opened the door it seemed rather chilly. I got back to take jackets, too. I could not even imagine that a true drama was about to start. . .

Someone abruptly opened the front door of our flat, without ringing the bell or knocking. I flinched. It was a neighbour from the floor below. Tousled hair, eyes wide open, with a kitchen towel in her hand. Trembling, crying: "Help me, hide me!" "Whom from?", I asked frantically. I was trembling, too. Instead of answering, she kept repeating "He will kill me, he will kill me. . .", and ran off to the bathroom.

In a second I realized she was referring to the partner she had been living with for some time. My kid started screaming in fear. I was silencing both of them. Grabbed the child and took her to another neighbour's. Asked her to take care of my daughter and not ask a thing. She did so, but I saw she was bewildered, not understanding what was going on.

I rushed back to my flat. Locked the door, twice, just in case. The neighbour still crying and trembling. . . All of a sudden, bangs on the door. "Open, I'll kill you both!" We hear it, and probably the whole building can hear it. We looked at each other. I signalled her to be quiet with my finger.

I slowly tiptoed to the door and looked through the peephole. . . I guessed right, it was him. I could see the rage in his eyes. He kept yelling. Saying horrible things. We

are calling the police. They don't quite get it who is going to kill whom, who is at which door. As if it matters! Here is the street and the number, just be here as fast as you can. The guy is threatening to kill us. I wouldn't swear, but I think he was holding a gun as he kept swinging his hands in front of my door. Maybe not. Maybe it's just that 'eyes are big in fear', as the saying goes.

Shortly after our call to the police, we could hear the police sirens. Probably he heard it too. He is not at the door anymore. He ran away. I told the neighbour to stay for a little longer. I called the other neighbour to ask about my kid. She said she was fine, eating a banana. I felt relieved. The landline phone rings. I expected it to be the police. Picked up the phone. Shaking. But it was a friend of mine. She is a cousin of the guy who was banging at my door. "What did you do?", she asked. Her voice was trembling. I said I did not understand her question. "My cousin just called and said you were hiding his girlfriend, and that the police were after him. I am afraid for you, you know what he is like, why did you mess with him?", she said.

I knew what he was like, but I said nothing. I knew she was calling because she was truly in fear for my safety. She said she was going to call him back and try to "sort things out". Despite being aware that I have done nothing wrong, I said it would be good if she did. I suppose I was afraid for my family, I was afraid he might hurt them.

The day passed, a whole month passed. They did not get back together. No police officer asked me a thing. I guess the police did talk to her. I have no idea whether he was sanctioned in some way. We did not talk about it. In the meantime, a friend asked me if I was afraid what would happen if I met him, adding that I was insane and that I should have driven her away from the apartment, not bringing misery upon myself, let the two of them resolve their issues themselves. I know I shouldn't have driven her away. It was at the tip of my tongue to ask her if she would say so if it was about her sister or daughter. . . but I didn't ask. It was pointless. There is no point in discussing moral values with such people.

And we did meet one day. At a staircase. In a building. Face to face. Nowhere to hide. He stares into my eyes. I stare back. We keep staring at each other. Maybe it lasted a minute. It seemed forever to me. He broke the silence. "You fucked me up.

You hid her and the police was called from your flat," he said (even today I have no idea how he knew the police was called from my apartment – anyone could have called, since everyone in the neighbourhood heard the banging, threats, yelling. . .)

I remained silent. He also stopped talking. I was waiting for him to hit me, push me, do me some harm. "Shame on you," he said rather quietly. Then all of my fear just vanished, and I dared saying "Shame on YOU, you traumatized that woman, myself, my kid, you were banging on my door." He looks at me and claims he would do me no harm, since we have known each other since childhood, from school. Yes, we have known each other. It was true. "But you did do me harm. I still dream of you yelling and banging and threatening." I turned away and left. We haven't met again, and twenty years have passed.

The neighbour moved out of town. I do not see her either anymore. I haven't experienced anything like that again. At least not as traumatic. But I would do the same if something like that did happen again.

It is important for women to be there for one another

I remember myself, a young woman who had just come out of violence and left the abuser, returning to her hometown with two small children, with no support, judged by her close ones and surroundings. I stood up to everyone and somehow sorted things out. And before that I never dared talk back, let alone stand up to someone. I am bringing this up as an introduction to my story because I want to emphasise how I developed zero tolerance to violence after my experience, especially to physical violence.

One day I was walking around town with my kids and a friend of mine. It was a pleasant and sunny day. The street was crowded, and people peacefully walked by a man who was beating a woman, in broad daylight, in the town centre, in front of the municipal building, across the street from the Police Administration. He was literally sitting on her body, hitting her as she motionlessly lay in a pool of blood. No one reacted. I asked my friend to keep walking with my kids and look after them. Then I approached the bully from behind, looking for something I could use to hit him. I was afraid he might kill her if I didn't stop him. I noticed half of a brick nearby, picked it up, and swung towards his head. He fell over the woman already lying on the ground. I did not think of consequences. All I could think of was how to save her. After the man fell, I ran away.

It turned out that he was one of the local gangsters, and I was in fear for days that someone might have seen and remembered me and that I might suffer consequences. I worried whether the man I hit was well, and whether the woman, his victim, was fine. Later on I found out they were all right. I saw them together in town.

This event from 2001 marked the beginning of my activism and feminism, which I started putting into practice in 2006. In the meantime, I have always tried to be of some help to women around me. It is important for women to be there for one another.

The best intentions are not enough

As far as I remember, I have always stood up for the ones rarely supported by other people, but in dire need of support and help of others. It is hard to recall the first time I stood up for what I considered right. Therefore, I share the strongest memory I have.

I have known her most of my life, we were the same generation and had many friends in common. Later on we started working together. I remember she was very late for work that morning, and she was out of breath. I asked her what had happened, and she said she had stumbled at the pedestrian crossing and almost got hit by a car while crossing the street. The light was dimmed but I saw the skin at her temple was all bruised and peeled. I started panicking and insisting she should go see a doctor and we would manage without her at work. She refused, despite my pleas: "Come on, maybe you hurt your head, get it checked." I took her by the hand, and she flinched. I noticed her wrist was bruised, too. I told her she had to see a doctor, if not earlier, after work. She said she would think about it, and I kept insisting. I could see I was bothering her, but I wouldn't give up. I suggested we should go together and then, all of a sudden, she shouted – "I did not fall at the crossing!"

Silence. I was wondering why she was lying. She said quietly – "F . . . beat me up." It took me some time to understand her words, and then I hugged her and held her like that for quite a while. It was probably the best I could do, since everything else (I see that now) would put additional pressure on her – to go to the police, to ask for legal advice, to tell someone about it. . . . She wasn't ready!

Perhaps this memory does not need an epilogue. But I will share it. She married her abuser and got rid of him when he eventually died. Today, when I advocate for what I consider right, I try to see the issue from all points of view, since good intentions are not enough.

We must collectively rise and combat inequality and violence

I vividly recall my inaugural experience participating in a protest. This particular demonstration was against violence and abuse, spurred by a widely publicised case. Women's organizations spearheaded the protest, extending invitations to members and activists from various organisations, community members, and youth. Initially, I found myself torn and bewildered, likely because it was my first encounter with a protest. Despite hearing people encourage and inspire collective action for significant causes, I grappled with a mixture of emotions that temporarily clouded my desire and decision to attend. Undecided about whether to join the protest, even though I yearned to make my voice heard, I ultimately chose to attend. The commitment of activists dedicated to the pursuit of justice played a pivotal role in influencing my decision.

At the protest, I observed a multitude of individuals, predominantly girls and women, who, in keeping with their enduring spirit, fervently chanted for their rights – a practice that continues to this day. Notably, there were boys and men present as well. Yes, indeed. Boys and men who stood there, staunchly defending the cause and joining the longstanding struggle of Albanian girls and women for gender equality, combating discrimination and violence.

I observed intellectuals, public figures, and individuals from the entertainment industry present to lend their support. In that moment, I reflected on how these shared concerns and challenges, whether universal or specific, could unite society. It made me feel connected and underscored the significance of taking action and engaging in activism. Something within me shifted; the realisation that we must collectively rise and combat inequality and violence became more profound.

In the end, it proved to be a valuable experience for everyone involved, delivering a powerful message. I came to understand that participating in such causes, whether directly or indirectly, profoundly impacts our fundamental rights as indispensable members of society. That day, for me, went beyond being a mere manifestation of what fundamentally defines women and their integrity. It became a manifestation of myself and all that I believe I am and aspire to be in the future.

YES, it was worth it

I had the opportunity to meet her only once, and it happened in Germany. She was in her twenties, exuding beauty, with a tall stature and striking features – brunette, full of vibrant energy. It seemed almost inevitable that she would be drawn to a guy as handsome as herself. Fate brought us together, my friend and me, on a chilly winter day in Berlin. J. and her boyfriend happened to be friends of our friends.

During our shared evening, as our conversations unfolded, I learned that J. had initially come to Germany as a tourist and serendipitously met the man she was in love with. They had made the decision to build a life together in Berlin. From our discussions, I gathered that her boyfriend was thriving in his business, and it was evident that a promising future awaited them, filled with love and beautiful dreams. Despite it being our first meeting, a strong bond quickly formed between J. and me. I regarded her as if she were my own daughter, offering words of comfort that flowed naturally. She shared her story with me, and in that moment, we both felt an unspoken closeness.

After returning to Albania, several months went by, and I lost contact with J. It was November, and as I strolled through the streets of my city, I encountered our mutual friends. Inquiring about the couple in Germany, they shared the wonderful news that J. had become a mother. My reaction was one of sheer joy, as I realized that their love had been genuine and resilient. I obtained J.'s contact details to call her and extend my heartfelt congratulations.

It was a Saturday, shortly after lunch, and I sat down with the intention of writing to J., extending my congratulations and eager to hear her emotions about the most beautiful experience in a woman's life, especially for a young girl who had become a mother. I penned a heartfelt message, expressing my warmest congratulations and sharing in her joy for the new chapter in her life. She had welcomed a baby girl into the world.

While eagerly anticipating her response filled with the same enthusiasm, the lines she wrote revealed a starkly different reality. The once joyful J., who had

radiated warmth like a winter sun on the day we met, now seemed burdened with anxiety and sorrow beyond words. Life had left her exhausted, and, most distressingly, she was confronting various forms of violence. With her daughter just 40 days old, she navigated the challenges of motherhood amid the complete abandonment by her partner, the father of the child. Overwhelmed by anxiety and hopelessness, she struggled to maintain regular meals, and the toll was visible on the baby, who cried and struggled to feed properly. The vibrant J. from a year ago had now lost all her enthusiasm and seemingly lost everything. . .

J. found herself alone in the cold world of Germany. Her parents lived elsewhere, and when she initially arrived, it was akin to packing for a month-long vacation, with a suitcase of clothes and her passport. In Berlin, she knew no one and was unfamiliar with the language. There was no one nearby to provide the support and initial assistance she needed, both as a new mother and for the challenges she faced in her difficult situation.

Her partner had gone to the extent of hiding her passport, possibly to prevent escape, and he menacingly threatened her life. He instilled terror by asserting that leaving would mean never seeing her daughter again. Each night, he returned inebriated, and his interactions with J. were marred by verbal, psychological, and physical abuse. Overwhelmed with fear, J. found herself in tears, feeling desperate and hopeless about her life. She lived with the constant dread that he would take her daughter away from her, compounding her already dire situation.

In that moment, as I gathered myself after the shock, a myriad of thoughts surged through my mind on how to find a solution in this alarming situation and help my friend J., even over the phone. I began by assuring her that there was nothing in the world that could separate her from her daughter. I urged her not to be terrified anymore by the haunting idea that plagued her every day, offering support little by little. . .

I advised her to find a lawyer in the location where her parents lived, as they could provide crucial family support. Through the lawyer, she should meticulously follow every suggestion given. I encouraged her to rise above the chaos in her life, to

summon the strength to begin each day with a purpose for herself and her daughter. I urged her to stand in front of the mirror, to envision that strong J. from before, to care for her beautiful long hair, to dress warmly and well, preserving herself against the cold, and to ensure that both she and her daughter had a nourishing breakfast.

I don't recall the exact duration of my conversation with J. that day, but I initiated our talk when the sun had yet to set, and I concluded it well into the late evening. J. needed to experience a semblance of security through the advice and words that provided her with the strength to react during those moments when, in her view, everything was covered in darkness.

Every day, for 2-3 hours, I engaged in communication with J. These were the hours when she found hope and the strength to react. There were days and months that initially made it harder for J. to rise, but she remained aware that change had already begun, even if with small steps.

Today, J. and her 6-year-old daughter, A., live alone, without the presence of the "husband/father" who shattered the dream of a family. They are growing together, infinitely happy, radiating a beautiful light that uplifts the spirit when you see them, and it affirms that, YES, it was worth it then. The dedication to that little one will always be worth it, serving as spiritual and moral support for anyone else in need in this world. J. calls me her angel; I call her my daughter, who has blessed me with the joy of having a beautiful niece.

I discovered my true calling as an activist

I remember that years ago, as a young social worker, I held the ambitious belief that I could change the world. Little did I know that the world doesn't change so quickly. Despite this, I discovered my true calling as an activist – one dedicated not to swift change but to contributing as much of myself as possible. But that's a story for another time.

The year was 2004. I was working for an organisation focused on assisting girls who had fallen victims of human trafficking. It was my second year in the role, and I found myself grappling with the weight of profoundly distressing human stories. These were narratives of girls whose only “crime” was, perhaps, being born in the wrong place – surrounded not just by wrong people but also bearing characteristics starkly distant from the realm of human emotions. During one of our routine workdays, the police brought in a very young girl, around my age at that time, just 23 years old, to the shelter. She possessed serene features, a sweet demeanour, radiating light and purity. Initially, she appeared well and composed.

The police requested my presence as a representative of the organisation and a social worker during the interview – standard procedure that involved the participation of social field professionals at that time. Throughout the questioning, the representative from the anti-trafficking section posed some general questions. Then, he stated, “To avoid wasting each other's time, tell the truth.” At this point, the girl began to tremble and fidget, losing the composure she had arrived with. Despite this, she stood her ground, asserting that she was with her fiancé, and no one had exploited her.

During the interview, she mentioned the name of the person she claimed was her fiancé. Without much thought and in my relative lack of experience, I intervened, asserting that I knew that person and he was not her fiancé. I went further, stating that I was aware of his activities and the kind of work he was involved in. I emphasised that if she needed help, we were there to assist her, and all she had to do was express the desire for assistance. I recall that she immediately closed up further

after this revelation, as did the police officer. A palpable silence ensued, only interrupted by the police officer stating that we would resume the next day.

The following day, a police van escorted the girl, and after that, I received no updates. Upon inquiry, I was informed that she did not admit to anything, and consequently, from a legal standpoint, she couldn't be detained against her will either in the shelter or by the police. I couldn't shake off the memory of that girl for a long time, and I often wondered about the circumstances that had led her to that moment.

A few days later, one of my childhood friends approached me and conveyed a message from L. – he was taken aback that you acted as “spy” for the police. “He won't confront you merely out of respect for your family.” I was not only shocked by the threat but also troubled by how someone could brazenly acknowledge such a terrible truth. The police's apparent acceptance of this situation left me questioning their involvement.

Numerous stories, events, and disappointments followed – unfortunately, too many to count. However, this initial shock remained a pivotal moment that propelled me further into activism. In a world where none of us, whether girls or women, victims or survivors, workers or leaders, felt truly safe, how could we possibly remain complacent?

Since then, my opposition to injustices has evolved into a form of activism – a commitment that may not bring about rapid change in the world but undoubtedly has the power to transform lives!

I recall encountering such narratives for the first time

I remember the first time when I fully engaged in supporting girls and women who had endured violence. It was in 1996, and I was employed in the Ministry within the Women and Family Department. An organisation had suggested my participation in training focused on combating domestic violence against girls and women.

The training was facilitated by two foreign trainers. Following the participant introductions and agenda overview, the atmosphere shifted to a warm and friendly conversation. As the discussion gained momentum, everyone began sharing their experiences and stories. At a certain point, I approached one of the trainers, inquiring about her reasons for joining this movement and the motivations behind her involvement.

At that moment, she gazed at me with her beautiful blue eyes and shared that she had been a victim of abuse. In her early youth, she experienced a traumatic incident of street violation, and initially, she had the support of her family. However, following this ordeal, her alcoholic father considered her as his prey. During this second instance, not only did she lack her family's support, but she was accused of luring men, including her own father. What courage it took to share such a painful story! What strength to stand up against violence!

The silence that had enveloped us all was shattered by the second trainer, who promptly shared her story:

She grew up in a village, the eldest of four children in the family. Sundays held a special significance for her, her family, and the entire village community. It was a day of joy, where families dressed up for the occasion. They gathered with fellow villagers, friends, and acquaintances, engaging in conversations and eagerly participating in the church service, followed by communal festivities. The church and its priest were the two most cherished elements for all the villagers.

She recalled that on that fateful Sunday, her mother had adorned her eldest in a special outfit and permitted her to attend church alone. She vividly remembered

being dressed in a pink dress, adorned with white socks and shoes, her hair braided with two pink ribbons. The joy she felt was palpable; she loved her attire, admired her appearance, and was thrilled to visit the place that added happiness and diversity to their village lives. With a heart full of joy, she sprinted through the wheat fields, traversing the path that linked her home to the village church. Her excitement was fuelled by the anticipation of visiting that cherished sanctuary of faith and blessing.

In her eagerness, the village priest stood before her, welcoming her with a smile and inviting her to come closer. So, as a 7-year-old child, filled with a sense of eternal delight, she listened to the Sunday masses and, with hesitant steps, approached as if she were approaching God Himself...

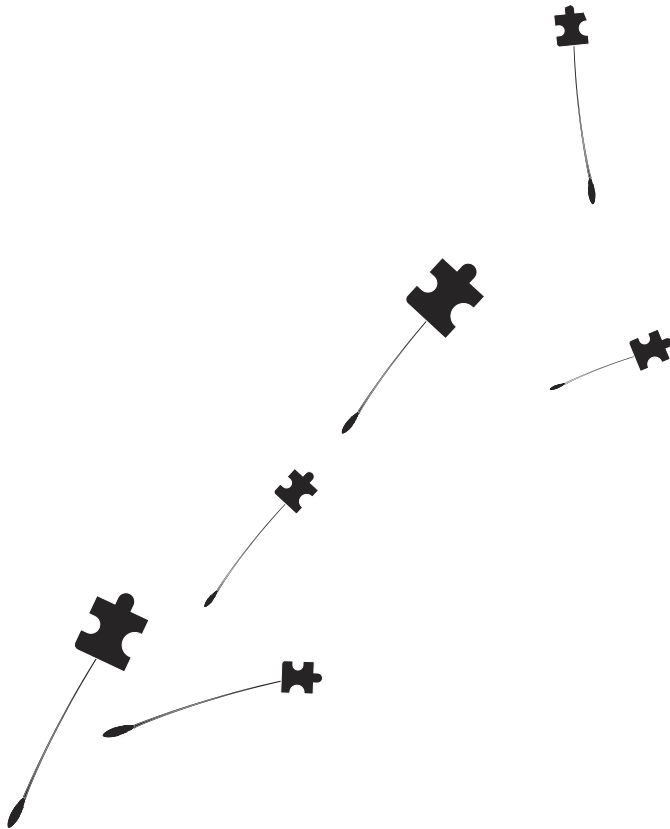
It didn't take long for the priest to grasp her small hand, place it under his robe, coercing her into engaging in inappropriate actions. She was very young and unable to comprehend the situation unfolding before her, as a strange and unsettling feeling engulfed her, shrouded in the unfamiliar and repulsive.

She recollected her escape, the hurried pace, fleeing from that place never to return. Running away from the road she had joyfully crossed earlier with the freedom of a 7-year-old child, she remembered her family approaching – her mother and father, adorned with happiness. In that moment, she harboured hatred for them all; loathing her mother for dressing her up, resenting her sisters and brother for their younger innocence...

It was the day when she bore the secret of her life, the day when her childhood was altered, the day when she matured unexpectedly and unwillingly, the day when she felt set apart from the entire world. It was the day that compelled her to make a decision: she would dedicate her life to the fight against abuse towards girls and women.

I was deeply moved by her narrative. I attentively absorbed every word and observed her actions in the subsequent days. I noticed that, perhaps to erase the repulsive memory of being coerced to touch the male organ of that detested priest, she always sought contact with water.

I recall encountering such narratives for the first time. It was these accounts that propelled me towards what would become my lifelong commitment: advocating for the rights of girls and women.

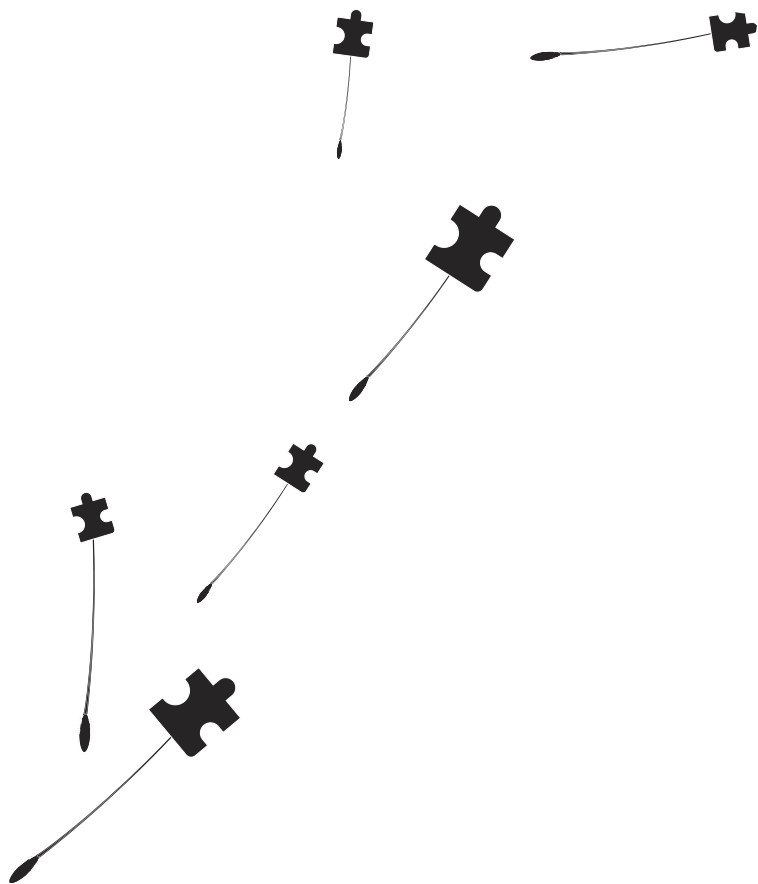
Did I make a hasty decision?

My neighbour often experienced violence by her partner.

One day I heard screaming from her apartment. I was wondering what to do, whether to call the police or do something myself. I decided to call the police. I felt anger and resentment. Should I go to her apartment or wait? I entered her apartment without thinking. What would I see?

It was gruesome. She was sitting as he hit her and pulled her hair. He paid no attention to where he was punching her. I grabbed him in anger and pulled him away. I felt superhuman strength and threw him away. I watched him falling, worried whether he would hit his head on the coffee table. I was afraid he might get hurt, asking myself what if I killed him. I froze and stood like that for some time. The doorbell woke me up. I saw him getting up and the police coming in. The neighbour was covered with blood, her hair tousled. Police took our statements and took him away.

I sat down and started shaking. I was wondering if I did the right thing. *What if I killed him? Was it a hasty thing to do? Would it be better if I waited for the police, but what if he had murdered her before the police arrived?* I wasn't sure. It took me a long time to realise it was the right thing to do, and she divorced him soon after.

Part Three: Personal Is also Political

Family lunch

It was the family lunch I will never forget. We gathered on the occasion of my graduation. My family, mum, dad, and my sister, invited my uncle and aunt, my maternal grandparents, and a few friends. My father gave a short speech, thanking me. Mum was emotional and shed a tear before saying anything. I did not fail them, they said, even though they were not satisfied with my choice of profession. They saw it as “always on the road and never at home”. Possibly, but it was exactly what I wanted. I loved travelling, getting to know other cultures, different people and the world around me.

Then I briefly described the time I spent in Belgrade. I remember that mum was crying each time I took off to Belgrade. It was very hard for me. Studying, learning and living in Belgrade was not easy. Various things happened. Both beautiful and ugly. Alternating. Now I don't cry when leaving and saying goodbye.

I got a small round of applause, and then the presents. I got different things: books, perfumes, small things. My grandpa, a priest, gave me an envelope with money in it. Maybe I should have opened it later by myself? But I opened it right away, in front of everybody. There was one red banknote inside, of the same value as today's red one! I knew that grandpa had always been fonder of my uncle and his son.

I opened the envelope and said out loud: “Thank you, grandpa, it will be nice when you collect some more money to give your granddaughter a decent present for graduation.”

Everyone felt uncomfortable. Mum got up with tears in her eyes, and other guests kept sitting, looking rather astonished. It was important to me to state my mind clearly and loudly, to stand up for myself.

And the family lunch came to its end. Nothing special, is it?

I want to study. I want to go to the sea every year.

I want to travel.

I wanted to be an archaeologist. Studying Arabic sounded good, too. No one around studied it. Studying history also seemed interesting. It occurred to me to study journalism as well.

First, I needed to complete high school. I chose gymnasium. "What?" – asked my father, resting his elbows on the table. He wore a shirt with rolled-up sleeves. The light bulb was directly above his head, and across him was my mother, wearing black. I thought that probably some relative had died, since mother used to wear black if someone died. We were sitting around the table placed at the centre of our living room, which we called *kitchen*. Father repeated: "Gymnasium? Not bad," he continued, "we know you like learning. But we have another problem. I am not sure we will be able to afford it, because after completing grammar you must go on and study at university. It would be better if you chose another secondary school."

"Let's say a medical secondary school," my mother added, "so that you can study medicine later on and become a doctor." My mother saw medicine as supreme, the best possible profession. Probably because she got to see doctors quite often. So often that I sometimes thought she liked visiting doctors and being sick, having headaches, nausea and vomiting. Sometimes her stomach hurt. Mother said she had problems with her nerves, and that's why we had to go to Bogutovačka spa near Kraljevo every year, where she took cold baths. I was aware that it would mean a lot to her to have a doctor in the family.

"Yes, you could be a doctor," confirmed my father, "why not." I think he would also like having a doctor around the house, even though he wouldn't admit it. But he sees doctors, too, because of his back pain. "If you complete medical school, you can find a job and then study as long as you wish, since you would have your own money. You can see we have no money, and we have health issues, and I am really not sure we would be able to afford your education."

I don't want another school, I thought while looking at them, the only school I wanted to attend was gymnasium. Everyone is entitled to attend the school of their

choice. I want to go to gymnasium, I repeated, and later on I will choose the university for myself. I might become a doctor, but I don't think I will. I don't know what I will be, maybe a poet, maybe I will travel the world, I would like that, maybe a journalist, I continued."

"It's not exactly a good choice for a woman," my father said, just as my sister, aged two at the time, woke up at the couch in the corner. She was staring at us with antennas on her head, not real ones but made of hair, and she was laughing, so that we all forgot for a second the serious conversation we were having.

"Hey kiddo, what would you like to be when you grow up?" I asked her. "You have the right to be whatever you choose. Everyone should have the right to attend the school they wish and they like, to study or not study, and be whatever they want to be." "Sure, son," my father replied. Sometimes he called me "son". "We are glad that you want to get educated, but we wish we could afford it, too. That's why we think you should complete some secondary school that would enable you to find a job, and then you could study as you wish." "You should earn your daily bread," my mother stated. Both she and my father often skip the "h" and just say *'leb*, instead of *hleb*. (*'leb* – colloquial for *hleb*, bread in Serbian). "Then it's a different story," mother continued. "What story?" asked my little sister. "A different one," said our mother and continued: "When you earn your daily bread, it gives you freedom, that's why we are advising you to complete secondary school that would make you fit to find a job, earn your salary and then study, if you wish." Father nods his head and takes my sister from my mother's arms.

I am about to complete the final, eight grade of primary school *Branko Radičević* in Bivolje. I know we are not rich. We are not really poor either, but we don't have enough money. We rarely go to the seaside for holidays, and when we do it is thanks to the company my father works for. He is a member of the union since it gives him a chance to buy cheaper meat. We didn't have the phone line until last year, or the year before. But I have the highest grades, my class teacher praises me. I love reading and writing. I want to learn. I want to go to the seaside every year. I want to travel.

In September 1976 I got enrolled in gymnasium, and in 1979 a university that would not make me a doctor.

I persisted, stating it as a decision I had made

Even though I'm not certain if this was the initial instance, it was 2011 when I met a guy from my hometown. I had returned from the capital, where I was studying, to my hometown for the winter break in December 2011. Despite the relationship being in its early stages, we were making plans for our future together. While having coffee, the discussion extended to the topic of marriage. I had always thought that when I got married, I would retain my parents' last name. I refused to change my last name, and the prospect that my partner might not accept this decision troubled me internally.

I brought up the topic by guiding the conversation in that direction. When I confidently expressed my stance (that I had no intention of changing my maiden name after marriage), I was met with two astonished eyes. "It's too early to discuss that," he remarked. Undeterred, I persisted, stating it as a decision I had made. He abruptly ended the conversation, almost irritated.

Upon returning home, I revisited the same topic with my father. I belong to a modest family, with two parents who are not overly conservative but not very liberal either. In my household, my father was the primary breadwinner, while my practical and responsible mother shouldered the sole responsibility for caring for the children, preparing meals, and handling all other family-related matters.

Upon learning of my decision not to change my last name, my father was taken aback, even though this was a matter pertaining to the future. "Who planted these ideas in your head?" he inquired. "You're too modern." As for what he might think (referring to the guy I was dating), or what he envisions for our family, only he knows. "Reflect on your thoughts," my father advised.

Initially, I was apprehensive about my partner's reaction, and my father's words almost crushed my hope of continuing to be true to myself in the future. The discussion about the last name did not resurface between my partner and me since then.

In 2021, we chose to formalise our relationship and visited the Civil Registry Offices. The matter of the last name was still significant to me, and I hadn't altered

my stance. At the same time, I viewed it as a beautiful day for both of us, and I didn't want to mar the joy of that occasion.

At 10 AM, at the Civil Registry, it was my partner and me, along with our witnesses (my friend and his friend). After the routine questions that the marriage process requires, the civil registry employee asked us if we would take my last name, my husband's, or each keep our own. "Each keeps their own last name," my husband replied. No matter how unimportant it might seem to someone else, I felt happy. Many changes and new things have happened in my life in recent years, but this remained important. My father learned that I hadn't changed my last name about two weeks later when I got a new passport, and he saw that my old last name was still there. I remember he criticised me again, reminding me that soon I would have a daughter (I was nine months pregnant), and my daughter wouldn't have the same last name as me. My father still couldn't get used to these "modern" ideas.

I was determined to find a way to defend myself

Huh, when I started to stand up for myself, it was at the beginning of my first days at work. I remember... the first days at work. I started my first work experience during my studies. Far from my hometown. The working environment consisted mostly of women, and a few men. After getting to know my colleagues, I started to slowly get to know the job. Since I come from another county, a colleague – a man, made inappropriate jokes about my hometown every day. It bothered me a lot. I knew that his roots were also from the same area. Days passed; he always did the same thing. Due to my quiet nature, I spent days looking for an adequate way to respond to him “cleverly”. I didn't want, because of his behaviour, to act in the same way, I didn't want to be like “HIM”. I couldn't shout at him, and I didn't even want to change my personality, my worldview, ..., for his sake. But I was determined to find a way to defend myself. I was looking for proof, I didn't want my opposition to be just an empty discussion. While I was looking for the necessary information, I cheered myself up with folk proverbs, such as “the patient is saved”, “the quiet water of the mountain sinks”, etc. During that investigation of mine he still continued with his inappropriate jokes. And one day finally, I found the necessary information. I was very happy.

I invited him to come to my desk. I showed him the document, in which he wrote information that could confirm his real origin, that HE is from the same region as me. I will never forget his shocked face, at one point I even felt sorry for him. But I think that I put him in the place he deserved and that in the future, before he tries to make inappropriate jokes with someone again, he will think twice. That's why I think I did the right thing.

I am dedicated to dismantling gender barriers and advocating for equality

I can't recall my exact age, but I was certainly no more than 6 years old. My mom instructed me to wash my brother's socks. I found that request surprising. I questioned my mom about why I had to launder socks I hadn't worn and why my brother couldn't wash his own. With minimal patience but great conviction, my mom explained to me that household chores were the responsibility of girls and women; it was their duty to oversee hygiene, food, and all matters related to the wellbeing of the household.

In my young mind, even after my mum's explanation, this still didn't make sense. I expressed that it didn't seem fair; I should wash my own socks, and my brother should wash his. My mom's patience wore thin. She firmly stated that things were set up this way, separated and defined. Men have different tasks and responsibilities, and women have their own. The sooner I grasped this, the better. As long as I lived with my parents and siblings, I would be responsible for cooking, washing, and cleaning. When I got married, I would have to do it for my husband, children, and my husband's relatives.

This continued to baffle my young mind, regardless of how confidently my mom explained it. I persisted with my questions: why is it like this, who decided this, and why did they decide this way? My mom made a final attempt to clarify the 'natural order of things' with the phrase "Enough with the talk and questions; when you grow up, you'll understand. Now go and do what I told you."

I ceased the questioning and informed my mum that I wouldn't wash my brother's socks; if he wanted them clean, he could do it himself or give them to someone else – I wouldn't do it. The conversation with my mom concluded with a practical lesson, employing the method of 'if you don't understand nicely, you'll understand the hard way'.

Back then, I didn't realise this would be my initial encounter, and certainly not the last, with my predetermined, incomprehensible, and unjust role in the society. I have encountered various injustices, and today, I am dedicated to dismantling gender barriers and advocating for equality.

I made a firm decision not to continue living in such circumstances

On an ordinary day, much like any other, when I was just 9 years old, my father approached me with anger, exhibiting the fanaticism that had already defined him for many years. He instructed me not to wear blouses with belts anymore because it looked inappropriate, and I had started to develop like all girls my age. Due to certain customs in our Roma family, combined with the upbringing in a conservative environment, my father possessed an aggressive temperament, denying us the chance to fully enjoy and experience our childhood.

As always, my father's word was law at home, and I didn't resist because I thought of my mother, who was frequently subjected to physical abuse by my father "because of my behaviour" that he disapproved of. Such incidents were commonplace in my family; this defined my childhood, though it hardly resembled one. These experiences instilled in me a deep sense of resentment, and despite numerous struggles and sacrifices, I managed to complete compulsory basic education. Amidst this challenging way of life and my parents' eventual separation, I found myself compelled to take care of my younger brother and sister.

Despite constantly confronting the difficulties and sacrifices that life threw my way, I made a firm decision not to continue living in such circumstances. I set a personal goal to persist and complete my education. Additionally, I aspired to support my sister and brother so that they could finish their education, like me. I envisioned a different life for us, one that wouldn't echo our own story or that of our parents, who, by not setting the best examples, had tempered aspirations for many aspects of my life.

An internal struggle constantly haunted me, leading me to resist the challenges I faced and not give up in the face of adversity. Upon successfully completing high school, I faced a one-year hiatus, staying at home due to a lack of economic means to attend university and a lack of information on where to seek assistance.

Randomly searching on social networks for people with similar experiences, whom I hadn't even met, I stumbled upon posts on Facebook related to an informal

group of students advocating for the rights of the Roma and Egyptian community in Albania.

I initiated contact with them, sharing similar life stories, and subsequently joined that group. This association marked a turning point in my life, as I was no longer alone in my struggle against discrimination and my endeavours to progress forward.

After a period of time, I secured the opportunity to study social sciences. I successfully completed my studies in sociology, and a substantial portion of my time is now devoted to activism, focusing on the protection of human rights and advocating for greater rights for women and girls in our country, particularly those from the Roma and Egyptian communities.

Every single day, I tried to engage myself in different activities

An unforgettable day, which I wish never to happen again. It was March and I was eagerly waiting for my health to take a new direction and improve. I continued living with pain, but I could not find the strength to start health checks and examinations. Days, hours, weeks, and months passed, but I continued to carry something that was killing me every day. I decided to start medical checkups even though I didn't want to do it. However, in the first mammogram examination, I discovered the part that had been bothering me for almost more than a year. And the result turned out just as I thought. I had breast cancer. I thought that my life would end there and there was no more hope.

All the time I tried to save my family and friends from pain, but the moment came when I decided to undergo the operation. I made the decision that I began to think was right, even though I was afraid.

For me, the operation was an assurance that the pain would stop, but two days after the operation, I realised that I had a breast tumour in my body. And this is not where my story of health recovery ends. After 5 months from the first operation, I underwent another operation on the other breast.

My emotional state was already getting worse because the moments I was going through were quite difficult.

Every single day I tried to engage myself with different activities in order not to sadden my family or relatives and overcome this disease.

So, I decided to stick to what I thought was right because I never gave up, regardless of the despairing news we get when someone finds out they have this disease. But fate wanted me to be surrounded by love, family, friends, colleagues, and I passed this part more easily than I had imagined. There is nothing more difficult than delve deep in memories to write a story about such a sensitive part of my life. I wish this is where the story ends and I get to enjoy full health.

I took the first step towards my independence

My parents were on a vacation in Istanbul and the children were under the care of my grandmother. We were all at a young age, from the eldest brother who was 18, the second 16, I was 14, my sister 12 and so on.

It was a summer night, and there was a wedding in the neighbourhood, because in my youth, brides were taken in late evenings. My sister and I, as young girls, asked our grandmother to allow us to stay outside and wait for the bride to arrive, and the grandmother allowed us. All the girls of the neighbourhood used to hang out together and have fun. Meanwhile, one of them invited us to tea and we went.

We drank tea, had our conversations and laughter of youth. We simply had so much fun! Suddenly the second brother comes and asks me and my sister to go home. I, as the eldest, refused and told him that we had permission from our grandmother, but my brother, as he was older than both of us and at the age of puberty with a tendency to look grown-up and authoritative, insisted we go home right away!

My sister left first and I followed her, telling my brother that I would tell my grandmother and my father when he returned that he was taking us forcefully! The three of us went home and I told my grandmother what had happened.

The grandmother didn't want to create any more disagreements, she didn't allow us to go to our friend's, but she promised us that when the bride comes, we would go out together to see the bride and watch the wedding, and that's how it happened.

However, I didn't forget as soon as my parents came from vacation to tell my father about this story and how unfair my brother was to us and how bad I felt in front of my friends! Then the father decided and forbade my brothers to do this again and told them that no one was responsible for the girls except him and no one needed to hold them accountable.

Therefore, this was the first time I took the first step towards my independence and rejection of any kind of injustice throughout my life.

Not every decision we make may be right

It was 28 November, 2015 when I broke down spiritually, where the life I was living turned out to be the biggest lie I had made myself believe. I had already become the mother of two wonderful children and in my head, I believed that I had a perfect family, but all this was extinguished by a call I received from my friend who worked at the R. T. hospital, after the news I received I was shocked, the news that destroyed every molecule I had, destroyed every dream of mine, for a bright future for me and my children.

My now ex-husband, went to the hospital to attend his girlfriend's abortion. At that moment I would have rather died, it would have been easier for me, I got into the car and went straight to him, to ask him "why?!".

I went and opened the door where he was and I didn't have the strength to ask him "why", but tears just flowed from my eyes and I couldn't look at him any longer. I slammed the door shut.

He came out from behind and said, "Stop, it's not what it seems!" But I didn't stop. I went home without listening to his unscrupulous excuses. Night came and I knew I had to face what had happened anyway. He also came back home since he had not come until that time under the pretext that I needed to calm down. The moment I saw him, I had no tears left, no percentage of strength and no feeling of love.

I looked into his eyes and asked: "When did you start cheating on me?!" – he began with the statement "It is not as you saw it". I said: "Please, if you fear God, tell me the truth." He told me: "Promise me that you won't leave me." – I said: "Tell me and then we'll see." And he began: "During the time you weren't here." I said "Why?!", he told me: "We are men, and men need a woman," – I said: ""Okay!" He asked me again: "Will you leave me?" I told him, "I'll think about it and will let you know".

He left the room, I remained in the darkness of the room thinking about what I should do, since I don't make any decisions while I am sad. I went out to the balcony,

looked up at the sky and asked myself what I had done wrong, after all the sacrifices I had made for him, I did not deserve this, because I guarded my family with a lot of dedication, respect and a lot of jealousy and I used to brag about him being the most loyal man. A pain gripped my soul, I started to cry again as my mind went to my children, the newborn son of nine months and the daughter who would have been two years old in December. I took a deep breath and said, I will sacrifice myself for them since every child deserves to be raised by two parents, I decided to stay and this was the moment that for the first time I stood up for what I thought was right.

Not every decision we take may be right, since after many promises he made me that he would not cheat again, after six years he did it again, and from the moment that I discovered the next betrayal I decided to separate from him forever.

“Betrayal in marriage is like a crack in a precious vase, even if it is mended, the scars remain there forever”.

I have long been used to the pain

A difficult period to think about, but even more difficult to experience.

Sometimes life is so merciless that it breaks down even the most beautiful dream.

In life, even dreams cost. Being a woman costs. Yes, it is expensive, but not in terms of material value, but it takes strength and power, it takes sacrifice. But still being a woman is a blessing.

It was an unforgettable winter, cold and quite hard. January 2016. Together with my full belly, with a life that was breathing inside me, I wandered the corridors of the hospital, looking for solutions to make my dream come alive, to make it alive.

A dream that I had been pursuing for five years, a voiceless prayer every time I heard a child's voice, and an unshed tear even when I saw diapers being sold in the shelves of supermarkets.

A new life was growing inside me that the doctors did not give me hope that it would come to life.

The bitter cold winter of 2016 was a winter to remember. An old, grey, petrol-fuelled car that often barely cranked up, left the divided city of Mitrovica to the capital, supposedly because medicine was more advanced there. Even though he looked strong, I saw how the tears betrayed my husband that day when he handed me over to the doctors and signed the mandatory termination of my pregnancy, that lifelong dream.

I had to give birth prematurely supposedly for my own good because the foetus growing inside me was not developing.

What a cruel life!

It also wanted to take that which belonged to me.

A cold operating room, big and clean. This hospital seems to be a slaughterhouse!

"Sit straight, madam, I have to do the anaesthesia," the doctor addressed me in a thick voice. Some nurses were drawing on my belly and another doctor was cutting

me with a scalpel. "Are you in pain?", they asked me. "Pain?!", I said. "Why, will you stop cutting my belly if I tell you 'no,'" I burst into tears. I have long been used to the pain, back then when you put me in this hospital bed, when you told me that you wanted to destroy my dream and accused me that I was to blame because my foetus had stopped growing in my womb, even though he was moving and he was still breathing. Do you have any idea how I have preserved this dream, how much I have taken care of it and how well I ate. You doctors, who stick your noses into God's work!

For God's sake leave me alone since you have no idea about the pain! As my tears flowed and I silently made accusations, some children's cries were heard there.

"Can you hear your baby?!", a nurse addressed me and interrupted my accusations.

It was 9:50.

Yes, on that cold January day! God created a miracle, that even the scale could not show the correct weight. "1,100 grams. No, no 1200 grams", sometimes one nurse spoke and sometimes another one. "Is it my baby?", I asked them. "Yes dear, it's your baby!" "Oh, for God's sake, does he have two hands and two legs on his body?", I asked them. "Yes, he is a child like all other children, except for the small weight."

Oh, my lifelong dream. They wanted to tear you in half, you, miracle of mine.

A glass box, inside of which you are growing. White liquid passed and penetrated into your stomach through a white tube in your mouth. You were alive!

I decided that I had the ability to create my own reality

I wake up early in the morning, take a shower, have my breakfast and get ready for work. I start organising my day through a to-do list and I realise I am about to work until late at night. Then at night I again have to prepare something related to work on the next day. One of my jobs is from home and the other one outside. This is how every single day looks like, from Monday to Sunday, full of things to do but nothing related to socialising or hanging out with people you like. It seems like routine kills the curiosity and the will to create something new. Many days, months, and years go by with the same routine. Each day I start complaining that I can't live like this and work like this because it's not healthy for me. I can't even get a few rays of sunlight during the day but still I continue working and following the same routine. In time, my day lights up to the point where I have nothing to do but take care of myself. I found the first month very good and interesting because I could go outside, enjoy the sunshine, cook, rearrange things in my house, have more time to stay with my family and relatives and I really enjoyed it. The second month came, yet I had not found any profitable job. I filled out applications every day, but nothing was working.

Another four months passed, and I could not find a job again. I filled out applications every day, but nothing was working. Another four months passed, and I could not find a job. I started thinking I was worthless not being able to find a job that suited my background. Then, I reached the point where I wasn't going out to get sunshine anymore and I had all the time in the world to do so. I wasn't hanging out with people because everyone I met had the same question: "Are you not working? Haven't you found a job yet?" And these words only increased my sadness about myself more and more.

Anyway, I was trying to read something positive, see the things around me that we take for granted and be thankful for the blessings that I already had. I began to understand that I am smart, I am creative, I can create whatever I want with my mind and my hands. I began to be more grateful for my health and the gift of being

alive. I started to see that I am surrounded by good people because I was no longer focusing on the negative sides of people or things. So, I decided that I have the ability to create my own reality by deciding every day what approach I will have to challenges or problems. Therefore, I started doing what I thought was right for me without listening to the opinions of others.

When I reached the point where I was at peace with myself, many doors began to open, new jobs, new opportunities, new friendships, and many things that I didn't even expect to have. Therefore, when you put yourself first and take care of yourself as if you were taking care of your child, you will be able to exceed your limits and achieve what you want.

I like getting dressed like this and I will continue to do so

As a teenager during the 1960s and 1970s, Twiggy was known as a famous fashion model. An English model, extremely thin. At this exact time thin models came out.

My elder sister was about to start her university studies, the first university student in the family, whereas I was still in high school. My father was a pedagogue who had the gift of communication, all the children in the family loved him for this. We had this house of the old Turkish style, and a large courtyard for a city house, of course, divided somehow into two parts. The house was in the upper part of the courtyard with a balcony and connected by five stairs if I am not mistaken with the other part of the yard. The stairs are made of stones, slates, flat stones.

One day before my sister left for studies in P, where she had just taken an apartment with a friend to live in, my father called me and her and the three of us sat down on the stairs. It seems to me as if it happened today such a clear image I have of that talk. He started to talk to my sister, somehow giving her "lectures" about the new life she was about to start as a student, how she might have difficulties, encountering the unknown, people from different places, different personalities, etc.

Meanwhile, he turns to me and asks me why I had such short dresses, wasn't it time to get them a little longer now that I was in high school, he also told me to look at how well my sister dressed. My sister wore dresses above the knee, but not as short as mine. I always used to wear really short skirts and I liked them, they made me feel so good about myself, and for the first time I talked back to my dad that time: "I like dressing like this and I will continue to do so". He was surprised and remained silent. But the older sister answered for both of us, "Father, I believe that in a short while she will become aware of it and start wearing longer dresses." And the conversation ended there. It goes without saying that I did not feel well talking to my father like that, a father to whom I was "daddy's girl" as they used to call me in the family.

The years passed quickly, and I started my studies in P. I was a student of the Technical Faculty. I liked mathematics and physics very much and that's how I decided to study electrical engineering.

Most of the lectures were held in the amphitheatre. Very few girls studied at the technical faculty, they were considered common professions for boys, so there were very few girls in the group. One day the lectures were over and we stood up.

When I stood up, my colleagues in the hall started whistling. Even though I usually wore jeans in the amphitheatre, girls rarely wore jeans at that time, but thanks to my older brother, I always had jeans, they brought them from Italy. That day I was wearing a pretty short blue polka dot skirt.

Then I remembered my father and his words. And from that day Twiggy was replaced by Chanel. I didn't do it because I was forced to do so but I really didn't feel good about myself. There is a wise saying "when in Rome do as the Romans do". In fact, after 1975, the midi-length began to be trendy and I joined the trend.

So, my dressing style changed. No, I didn't do it because of my father's opposition, even though my respect for him was extraordinary, I believe that each one of us has respect for their parents. I think that's when feminism prevailed in me, and I decided to stand up for myself.

A surge of rebellion welled up within me, urging me to react

It was 1993! I remember, I had just turned 18 years old, and like all young people in their final year of high school, I had to decide which university major to pursue. With commendable academic achievements throughout my time as a pupil, I found myself with multiple options to consider. Pursuing further education was limited to the capital city, as there was no university available in my hometown. Even if there had been a university in the town where I resided, I had already made the decision to venture to the capital because living there had been a long-standing dream of mine. Although my parents didn't completely agree with the branch I had chosen, Social Work, they always supported me in continuing my studies, regardless of the location.

I recall that during that era, the overall situation in the country was politically unstable as it was transitioning from a totalitarian system to a democratic one. The landscape was marked by numerous protests, violent events, and social unrest. As the eldest among two sisters, and given the prevalent public insecurity, my parents were more protective than usual. Nevertheless, in the midst of these challenges, they consistently encouraged us to become independent, study, pursue higher education, become independent in life and stay safe. The decision to continue higher education wasn't a matter of debate but a practical choice that brought joy to me and my family.

Emerging from a modest family and community life during the communist period, the influence of strong family ties remained pronounced. Despite the advent of a new and unfamiliar system, these robust family bonds endured. Families continued to be open to relatives and extended networks, welcoming visits from friends and kin. Discussions revolved around everything related to family life, problems, and challenges. During visits from friends and relatives, we, the girls of the family, were not much involved, and our participation in discussions was sporadic.

During that pivotal moment when we were deliberating my university major within the family (the decision to attend university was already established), a

relative paid a visit. As was customary, the ritual of discussions unfolded. The topic at hand was my forthcoming studies, and with pride, my parents shared details about my chosen branch.

In a surprising turn, my relative, listening intently, questioned my father about the feasibility of sending his daughter to the capital to live and pursue education independently in the current situation. He expressed concern, noting that he had never contemplated sending a girl to another city. According to him, allowing a girl to live alone was deemed risky, with the potential for undesirable consequences in her life, which might overshadow any intended benefits.

I vividly recall the moment when my parents, momentarily stunned, seemed unprepared for someone, no matter how close, to intervene and express such thoughts. A momentary silence lingered. Seated on the couch, I began to feel uneasy hearing those words. A surge of rebellion welled up within me, urging me to react. Despite our frequent discussions with my parents and our social circle, I lacked the experience to confront and discuss matters I deemed unjust, especially with individuals older than myself. I wanted to react! My eyes remained fixed on my parents, conveying my silent rebellion. In that crucial moment, my father responded with kindness, asserting that such thinking was profoundly flawed. He emphasised that education is the rightful path for the future of children, regardless of gender, and no parents, when capable of supporting their children, should obstruct this journey, as it significantly influences their future. I felt a sense of gratification as my father gave voice to my thoughts, and the rebellion within me had found expression.

As the discussion persisted, my relative, seeking to bolster his perspective, shared stories he had heard. These anecdotes painted a picture where girls, living alone in another city under similar circumstances, had purportedly changed their lifestyles, etc. Unable to remain silent any longer, I interjected, asserting that such undesirable scenarios were unlikely to happen to girls who were raised with values and encouraged to grow up with integrity. I voiced my disagreement with this opinion, emphasising that my parents had instilled confidence in me and nurtured my wellbeing. I assured them that I would make them proud through my personal development.

At that moment, it felt as though I was conversing with someone who, much like my parents, was a parent himself. I knew he had raised children, both girls and boys, albeit younger than me. While acknowledging him as a good parent, it didn't sit well with me that opportunities in life should be unequal for girls simply because they are perceived as more "fragile". Despite this, I believed it was not the time to remain silent; it was time to react. Perhaps I wanted to demonstrate to my parents that I took pride in their support, which only made me stronger.

My relative, sensing the discomfort, began to justify himself, clarifying that he hadn't intended to pass judgment but only to share what he had heard and his perspective. He admitted that he wouldn't entertain such a thought for his daughter but only for his son, asserting that, in his view, boys navigate better in this "time of turmoil".

Despite our efforts to sway his perspective during his entire visit, there was no apparent shift in his mindset concerning equality between girls and boys in education and pursuing their dreams. Nevertheless, the discussion, etched in my memory, represented a significant step forward in standing up for what I believe is right.

What did participants say about the project?

"The workshop was something special for me, self-knowledge or a return to myself. It was as if I kept that story somewhere under closed lids, somewhere deep in unopened and sketchy pictures. It's as if I didn't recognise their value for myself until that day. When the story came out of me, I realised how much relief it is when you lift your eyelids, look around you, and see the women there, their eyes fixed on you, listening silently, absorbing your every word. The explosion of emotions filled me and the space around me. I wanted someone to hug me and nothing more. The tears flowed, the throat tightened, and the dumpling pressed the stomach but also brought relief.

I had a unique feeling of belonging to that story, me as the heroine of that story because when I said it out loud, listening to myself, barely recognising my voice, I felt exactly like the heroine of that day at that moment.

We need to tell our stories and remember and cherish those memories of ours. To share them, to listen, hug and support each other.

Always with you in new stories and new memories!"

* * *

"I found it very interesting. I learned that women's solidarity is important and inspiring for the future. It was very important for me to hear other stories. I felt fear, and it was also important to me that I helped someone. The hardest thing for me was listening to those stories and telling my own. The best thing is that every woman opened up and sympathised with the other stories. I would participate and suggest a continuation."

* * *

"The workshop allowed me to share something I have yet to discuss, even though many years have passed since that event. I learned that everything is much easier when what you keep in yourself burdens you somewhere; share it with those who will not interpret, judge, evaluate, or advise like you could have done it differently. I

experienced relief and was glad that the other participants listened to my story with great attention, which gave me the impression that my story was important to them- a pleasant atmosphere, mutual understanding, and support clearly visible in all the participants' eyes.

I would always participate in a workshop like this again."

* * *

"For me, the workshop was about documenting activist experiences. I learned to respect the existence of women's voices about different experiences, resistance, and struggles for others' rights. I experienced an emotional memory of the events that shaped me. Listening to other stories and understanding different perspectives and emotions, I felt excited, curious, and empathetic. It was the best listening to other stories. Set aside time just for writing and listening. I am delighted with this method explaining how it is done and why. I want the project to continue and include more women from more countries. This way, the activist experiences of different women from the region are considered."

* * *

"For me, the project and workshop were new approaches towards collecting memories and keeping them alive and known to the public. Through the stories, I was able to experience joy, sadness, empowerment, stress and relief. The most challenging part for me was choosing the appropriate story.

What was the best was listening to all the experiences of other participants. I would love to have such a workshop again since I enjoyed expressing my deepest thoughts."

* * *

"The project and workshop have been inspiring, intriguing and entertaining, returning to a specific time and moment. I learned something about my conscience, but I didn't regret it and didn't even show it to myself. It was necessary at a particular

moment, which made a turning point in my life in building my personality. I experienced satisfaction and socialisation with the participants, which I may not have known. What was the most difficult for me? There was no difficulty; it could be the challenge of choosing the moment, choosing the story of life. What was the best for me? We shared pleasant, sad, and intense moments when we read the stories. I would happily participate in such workshops, not just once but every time."

* * *

"The project and the workshop were experiences that made me think about myself and my experience in life by reflecting in writing. I experienced many mixed emotions. It was an experience that evoked diverse memories, which sometimes brought pleasure, sadness, dedication, and inspiration... The most challenging thing was how to start writing about an event that has remained in my memory and has not been erased. Memory which began with a challenge but ended with the realisation of my initiatives. The best for me was when the story was read in front of a large group and appreciated with applause. Of course, I would participate because I have experienced various events in my life and would like to share them with others."

* * *

"The project was something new, exciting, and different from the previous workshops and projects I had encountered. I had the opportunity to meet the experiences of other women from whom I learned how to be stronger and face problems. Through reading the stories, I remembered some similar experiences that I had encountered during my life; I went through fear, anxiety, hope and happiness again. I felt that I was not alone, that there were many women with different problems and that every problem and situation could be solved. The most difficult for me was listening to the experiences of women who encountered violence.

The best things that came from this workshop were the smiles and happiness of the participants after reading their harrowing stories. I would be thrilled to be part of this workshop again."

* * *

"The workshop "Our Stories" was an excellent opportunity to reflect on my memory. It sent me back to the day I decided to stand up for a cause that is of great importance to me. I experienced different emotions during the workshop, starting from appreciation, sadness and laughter. Events like those experienced at the workshop "Our Stories" are personal and emotional. I felt valued by the organiser for selecting me as one of the workshop participants. The best moment was when the stories were read since each told a piece of a lifetime experience, which I heard for the first time. I would gladly participate in a workshop like this again."

* * *

"It was a pleasant experience to be in a group of powerful women. I learned about other women's experiences and how they overcame their challenges. I felt relieved, motivated and inspired by listening to various stories. The most challenging thing for me was sharing my story and not feeling judged for my decisions. However, I realised that it was the safest place to be. I made new friends, and the whole experience felt like a therapy session where we shared our deepest feelings. I would love to have such workshops and, more often, to create a group of people who would like to share stories and create a bond where we support and listen carefully to one another."

TREGIMET TONA

**PUNA E KUJTESËS KOLEKTIVE
SË AKTIVISTEVE NGA SHQIPËRIA, KOSOVA
DHE SERBIA**

Preface and Project Consultant: Zorana Antonijević

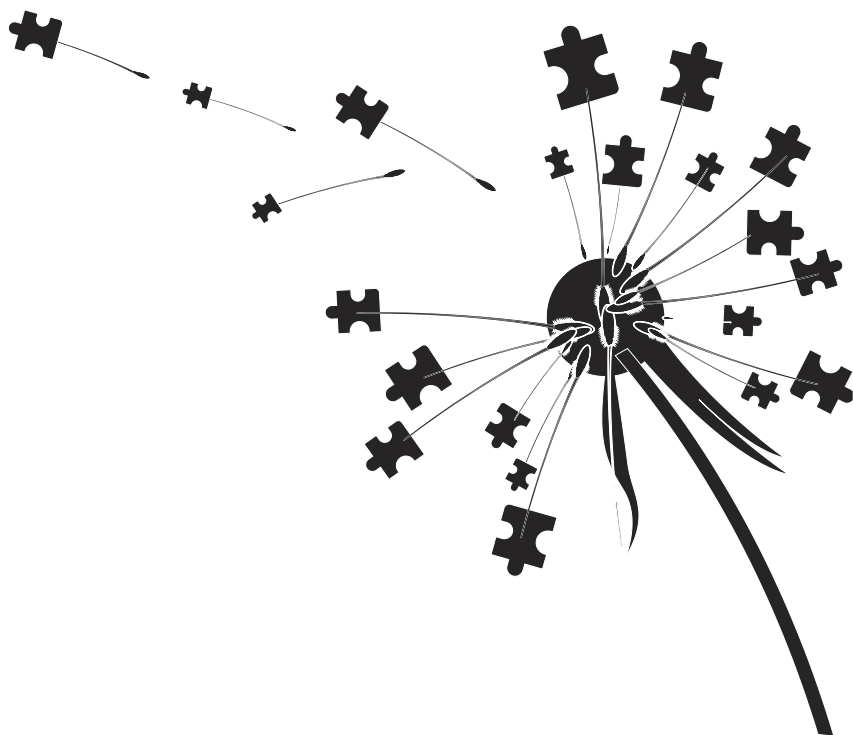
Falënderime

Redaktorja e këtij libri është thellësisht mirënjohëse ndaj të gjitha aktivisteve që ndanë kujtimet e tyre. Falënderime të veçanta u detyroj organizatave Qendrën Psiko-Sociale Vatra, Shoqatën e Grave të Mitrovicës për të Drejtat e Njeriut dhe Shoqatën e Grave Peščanik për energjinë dhe besimin e tyre në këtë projekt.

Tabela e përmbajtjes

Parathënie	83
Pjesa e Parë: Politika është Personale	95
Rrëfimet e saj më tronditën dhe më nxitën t'i bashkohesha misionit të saj	95
Mendo dhe vepro gjelbër	98
Mësueset mund të bëjnë mrekullira	99
Unë nuk lejova mbylljen e shkollës shqipe	101
Mbizotëronte një atmosferë frike dhe dyshimi	103
Më kujtohet rebelimi i frikës nga një mori emocionesh	106
Vezë të tjera nga Krushevi	108
Pjesa e Dytë: Në një Mision për të Luftuar Dhunën ndaj Varrit	111
Do të bëja të tjera gjë tani	111
Është e rëndësishme që të gjithë aty për njëra tjetër	114
Qëllimet më të mira nuk janë të mjaftueshme	115
Ne duhet të ngrihemi kolektivisht dhe të luftojmë pabarazinë dhe dhunën	116
PO, ia vlejti	117
Zbulova në kohë të vërtetë si aktiviste	120
Mbaj mend që hasa rrëfime të tilla për herë të pare	122
A mora një vendim të nxituar?	124
Pjesa e Tretë: Personalja është edhe Politike	125
Dreka Familjare	125
Dua të studioj. Dua të shkoj në det çdo vit. Dua të udhëtoj	126
Këmbëngula, duke e deklaruar si një vendim që kisha marrë	129
Isha e vendosur të gjeja një mënyrë për të mbrojtur veten	131
Jam e përkushtuar për të çmontuar barrierat gjinore dhe për të mbrojtur barazinë	132
Mora një vendim të prerë për të mos vazhduar të jetoja në rrethana të tilla	133
Çdo ditë, përpiqesha të angazhohesha në aktivitete të ndryshme	135

Bëra hapin e parë drejt pavarësisë sime	136
Jo çdo vendim që marrim mund të jetë i drejtë	137
Jam mësuar prej kohësh me dhimbjen	139
Vendosa që kisha aftësinë të krijoja realitetin tim	141
Më pëlqen të vishem kështu dhe do të vazhdoj ta bëj	143
Një valë rebelimi më mbushi mendjen, duke më nxitur të reagoja	145
Çfarë thanë pjesëmarrësit rreth projektit?	148

Parathënie

Çfarë është Puna e Kujtesës Kolektive?

Përpara jush janë kujtime dhe rrëfime të grave nga Shqipëria, Kosova dhe Serbia të mbledhura në punëtoritë e projektit “Historitë tona” të mbështetur nga Fondi i Ballkanit Perëndimor. Pjesëmarrëset janë aktiviste gra nga Serbia (Shoqata e Grave Pešcanik), Kosova (Shoqata e Grave të Mitrovicës për të Drejtat e Njeriut) dhe Shqipëria (Qendra Psiko-Sociale Vatra). Ato morën pjesë në tre punëtori mbi Punën e Kujtesës Kolektive (PKK) në gjuhët e tyre amtare (shqip dhe serbisht). Njëzet e tetë gra dhanë pëlqimin e tyre që kujtimet e tyre të botohen.

Kjo Parathënie për rrëfimet e mbledhura përmes punëtorive të PKK fillon me një kujtim personal se si lindi ky projekt. E gjitha filloi në vitin 2016 kur u ktheva nga bursa ime e doktoraturës në Suedi, ku, falë Profesor Jeff Hearn nga Universiteti Örebro, u njoha me metodën PKK (Barber et al. 2016). Nga viti 2017 deri në vitin 2020, së bashku me shtatë shoqe, drejtova PKK në Serbi. Kujtimet tona nuk dolën kurrë në një koleksion të shtypur (megjithëse ndoshta do të dilnin përfundimisht). Megjithatë, u përpoqa ta përshkruaj dhe analizoj udhëtimin tonë PKK në një artikull (Đorđević & Antonijević, 2021) të botuar në koleksionin më gjithëpërfshirës mbi PKK (Hamm, 2021). Gjithashtu, fola për metodën dhe potencialin e saj duke përdorur çdo mundësi apo vend. Kështu, më në fund, aktivistet e një organizate paqeje të grave nga Kruševac në Serbi më dëgjuan dhe e vunë në praktikë këtë ide. Jam thellësisht mirënjohëse ndaj Snežana Jakovljević, e cila njohu potencialin e madh të PKK për të regjistruar kujtimet e luftës së grave për të drejtat e tyre në Shqipëri, Kosovë dhe Serbi.

Metoda i jep një kuptim shembullor njërit prej postulateve më të rëndësishme feministe: Privatja është Politike. Dhe kjo është ajo që do të gjeni në këto kujtime dhe rrëfime, nga luftërat personale për emancipim brenda familjeve dhe komuniteteve patriarkale deri te veprimet feministe që ndryshojnë pozicionin e grave në të njëjtin kontekst. Kjo është arsyeja pse tema e përbashkët e punëtorive të

PKK edhe pse e parazgjedhur, ishte e përshtatshme për të gjithë: Më kujtohet hera e parë që mbrojta atë që mendoja se ishte e drejtë.

Së pari: më lejoni të shpjegoj se çfarë është PKK dhe pse është thelbësore për një kuptim më të mirë të aktivizmit feminist dhe paqes së grave. PKK është një metodë grupi në kërkimin social feminist që përfshin analizën kolektive të kujtimeve individuale të shkruara. Metoda filloi me Frigga Haug (Haug, 2008), një psikologe gjermane e cila e përdori atë kryesisht në punën e saj me gratë që i mbijetuan dhunës mashkullore. Metoda eksploron një pjesë integrale të ngjarjeve subjektivisht të rëndësishme që mbahen mend dhe se si ato ndërtohen më pas në ndërtimin e vetvetes (Crawford et al. 1992, f. 162). PKK bazohet në konstruktivizmin social, i cili kupton dhe analizon marrëdhëniet shoqërore dhe prodhimin e njohurive, duke përfshirë prodhimin e narrativave të së kaluarës, siç janë ndërtuar nga "rryma mashkullore" mbizotëruese - narrativa të burrave të bardhë, të arsimuar, heteroseksualë dhe të pasur të moshës së mesme. Kështu, duke mësuar nga projekte të ngjashme mbi PKK, ky projekt ka një rëndësi të veçantë për aktivistet feministe sepse "përvoja e grave ishte shpesh në tension me format e preferuara mashkullore të njohurive publike" (Barber et al. 2016, f. xxii). Prandaj, metoda ka rëndësi të veçantë për ndërtimin e identitetit të aktivisteve gra në kohë të trazuara.

PKK përqendrohet në regjistrimin e përvojave të grave si të rëndësishme dhe thelbësore për të kuptuar socializimin e tyre dhe pabarazitë e shumta që përjetësojnë dhe thellojnë pozicionin e tyre të pabarabartë në shoqëri (Scott, 1991). Në këtë drejtim, projekti "Historitë Tona" synon të regjistrojë dhe studiojë narrativa të shumta përmes kujtesës personale, por edhe kolektive të aktivisteve feministe në Shqipëri, Serbi dhe Kosovë. Qëllimi kryesor është t'i bëjë përvojat e tyre të dukshme dhe kujtimet e tyre të rëndësishme për të kuptuar më mirë ndryshimet e qëndrueshme sociale dhe ekonomike që ndodhin në rajonin e Ballkanit Perëndimor. PKK ofron njohuri mbi socializimin e grave gjatë ngjarjeve historike që ndryshuan gjeografinë dhe rrethanat sociale të një rajoni të tërë - tranzicionin, luftërat dhe protestat politike. Kështu, PKK i jep një rëndësi të veçantë regjistrimit të kujtimeve të aktivisteve gra duke ndjekur trajektoret e tyre personale drejt emancipimit

individual dhe ndikimit politik në pozicionet e grave në komunitetet e tyre. Për më tepër, metoda ofron një kuptim të thellë të ndryshimeve personale dhe politike që këto gra duan gjatë proceseve të gjata dhe të përhershme të tranzicioneve ekonomike dhe rimëkëmbjes pas konfliktit dhe rindërtimit të shoqërive në të cilat ato jetojnë dhe punojnë.

Qëllimi transformues i PKK është rritja e kapacitetit për veprim kolektiv përmes reflektimit kritik individual dhe të përbashkët, i cili mund të çojë në ndryshime personale dhe shoqërore. Megjithatë, këto kujtime treguan se ndryshimi filloi me rebelimin personal kundër normave të rrepta familjare patriarkale, për të vazhduar drejt transformimit të shoqërive.

Për mua, si studiuese dhe aktiviste, PKK ofron një perspektivë kritike mbi pikëpamjen pozitiviste të mbledhjes së kujtimeve të njerëzve "të zakonshëm". Për shumicën e historianëve tradicionalë, narrativat autobiografike anonime dhe konvencionale janë të njohura për pasigurinë e tyre, sepse ato rrjedhin nga përvoja personale e individëve dhe nuk bazohen në "fakte" zyrtare historiografike. Në PKK, kujtimet shihen si të dhëna të papërpunuara përmes të cilave ndërtohen vetja dhe shoqëria. Interpretimi i kujtesës ka më pak të bëjë me atë se sa "të vërteta" janë kujtimet dhe saktësinë e tyre si përfaqësime të ngjarjeve të kaluara. Përkundrazi, ka të bëjë me atë se si tregimi i këtyre kujtimeve mund t'i (ri)ndërtojë ato ngjarje (Crawford et al., 1992, f. 51) dhe kuptimin e këtyre kujtimeve për ndërtimin e identitetit personal si aktiviste feministe dhe të paqes. Shumë autorë theksojnë vlerën e PKK si një metodë të të mësuarit emancipues që u jep mundësi atyre të përfshirëve të perceptojnë "veten si pjesë të problemit të rindërtimit të strukturave të nënshtrimit" (Hamm, 2021, f. 2). Në këtë kuptim, PKK mund të transformojë potencialisht individët dhe shoqëritë dhe të çojë në një kuptim më të mirë të pozicioneve të tanishme duke parë të kaluarën.

Metoda PKK u lejon pjesëmarrësve të njohin veten dhe njëri-tjetrin më mirë dhe të ndajnë përvojat dhe emocionet e tyre. Për më tepër, përmes ndarjes, përvojat e grave, megjithëse të ndryshme në pamje për shkak të gjuhës, kulturës ose historisë, duken, në të njëjtën kohë, unike dhe universale. Për gratë pjesëmarrëse në këtë

projekt PKK, zgjon ngjarje që, falë leximit dhe interpretimit kolektiv, racionalizohen dhe analizohen në mënyrë që izolimi dhe vetmia e jetës së grave të zhduken. Për më tepër, ngjashmëritë midis përvojave të pjesëmarrësve mund të tregojnë modelet e patriarkatit që i formojnë gratë që nga fëmijëria dhe ndikojnë në jetën e tyre deri në fund. Në këtë libër, lexuesit nuk mund ta dallojnë lehtësisht se ku (gjeografikisht) shfaqet kujtesa. Universaliteti dhe veçantia e përpjekjeve të grave për zgjedhje personale, rritje dhe siguri janë të habitshme nga të tre vendet. Përfitimi më i rëndësishëm i PKK është lidhjet e krijuara midis pjesëmarrësve dhe zbehja e kufijve midis subjekteve të hulumtuara dhe studiuesit; kështu, të gjithë janë vëzhgues dhe pjesëmarrës aktivë në të njëjtën kohë.

Duke përfshirë një përvojë personale, PKK është në mënyrë të pashmangshme emocionale dhe mund të ketë disa pasoja terapeutike të padëshiruara, megjithëse nuk është një formë e terapisë në grup. Megjithatë, unë besoj fuqimisht se shkrimi, leximi dhe analizimi kolektiv i kujtimeve është një pjesë thelbësore e fuqizimit të aktivisteve gra për të qenë në gjendje të fuqizojnë të tjerët. Është momenti kur ato mund të shikojnë prapa në përpjekjet e tyre dhe të racionalizojnë atë që i çoi në momentin e bërjes luftëtare për të drejtat e grave. Kjo është veçanërisht e rëndësishme për ato gra që kanë qenë në aktivizëm për dhjetë apo edhe njëzet vjet, të cilat kanë jetuar personalisht përvojat e dhunës, diskriminimit dhe përjashtimit të tyre ose të grave të tjera, të cilat kanë punuar në komunitetet e tyre lokale për vite me radhë, të panjohura dhe të nënvlerësuara për punën e tyre. PKK u lejoi atyre të reflektojnë mbi ngjarjet e kaluara që përfundimisht i sollën aty ku janë tani. Në këtë kuptim, ajo shton pasojat terapeutike. Siç deklaroi një nga pjesëmarrëset:

“Pasuan histori, ngjarje dhe zhgënjime të shumta – për fat të keq, shumë për t'u numëruar. Megjithatë, kjo tronditje fillestare mbeti një moment vendimtar që më shtyu më tej drejt aktivizmit. Në një botë ku asnjëri prej nesh, qoftë vajza apo gra, viktima apo të mbijetuara, punëtorë apo udhëheqëse, nuk ndihej vërtet i sigurt, si mund të qëndronim të vetëkënaqur? Që atëherë, kundërshtimi im ndaj padrejtësive ka evoluar në një formë aktivizmi – një

angazhim që mund të mos sjellë ndryshime të shpejta në botë, por padyshim që ka fuqinë të transformojë jetën!”

(Zbulova thirrjen time të vërtetë si aktiviste, p. 20)

Si e organizojmë PKK-në?

Me kalimin e viteve, PKK provokoi zbatime të ndryshme të metodës në kontekste të ndryshme (nga sindikalistët dhe gratë e dhunuara te akademikët dhe mësueset gra) (Davies, 2008; Hamm, 2021). Ajo gjithashtu udhëtoi nëpër disiplina, e përdorur nga psikologët dhe historianët në arsim, studimet gjinore dhe sociologji. Procedurat hap pas hapi të metodës nuk u prezantuan nga nëna themeluese Frida Haug, e cila e përshkroi në mënyrë të paqartë PKK-në, duke e lënë zbatimin për diskutim dhe përdorim eksperimental (Haug, 2008). Megjithatë, një nga librat më të hershëm mbi PKK- në *Emotion and Gender: Constructing Meaning from Memory* (Crawford et al., 1992) i përshkroi hapat në më shumë detaje, dhe ky përshkrim u përdor si pikënisje për këtë projekt. Projekti tjetër që na ndikoi ishte projekti i përmendur tashmë, ku Jeff Hearn ishte një nga pjesëmarrësit, dhe rezultatet u botuan në *Men's Stories for a Change: Ageing Men Remember* (Historitë e Burrave për një Ndryshim: Burrat e Moshuar Kujtojnë) (Barber et al., 2016; shih gjithashtu Blake et al., 2016). Burimi i tretë i përdorimit praktik të PKK ishte përvoja ime personale me projektin në të cilin isha e përfshirë nga viti 2017 deri në vitin 2020 (Đorđević & Antonijević, 2021).

Për këtë projekt të veçantë PKK, pjesëmarrësit u përzgjedhën përmes një teknike mostre jo-probabilitare midis anëtarëve të tjerë të organizatës, aktivistëve ose thjesht miqve. Nuk kishte kufizime në lidhje me moshën ose profesionin. Megjithatë, ishte e rëndësishme që pjesëmarrësit të njiheshin me njëri-tjetrin më parë, të paktën si të njohur, jo domosdoshmërisht kolegë ose miq të ngushtë. Kjo ndihmoi që atmosfera e seminarit të ishte informale, personale dhe e sigurt. Një nga opsionet mund të ishte përcaktimi i kufirit të moshës dhe më pas përfshirja e grave dhjetë vjet më të reja ose më të mëdha nga kufiri, siç ishte rasti me projektin në të

cilin mora pjesë. Mund të përfshiheshin edhe karakteristika të tjera (grupi etnik, statusi profesional, p.sh., profesorë, mësues, punonjës socialë, etj.), varësisht nga grupi i synuar.

Të gjithë pjesëmarrësit u informuan paraprakisht dhe një prezantim rreth projektit u mbajt përpara se të fillonin të shkruanin. Informacioni që iu komunikua pjesëmarrësve përmbante një temë të parazgjedhur të PKK-së, kohëzgjatjen e seminarit (minimum 3 deri në 4 orë), hapësirën dhe kohën e seminarit të PKK-së dhe kohën e lirë (dalje për pije ose kohë relaksuese së bashku duke ngrënë ushqime të lehta).

Pjesëmarrësve u njoftuan se historitë e tyre mund të publikoheshin. Megjithatë, ato u siguruan se identiteti i tyre do të fshihej dhe se mund të tërhiqnin pëlqimin e tyre që historitë e tyre të publikoheshin në çdo moment. Vetëm një person e tërhoqi historinë e saj nga botimi.

Pjesëmarrja vullnetare është thelbësore. Të gjithë pjesëmarrësve iu siguria që mund të largoheshin nga seminari i PKK-së kurdo që të donin, para se të shkruanin, gjatë shkrimit dhe para leximit dhe analizës. Konfidencialiteti dhe ndjenja e sigurisë janë parimet më thelbësore të PKK-së. Për qëllime fillimi, u përgatit një fletëpalosje praktike për të udhëhequr dhe informuar punën e ardhshme mbi PKK-në midis të njëjtave grupeve ose grupeve të ndryshme të grave.

Një sfidë tjetër është zgjedhja e vendit dhe kohës për seminarin PKK. Në të njëjtën kohë, është me rëndësi kritike për suksesin e projektit. Së pari, vendi duhet të jetë i arritshëm për të gjithë, i qetë dhe i izoluar nga zhurma dhe shqetësimet. Në kontekstin e këtij projekti, kjo do të thotë që të gjithë telefonat u vunë në modalitetin e heshtur në mënyrë që gratë të mund të kalonin ca kohë pa punuar në punë të rregullta të paguara ose të papaguara. Kjo do të thotë që takimet u mbajtën në pasdite të vona kur pjesëmarrëset kishin kohë të lirë ose kohë për veten e tyre. Dhoma duhet të jetë e madhe dhe e rehatshme që pjesëmarrëset të shkruajnë, ose duke përdorur letër dhe stilolaps ose direkt në telefonat ose laptopët e tyre.

Përzgjedhja e temave është një pjesë veçanërisht sfiduese e PKK-së. Megjithatë, për këtë projekt, tema ishte parapërzgjedhur në mënyrë që të tre grupet të mund të

shkruanin për të njëjtën temë. Tema e parapërzgjedhur ishte "Mbaj mend herën e parë që mbrojta atë që mendoja se ishte e drejtë". Pjesëmarrësit u inkurajuan dhe u udhëzuan të shkruanin për një ngjarje, aktivitet ose veprim konkret me sa më shumë detaje të ishte e mundur, me përshkrime se ku ndodhi ngjarja, kush ishte i pranishëm përveç atij që tregonte kujtesën, si u ndie personi, çfarë lloj emocioneesh dhe mendimesh kishte, gjatë cilës periudhë të jetës së saj ndodhi ngjarja, si filloi dhe mbaroi, dhe çfarë ndodhi më pas, etj.

Dalja për biseda joformale me ushqime të lehta dhe pije ofroi momente relaksi dhe çlodhjeje pas emocioneve të forta të shkaktuara nga shkrimi i kujtimeve.

Çfarë do të gjeni në këtë libër?

Libri është i organizuar në pesë kapituj: Një Parathënie që prezanton metodën PKK-së dhe kapitujt pasues me kujtime të shkruara të pjesëmarrësve në seminar. Kujtimet kolektive janë të organizuara në tre kapituj. Pjesa e Parë, Politika Është Personale, përmban shtatë kujtime të ngjarjeve të rëndësishme politike, protestave dhe angazhimeve kundër padrejtësisë, dhunës ndaj grave dhe regjimeve politike jodemokratike. Pjesa e Dytë, Në një Mision për të Luftuar Dhunën ndaj Grave, përmban tetë kujtime të angazhimit personal kundër dhunës me bazë gjinore ndaj grave. Për shumë pjesëmarrëse, këto ngjarje çuan në angazhimin e tyre të përgjeshëm ndaj aktivizmit kundër dhunës. Pjesa e Tretë, Personalja Është Gjithashtu Politike, ka katërmbëdhjetë kujtime - dyfish më shumë se Pjesët Një dhe Dy. Kjo tregon se si rruga e kryengritjes kundër padrejtësisë filloi në fëmijëri si një rebelim kundër rregullave të ngurta dhe të pashkruara të familjes patriarkale. Rregulla që nuk u lejonin grave të drejtën për të zgjedhur arsimin, mbiemrin, veshjen dhe jetën që donin të bënin.

"E ulur në divan, fillova të ndihesha e shqetësuar kur dëgjova ato fjalë. Një valë rebelimi më përshkoi brenda, duke më nxitur të reagoja. Pavarësisht diskutimeve tona të shpeshta me prindërit e mi dhe rrethin tonë shoqëror, më

mungonte përvoja për t'u përballur dhe për të diskutuar çështje që i konsideroja të padrejta, veçanërisht me individë më të mëdhenj se unë. Doja të reagoja! Sytë e mi mbetën të fiksuar te prindërit e mi, duke përcjellë rebelimin tim të heshtur."

(Një valë rebelimi më përshkoi brenda, duke më nxitur të reagoja, f. 37).

"Nuk dua shkollë tjetër, mendova ndërsa i shikoja, e vetmja shkollë që doja të ndiqja ishte gjimnazi. Secili ka të drejtë të ndjekë shkollën që dëshiron. Dua të shkoj në gjimnaz, "përsërita," ndhe më vonë do të zgjedh një universitet për veten time. Mund të bëhem mjeke, por nuk mendoj se do të bëhem. Nuk e di çfarë do të bëhem, ndoshta poete, ndoshta do të udhëtoj botën, do të doja shumë, ndoshta gazetarë," vazhdova."

(Dua të studioj. Dua të shkoj në det çdo vit. Dua të udhëtoj, f. 28).

Në kapitullin e fundit, Çfarë thanë pjesëmarrëset për projektin?, lexuesit mund të zbulojnë se si u ndien pjesëmarrëset, çfarë menduan dhe si e vlerësuan këtë projekt.

Shumë ndalime të shkruara dhe të pashkruara qëndronin dhe qëndrojnë ende para grave në këtë rajon. Të dhënat nga të tre vendet flasin për një luftë të vazhdueshme dhe të pasigurt për të drejtat dhe përfaqësimin politik, të drejtën për punë të denjë dhe një jetë pa dhunë. Feministet e ardhshme duhej të luftonin për të gjitha këto si vajza dhe gra të reja. Edhe kur narrativat rreth betejave intime nuk flasin në mënyrë të qartë për aktivizmin (heshtja për sëmundjen e dikujt, frika nga lindja e një fëmije të vdekur), ato përshkruajnë në mënyrë implicite një situatë ku gratë, shpesh të lëna vetëm dhe pa mbështetjen e të dashurve të tyre, luftojnë për dinjitet, për shëndet, për pasardhës.

Këto kujtime flasin për diçka tjetër: shumë shpesh, familja ishte vendi i mbështetjes më të madhe, por edhe pengesa më e madhe për rritjen dhe zhvillimin personal të grave. Figura e anëtarëve meshkuj të familjes, qoftë babai, burri apo vëllai, është shpesh një pengesë që duhet kapërcyer.

Siç tregon përvoja shekullore e grave në këto zona, si dhe literatura dhe hulumtimet e fundit shkencore, jeta në një shoqëri patriarkale është e shënuar nga dhuna e përditshme, pavarësisht nëse e përjetojmë vetë apo jemi dëshmitarë të saj. Aktivizmi kundër dhunës, duke gjykuar nga kujtimet e këtyre grave, filloi spontanisht si një nxitje për të bërë diçka që konsiderohet e drejtë dhe për t'iu kundërvënë abuzuesit pa menduar për sigurinë dhe pasojat e veta.

“Dhe u takuam një ditë. Në një shkallë. Në një ndërtesë. Ballë për ballë. Askund për t'u fshehur. Ai më shikon në sy. Edhe unë ia kthej shikimin. Vazhdojmë të shikojmë njëri-tjetrin. Ndoshta zgjati një minutë. Më dukej një përjetësi.”
(*Dotë bëja të njëjtën gjë tani*, f. 19).

“Ai ishte ulur mbi trupin e saj, duke e goditur ndërsa ajo shtrihej e palëvizshme në një pellg gjaku. Askush nuk reagoi. I kërkoja shoqes sime të vazhdonte të ecte me fëmijët e mi dhe të kujdesej për ta. Pastaj iu afrova ngacmuesit nga pas, duke kërkuar diçka që mund ta përdorja për ta goditur. Kisha frikë se mund ta vriste nëse nuk e ndaloja. Vura re gjysmën e një tulle aty pranë, e mora dhe u ktheva drejt kokës së tij. Ai ra mbi gruan që ishte tashmë e shtrirë në tokë. Nuk mendova për pasojat. E vetmja gjë që mund të mendoja ishte se si ta shpëtoja.”
(*Është e rëndësishme që gratë të jenë aty për njëra-tjetrën*, f. 19-20)

“U ula dhe fillova të dridhesha. Po mendoja nëse kisha bërë gjënë e duhur. Po sikur ta kisha vrarë? A ishte një gjë e nxituar për t'u bërë? A do të ishte më mirë të prisja policinë, por po sikur ai ta kishte vrarë atë para se të vinte policia? Nuk isha e sigurt. Më duhej shumë kohë për të kuptuar se ishte gjëja e duhur për të bërë, dhe ajo u divorcua prej tij menjëherë pas kësaj.”
(*A mora një vendim të nxituar?* f. 26).

Pjesa e parë e kujtimeve kolektive ka të bëjë me aktivizmin politik, nga protestat kundër regjimeve antidemokratike dhe të luftës deri te protestat kundër

dhunës ndaj grave dhe puna për të drejtat LGBTIQ+ vetëm sepse ishte gjëja e duhur për t'u bërë.

“Kjo ishte rezistenca ime më e fortë ndaj një sistemi, ku unë, së bashku me kolegët e mi, qëndruam stoikisht para tytave të makinave të blinduara për një kohë relative, duke i lënë fëmijët e mi në rrugë në mëshirën e Zotit me vetëm një qëllim - të mos lejonim mbylljen e shkollës shqipe.”
(*Unë nuk lejova mbylljen e shkollës shqipe*, f. 13).

“Sot, gati një dekadë më vonë, gjej kënaqësi në transformimin që një telefonatë pothuajse ogurzezë solli në jetën e një lezbike 17-vjeçare, të pambrojtur në një qytet të Shqipërisë. Aktualisht, kam mundësinë të nxis ndryshimin që dëshiroja në shoqëri një dekadë më parë për të gjithë ata që, si unë, u përballën me padrejtësi dhe pabarazi për shkak se ishin të ndryshëm në jetën tonë.”
(*Më kujtohet rebelimi i shkaktuar nga një mori emocionesh*, f. 15).

“Dy prej nesh, dy gra të kapura fort pas njëra-tjetrës. Ndihesha pak e ngrirë. Një gungë e madhe në fyt, që më mbyste. Më shtrëngonte stomaku. Nga të ftohtit apo nga frika, nuk e di. Goja më u shndërrua në kub, ndërsa përpiqesha t'i bija bilbilit, bilbilit të verdhë me një fjongo blu. Tingëllon aq fuqishëm sa më duket se mund të mposhtë një shkop gome.”
(*Vezë të freskëta nga Krushevc*, f. 16).

Edhe pse ndonjëherë të dhimbshme dhe të vështira, ne kthehemi te këto kujtime sepse ato shpjegojnë se kush jemi sot dhe çfarë lloji të ardhmeje dëshirojmë për nesër. Shpresoj se do ta shijoni, të paktën aq sa ne shijuam shkrimin dhe ndarjen e tyre me njëri-tjetrin. Ndoshta këto kujtime do të jenë një nxitje për ndonjë vajzë të re, grua të re apo të moshuar, që t'i rezistojë presioneve patriarkale, normave dhe dhunës dhe të bëjë atë që mendon se është e drejtë në atë moment.

Referenca

- Barber, R., Blake, V., Hearn, J., Jackson, D., Johnson, R., Luczynski, Z., & McEwan, D. (2016). *Historitë e burrave për një ndryshim: Burrat e moshuar kujtojnë*. Common Ground Publishing.
- Blake, V., Hearn, J., Barber, R., Jackson, D., Johnson, R., & Luczynski, Z. (2016). "Puna me kujtesën me burra të moshuar: Praktikat, procesi, potenciali." *Working with Older People*, 20(4), 209–213.
- Crawford, J., Kippax, S., Onyx, J., Gault, U., & Benton, P. (1992). *Emocioni dhe gjinia: Ndërtimi i kuptimit nga kujtesa*. Sage Publications, Inc.
- Davies, B. (2008). "Praktikimi i biografisë kolektive." f. 45–62 në *Analiza e të Përditshmes: Perspektiva Ndërkombëtare mbi Punën e Memories*. Redaktuar nga A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery dhe J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Hamm, R. (2021). *Reader Collective Memory-Work*. Sligo, Republika e Irlandës: BeltraBooks
- Haug, F. (2008). "Puna e kujtesës: një paraqitje e detajuar e metodës për kërkimin në shkencat sociale". f. 21–41 në *Analiza e të Përditshmes: Perspektiva Ndërkombëtare mbi Punën e Memories*. Redaktuar nga A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery dhe J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Scott, J. W. (1991). "Dëshmia e Përvojës." *Critical Inquiry*, 17(4):773–97.

Bashkëpunëtorët, autoret e tregimeve (në rend alfabetik):

Ana, Anita, Arjana, Arta, Blerina, Brikena, Danijela, Dea, Dženeta, Entela, Ines, Lorida, Lumnije, Megi, Milica, Milkana, Nafije, Romina, Špata, Slavica, Snežana, Teuta, Valbone P., Valbone S., Verica, Vetone, Xhensila, Zorana.

Një falënderim i veçantë shkon për përkthyeset: Ana Imširović Đorđević, Lorida Sadiku, Dženeta Ciljević, Fatime Ulaković, Ana Đokoli dhe Ljubica Gavanski.

Pjesa e Parë: Politika është Personale

Rrëfimet e saj më tronditën dhe më nxitën t'i bashkohesha misionit të saj.

Sapo kisha përfunduar studimet e larta (viti 1995) dhe ëndrra ime ishte të punësohesha, të kisha të ardhurat e mia në mënyrë që jo vetëm të ndihmoja familjen time, por dhe të mbuloja shpenzimet e mia personale.

Dega për të cilën përfundova studimet ishte inxhinieri mekanike. Shumë të pakta ishin mundësitë për të punuar në këtë profesion, pasi me ndryshimin e sistemit në vitet '90, uzina e fabrika si në çdo rreth tjetër dhe në qytetin tim ishin të mbyllura.

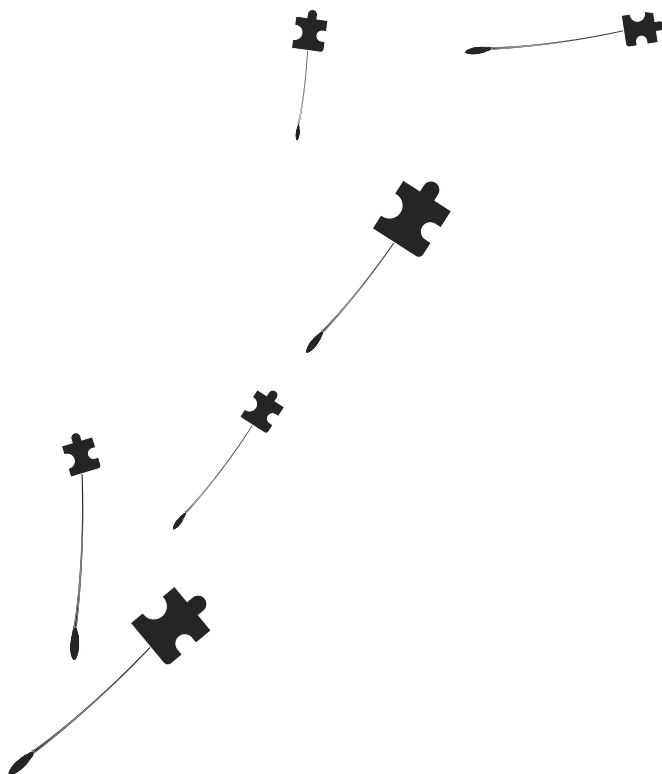
Vitin e parë pas përfundimit të studimeve u punësova si edukatore kopshti, e më pas për dy vjet në një ndërmarrje rajonale që vetëm pozicionin kisha si «inxhinieri mekanike», por realisht nuk m'u dha mundësia të punoja asnjë ditë në këtë pozicion apo të ushtroja profesionin, pasi aty «kishte burra më të rritur dhe me eksperiencë që do ta bënin detyrën më mirë»... E pamotivuar për të vijuar të punoja në këtë ndërmarrje, në rastin më të parë, që pashë një njoftim në TV për vend të lirë pune si instruktore kompiuteri dhe grafik design në një kompani private, aplikova menjëherë. Midis shumë personave që u intervistuan dhe u testuan, isha shumë e lumtur që u përzgjodha për të punuar në këtë pozicion pune. Në drejtimin e kompanisë fillimisht ishte një grua (pronarja e kompanisë), e cila trajtonte me respekt punonjësit (3 punonjës : 2 djem, edhe unë). Pa pretendime lidhur me pagën, më mjaftonte vetëm fakti që po punoja dhe njëkohësisht po rrisja dhe aftësitë e mia duke fituar eksperiencë si në mësimdhënie për programet e kompiuterit ashtu dhe si grafik design.

Nje ditë pranë kompanisë u paraqit një zonjë, që në pamje të parë të jepte përshtypjen e një njeriu të ftohtë, të rreptë, por që pasi tregoi se çfarë pune kishte ndërmarrë prej vitit 1997, figura e saj në sytë e mi, por dhe pjesës tjetër të stafit të kompanisë filloi të lartësohej. Ajo ishte Vera Lesko, e cila cila kishte nisur të punonte

vullnetarisht prej vitit 1997 për mbrojtjen e vajzave nga trafikimi njerëzor. Vera kërkoi si shërbim pranë kompanisë disenjimin dhe printimin në shumë kopje të një fletë-palosje me informacion sesi vajzat të mos mashtroheshin e binin preh e trafikantëve dhe sesi familjet e tyre, të mund të studionin mirë familjet dhe personat me të cilët martonin apo fejonin vajzat e tyre. E panjohur me këtë fenomen kërkova nga Vera më shumë informacion. E papërtuar dhe e interesuar për të ndarë informacion jo vetëm me mua por dhe me pjesën tjetër të stafit të kompanisë, ajo filloi të na tregonte histori nga më të dhimbshmet sesi vajza të mitura dhe të rritura rrëmbeheshin nga trafikantë, apo mashtroheshin (jo vetëm vajzat por dhe familjarët e tyre) nëpërmjet premtimit për martesë dhe jetë të lumtur në një nga shtetet e Europës dhe më pas shiteshin dhe shfrytëzoheshin seksualisht nëpër rrugët e Europës. Tregonte për torturat që vajzat kur rezistonin të mos punonin si “punonjëse seksi” turturoheshin në mënyrë çnjerëzore deri sa pranonin të shfrytëzoheshin. E shokuar nga ato histori, e inspiruar nga puna humane dhe e guximshme që Vera, kjo zonjë e hekurt kishte bërë dhe bënte për vajzat shqiptare, duke përfytyruar sesi jeta e shumë vajzave shkatërrohej, sesi torturoheshin, se çfarë jete të tmerrshme detyroheshin të bënin nën tutelën dhe dhunën e tutorëve, një dëshirë e brendshme më erdhi dhe deshiroja dhe unë të bëja diçka për t'i mbrojtur.

Kur përfundova fletë-palosjen dhe ia dorëzoja Verës pas disa ditësh, i thashë se nuk ishte e nevojshme të paguante për hakun e punës sime dhe po ashtu dhe pronarja e kompanisë i kërkoi një pagesë shumë minimale për shërbimin. Vera shpjegoi se sapo kishte ngritur qendrën këshillimore dhe informuese në Vlorë dhe gjestin tonë e vlerësoi dhe e konsideroi si një kontribut për punën e saj. Ajo më falenderoi për punën e kujdesshme që kisha bërë. E pyeta sesi mund të ndihmoja dhe unë në kauzën që ajo kishte ndërmarë dhe përgjigja e asaj zonje të nderuar më bëri me krahë. Më ofroi të punoja pranë qendrës që sapo kishte hapur si sekretare, por që njëkohësisht do punoja dhe për përgatitjen e të gjitha materialeve informuese që do shpërndaheshin në fshatra e qytete të Shqipërisë nëpërmjet policive të qarqeve. Më informoi se paga ishte shumë modeste, se ishte në fillimet e aktivitetit të qendrës. Përgjigja ime ishte e menjëherëshme “Po”.

E prej muajit prill 2000 e deri më sot nuk mund të përfytyroj në asnjë moment shkëputjen nga puna që aktualisht bëj, duke dhënë kontributin tim modest në mbrojtjen e viktimave të trafikimit njerëzor, dhunës seksuale dhe të gjitha formave të dhunës të cilat kanë nevojë për mbështetjen dhe mbrojtjen e secilit prej nesh . . .

Mendo dhe vepro gjelbër

Më kujtohet hera e parë kur i qëndrova asaj që mendova se ishte e drejtë.

Me nismën time për t'u bërë zëri i natyrës dhe mjedisit me çdo kusht, mendoj që kam bërë një vendim të drejtë të cilin e përkrahin edhe shumë njerëz. Tash bëhen më shumë se tri vite që çdo ditë unë individualisht veproj në mbrojtje dhe pastrim të çdo hapsire kudo që të jem. Ky veprim fatmirësisht ka hasur në mirëkuptim nga komuniteti im i ngushtë dhe i gjerë. Jam e lumtur që çdo ditë kur takohem me njerëz ata shprehin brengën, më sygjerojnë ide dhe mundësi përmirësimi të gjendjes nëpër hapsira të ndryshme. Kam raste kur edhe më shkruajnë në rrjete sociale apo më ndalin në rrugë dhe shkëmbejnë mundësitë dhe brengat bashkë.

Gjatë aksioneve të organizuara si grup vullnetar me vetiniciativë ka lindur edhe idea që t'a emrojmë veprimtarinë tonë si "Ambientalistët e Mitrovicës". Qëllimi im ka qenë edhe është që të promovoj një nismë të quajtur "Plogging" që do të thotë vrapo – jogging dhe mbledh mbeturina. Me këtë aktivitet unë jam njoftuar për herë të parë nga një video e shkurtër në rrjete sociale në vitin 2016 ku më rastisi t'a dëgjoj dhe shoh ideatorin e kësaj nisme duke shpjeguar veprimtarinë. Personi në fjalë është Eric Ahlmstrom, një zotëri nga Suedia i cili gjatë vrapimit nëpër natyrë në Suedi i ka rastisur të shoh shumë mbeturina. Kështu ai filloi t'i mbledhte ato mbetje të gotave, ambalazheve dhe shpuzave të cigares, ku edhe e kuptoi që për këtë veprim nuk ekziston një emër. Me këtë rast ai e shpiku fjalën më të përshtatshme për këtë veprim duke e kombinuar fjalën suedeze "Plakka up = kape, mere dhe jogging = vrapim/jogg. Që nga ajo herë, tani ekziston kjo fjalë me të cilën unë jam e lumtur që jam njoftuar dhe se gjithmonë do të jem në shërbim të mjedisit duke promovuar fjalën Plogging/Bërllöging në qytetin tim, vendin tim dhe jo vetëm.

Shpresoj që ky vendim i cili unë mendova që është i drejtë edhe pse ndoshta me ndikim mjaft të vogël në fillimet e mia, të shërbejë në krijim e një vetëdije kolektive më të mirë të mjedisit dhe të më mbajë aktive për shumë vite.

Motoja ime është: "Mendo dhe vepro gjelbër"

Mësueset mund të bëjnë mrekullira

Më kujtohet hera e parë kur vendosa t'i qëndroja saj që mendova se ishte e drejtë. Jo më kotë thuhet se mësuesit janë shtylla dhe bazamenti i shtetit. Pesha e qiellit dhe e mësuesit nuk maten.

Që nga vitet e tetëdhjeta kur filloi karriera ime si mësuese e deri në ditët e sotme sfidat në jetë i kisha të njëpasnjëshme. Si mësuese e sakrificave të mëdha jeta më njoftoi me peripecitë e prindërve të ndryshëm, të të gjitha komuniteteve, qoftë nga aspekti social apo nacional. Akademikët dhe prindërit më edukuan që cdo sjellje e vepër ta bëj me dorë në zemër.

Ashtu veprova edhe vazhdoj ende që këshillat e tyre t'i bartë tek fëmijët e mi dhe nxënësit e mi gjeneratë pas gjenerate. Çdoherë pata dëshirë t'u dal në ndihmë fëmijëve inkluziv, sepse janë pikë e dobët për mua duke marrë parasysh prindërit e tyre se me çfarë ballafaqohen ata në shoqërinë tonë që ka nevojë ende për vetëdijësim. Fati deshti që OJQ "Tema" të ofrojë trajnimin "Gjithëpërfshirja në shkollat tona" i cili zgjati një vit. Fitova eksperiencë shtesë për njoftimin e këtyre fëmijëve, në bashkëpunim me mësuesit e qendrës burimore "Nëna Terezë" në Mitrovicë, prindërit e këtyre fëmijëve dhe eksperte të ndryshme që ofruan aktivitete dhe ligjerata interaktive.

Në fund ne kishim të drejtë, që në mënyrë vullnetare të merrnim në klasat tona fëmijë me nevoja të veçanta.

Kjo dëshirë m'u realizua pasi që kisha ndarë mendjen t'a integroja në klasën time vëllaun e nxënësës time të gjeneratës paraprake. Paraqita kërkesën në shkollën time ku punoja. Edhe pse kërkesa ime sfidoi drejtorin dhe sekretarin e shkollës dhe nuk u mirëprit shumë, arrita që me insistim dhe ligjit në fuqi që ky nxënës të bartet nga Qendra Burimore në shkollën fillore.

Në fillim njoftova prindërit për sfidën e re që i priste ata dhe fëmijët e tyre në klasën e parë. Ata në fillim ishin skeptik, por pasi që u njoftuan se ai në fillim do të integrohet vetëm në lëndët e shkathtësive dhe synimi im ishte që të gjithë fëmijët të trajtoheshin në mënyrë të barabartë pa e dëmtuar asnjërën palë. Nëse nuk do të

kishte sukses atëherë nxënësi do të vazhdonte shkollimin në shkollën speciale ku kishte qenë edhe më parë.

Në fillim u paraqitën vështirësitë në ambientim por me aktivitete shtesë dhe metodologji të ndryshme arrita t'a ambienteja në klasë të re. Një gjysëmvetor vijoi në dy lëndë. Pas gjysëmvetorit të parë i vura sfidë vetes t'a provoj t'a integroj në të gjitha lëndët që familja e tij dhe unë të ishim më të qetë në këtë drejtim.

Kur u njoftuan prindërit, gëzimi i nënës së tij dhe urimet e saj nuk më hiqen nga mendja asnjëherë. "Më duket që nuk jetoj në tokë, por në qiell" – "M'a bëre djalë me shokë në shkollë, në lagje e kudo". Gjithsesi, kjo u arrit falë bashkëpunimit të të gjithëve.

Sfidë ishin klasa e tretë dhe e katërt sepse disa nga arsimtarët hezitnin t'a mësonin por edhe aty insistova që ligji i lejon vijimin e mësimi të rregullt dhe se tani ai është mjaft i pregaditur dhe se shoqet dhe shokët e klasës i ndihmojnë dhe përkujdesen për të pa hezitim. Kjo klasë dhe këta prindër janë të pregaditur se si duhet trajtuar këta fëmijë me nevoja të veçanta sepse edhe këta e duan jetën njësoj si ne të tjerët.

Mësuesit mund të bëjnë mrekullira, por vetëm nëse duan. Ata janë vlerë e kombit.

Unë nuk lejova mbylljen e shkollës shqipe

Si sot më kujtohet, kur në qershor të vitit 1991 na dëbuan nga objekti ynë shkollor neve dhe nxënësve, pikërisht pranë diplomimit të tyre. Ishin gjenerata e fundit e maturantëve të Shkollës së Mesme Teknike “Boris Kidriq” – në Mitrovicë, ndaj të cilëve u zbatuan masat e dhunshme.

Që të gjithë, nxënës dhe mësimdhënës rrinin së bashku, tok të mbledhur para dyerve të mbyllura – duke brohorit me shpresë se do të ndodhte, një mrekulli dhe dyert do na hapeshin. Por, ishte e kotë! Nuk shkoi shumë kohë dhe nga forcat policore, të cilët na dëbuan me të shara dhe fyerje.

U shpërndamë të piklluar dhe revoltuar sepse pas dorëzimit të diplomave, ne planifikonim ndarjen e klasave dhe paraleleve. Rugës biseduam mes vete se takimet tona duhet të vazhdojnë në ditët në vijim edhe nëse hasim në rezistencë nga organet kompetente.

Nuk dorëzoheshim as koleget, as unë. Kështu vazhduam për disa ditë radhas daljen tek oborri i shkollës, duke shpresuar se një ditë do të futemi në “kultin tonë të dijes”. Pas disa ditësh u mor një vendim i prerë nga Organet vendimmarrëse të Arsimit (në gjuhën shqipe), që t’i ndërprejnë këto dalje, sepse po i rrezikojmë nxënësit dhe veten.

Në shtator prap u takuam nxënës dhe arsimtarë, në oborrin e shkollës, me të njejtin qëllim “hyrja në shkollë”! Reagimi ishte i njejtë! Dyert e mbyllura, shkolla e rrethuar me polic, si dhe shfaqja e disa autoblindave.

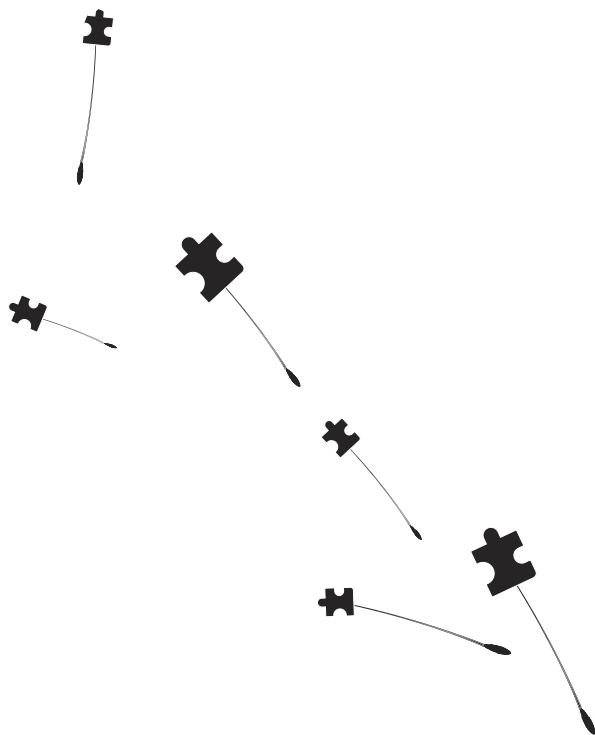
Pas tri ditësh, të këtij tentimi u larguam nëpër vendbanimet tona – me shpresë se do të zgjidhet ky problem kaq madhor.

Ishin mbyllur të gjitha dyert e shkollave të mesme të Kosovës. Pas shumë takimesh interne të Këshillit Organizativ Arsimor, që u mbajtën për të gjitha shkollat e mesme të Kosovës, u vendos që mësimi të vazhdohej në objekte të ndryshme private.

Popullata e dashur dhe humane i hapi dyert e shtëpive, dyqaneve, garazhave apo objekteve tjera të përkryera për t’i pranuar nxënësit dhe arsimtarët në gjirin e

vet, larg shtypjes dhe torturave fizike. Shpesh ndodhte që nxënësit tanë, rraheshin dhe arrestoheshin – vetëm se mbanin në duar literaturë shqipe.

Ishte kjo rezistenca ime më e forta ndaj një sistemi, ku unë së bashku me kolegët e mi qëndruam stoik përballë tytave të autobлиндave për një kohë relative, duke i lënë fëmijët e mi në rrugë nën mëshirën e Zotit me vetëm një qëllim – që mos të lejojmë mbylljen e shkollës shqipe.

Mbizotëronte një atmosferë frike dhe dyshimi

Kam punuar në administratën publike për rreth tri vite. Ekipi ishte i shkëlqyer, të gjithë të rinj, të arsimuar, me njohuri të gjuhës angleze. Ne ishim katër veta në ekip. Njëra kolege e cila ishte tashmë aty kur unë erdha dhe dy kolegë të tjerë, të cilët filluan të punojë me rekomandimin tim. Ne kemi punuar në të njëjtën zyrë, ne të katërt, dy kolege, ai kolegu i ri dhe unë. Ishim miq, punonim mirë dhe bashkëpunonim. Na pëlqente të punonim së bashku, e inkurajonim njëri-tjetrin. Edhe pse zyra ishte relativisht e vogël, ne të katër këmbëngulnim të rrinim bashkë. Zyra ishte kaq e modës së vjetër, në një ndërtesë të vjetër, kishte disa piktura të tmerrshme në mur, të cilat nuk më pëlqyen aspak edhe pse ishin të Konjoviqit, një piktor i famshëm. Më kujtohet se në foto ishin disa burra të dehur. Kështu ka qenë edhe titulli i piktures: Pijanecët. Megjithatë, ne vendosëm posterat që donim, postera “rrethi i dhunës”, “Gratë rome mund ta bëjnë këtë” etj. Zyra jonë ishte diçka krejtësisht e pazakontë dhe e re në atë mjedis burokratikisht të ngurtë. Dukej sikur ndonjë OJQ e vogël kishte zbritur nga çatia dhe kishte hyrë në zyrë. Në zyrat e tjera dhe në përgjithësi në kolektiv ishte krejtësisht ndryshe. Mbizotëronte një atmosferë frike dhe dyshimi. Po përgatiteshin zgjedhje të reja, kështu që të gjithë ishin në panik për fushatën zgjedhore dhe a do të mbajnë poizitat politike. Po bëjnë kombinime, koalicione politike, gjithçka që nuk na interesonte. Ne kemi punuar punën tonë, duke u marrë me përmirësimin e pozitës së gruas. Nuk na interesonte politika partiake.

Dhe atëherë drejtoresha jonë në atë kohë vendosi të jepte dorëheqje nga partia, dhe të bëjë një parti politike tjetër, disa muaj përpara zgjedhjeve. Ajo ka qenë një nga femrat e para në politikë, ajo ka shkuar në të gjitha trajnimet e organizuara nga organizatat e grave. Ato trajnime i përmirësonin shumë performancat e saj publike dhe të folurit, aftësitë e lidërshit, vetëbesimin. Gjatë atyre ditëve, ajo caktoi një nga punonjësit e saj që të shkonte nga njëri në tjetrin dhe të mblidhte nënshkrime për të regjistruar partinë e saj. Kjo do të thoshte që njerëzit duhej të regjistroheshin në një listë me emrin dhe mbiemrin e plotë, me numrin e letërnjoftimit dhe ta konfirmojnë atë me nënshkrimin e tyre. Natyrisht, shumica firmosën. Disa prej

nesh, në fakt ne të tre nga zyrja jonë, nuk kemi nënshkruar, por ata as nuk na pyetën. Ata e dinin që ne nuk do të firmosnim. Një numër i madh personash nënshkruan vullnetarisht, por kishte edhe të tillë që ishin me kontrata të përkohshme, prandaj puna dhe ekzistenca e tyre varej nga nënshkrimi. Thjesht ndodhi që ai kolegu i ri, anëtar i katërt i ekipit tonë, sapo po kalonte procesin e punësimit. Kjo do të thotë se ka aplikuar, ka dorëzuar dokumentacionin, ka kryer procedura të tjera. Ajo që ai ka pritur ishte një vendim për pranimin në punë të përhershme, i cili duhej të ishte nënshkruar nga drejtoresha jonë. Shumica prej nesh në ekip kemi menduar se ishte një gjë e përfunduar, nuk u brengosëm fare, kishim shumë për të bërë. Mirëpo, një ditë para skadimit të afatit për nënshkrimin e vendimit, në zyrë erdhi një juriste dhe kërkoi të fliste me mua personalisht në katër sy. Kur dolëm në koridor, ajo më ka thënë: *“Sot është dita e fundit që J. të nënshkruajë dokumentet e aplikimit dhe të pranojë D. si punonjës të përhershëm. Ajo më ka thënë se nuk do ta firmosë sepse D. ka refuzuar të firmosë formularin e aplikimit për partinë e saj. Kjo do të thotë se i gjithë konkursi do të duhet të hapet nga fillimi dhe se ajo ndoshta nuk do ta punësojë atë përgjithmonë. Mund të shkoni dhe të flisni me të që ajo të mos e bëjë atë në fund të fundit?”* U trondita kur dëgjova për të. Nuk më ka rënë në mendje se diçka e tillë është e mundur, nuk më ka shkuar në mendje se një grua që ne trajnuam për një politikë tjetër mund të bëjë dëk kundër asaj që ne po luftonim. Në momentin e parë nuk kam ditur çfarë të bëj. Pa i thënë asgjë askujt, shkova në zyrën e personelit dhe kërkova librin tim të punës. Nuk e dija saktësisht se çfarë do të bëja me të, por ndërsa ngjita shkallët nga bodrumi në katet e sipërme, mendimet e mia u qartësuan.

Hyra në zyrën e saj dhe kërkova prej sekretarëshës të njoftojë atë se jam para derës. Hyra në zyrë. Ajo ishte ulur në një tavolinë të madhe, e cila ndodhej në fund të zyrës. Mes meje dhe saj ishte një tryezë e gjatë konferencash ku mbaheshin takime zyrtare. Hyra, hodha librezën e punës në tavolinë dhe thashë:

“Më shkarko nga puna nëse guxon, dhe ti duhet të nënshkrash kontratën e tij. Po shpresoja se kanë ikur ditët kur njerëzit shkelnin bindjet e tyre për të gjetur ose mbajtur një punë.

Dhe shpresoja të mësonit diçka nga seminaret e shumta se si është e ndryshme politika e grave. Kam pasur shpresë , se do të jesh më ndryshe prej meshkujve si politikane!”. U ktheva dhe u largova, dhe librezë ime e punës mbeti në tryezën e konferencës. E mbaj mend, para daljes, fytyra e J. e cila ishte skuqur nga zemërimi dhe (shpresoja nga) turpi.

U ktheva në zyrë dhe nuk i thashë asgjë askujt, askush nuk ka dyshuar për asgjë, gjithçka ishte si zakonisht. Dhe pastaj gjysmë ore më vonë, sekretarësja më thirri, përmes telefonit, të kthehem në zyrë. Atje J. u ul në tryezën e saj, e ngurtë dhe formale. Librezë ime e punës ishte ende mbi tavolinë, ku e kisha hedhur. Unë mbeta në këmbë, dhe ajo mori telefonin edhe tha: “Të lutem M., më sjell atë kontratën e punës për të nënshkruar”. Nuk prita të vij juristja. Mora librezën time të punës nga tavolina dhe dola nga kabineti.

Më kujtohet rebelimi i frikës nga një mori emocionesh

Më kujtohet hera e parë kur frika ime e madhe u bë realitet. Ndoshta sot më duket e vogël dhe e pa rëndësishme, por vetes sime 17 vjeçare nuk iu duk e tillë. Pas vitesh mohimi dhe shmangieje mbi të fshehtën që prej kohësh e kisha brenda vetes, kisha guxuar që të vërtetën time t'ia pranoja për të parën herë dikujt tjetër, dikujt që e doja.

Shkolla nuk ishte më e sigurt, shtëpia jo, shikimet e prindërve jo, shokët e vjetër jo, rrugët e qytetit tim jo. Mbaj mend mësuesen e letërsisë që sa herë më pyeste mësimet e ditës nënqeshte dhe pasi nuk kishte asnjë korrigjim ndaj përgjigjeve të mia thoshte “ti mendon se je shumë e mirë, por jeta nuk është shkolla dhe ne të gjithë e dimë se çfarë je dhe çfarë fsheh”. Mbaj mend djemtë adoleshentë nga klasat paralele që bërtisnin në korridore “lesbike”, sa herë gjatë pushimit të gjatë. Mbaj mend frikën në sytë e njeriut që doja sa herë e përqafoja në ato korridore dhe në cepat e braktisur nga njerëzit. Ndjesha aq e izoluar se ndonjëherë më dukej se vetja dhe ajo ishin dy njerëzit e vetëm që njihja në qytetin ku kisha jetuar gjithë jetën time.

Atë ditë pas një vere të gjatë pa u parë përballë për shkak të pushimeve verore dhe frikës ishim takuar në ditën e parë të shkollës dhe po e shoqeroja në shtëpi duke i mbajtur dorën. Mbaj mend zilen e telefonit tim të vjetër Blackberry dhe një të bërtitur që më shkundi të gjithën, “Përse po ecen kapur për dore ashtu? Ku po shkon?”. Ishte një familjar i imi. Ndoshta ishte thjesht një pyetje naive, por në atë moment u ndjeva njeriu më i pambrojtur në botë. E kam kaluar atë pasdite duke reflektuar mbi ndjesitë që më ngjalli ajo telefonatë dhe e vetmja shije që më ka mbetur pas një dekade është zhgënjimi dhe mungesa e përkatësisë që ndjeva në qytetin tim. Mbaj mend edhe revoltën që me ngjalli i gjithë ai rollercoaster emocionesh. Çfarë po beja gabim?

Ky moment, presioni që ndieja, dhimbja, ndjesia e pasigurisë, revolta ndaj familjarëve të mi, frika se për herë të parë në jetën time mund të humbisja personin që doja më shumë në atë qytet, por mbi të gjitha nevoja e pashmangshme për të

ndryshuar diçka nga ajo situatë e pashpresë, diçka sado të vogël, më shtynë në rrugën e aktivizmit dhe të ligjit. Nisa studimet për drejtësi dhe fillova të përfshihesha në iniciativa të ndryshme për të takuar dhe bërë bashkë sado pak të rinj të tjerë me të cilët ndaja diçka të përbashkët, ndjesinë e tjetërsimit në qytetin ku kishim lindur e ishim rritur, vetëm sepse diçka e jona ishte ndryshe.

Gjatë këtij rrugetimi e sidomos në fillesat e tij çdo frikë e imja u be realitet. Humba dashurinë time të parë, humba shokë, humba familjarë, humba edhe krenarinë për qytetin nga vija, humba sensin e përkatësisë në të. Për vite të tëra ndieja se nuk kisha një bosht rreth të cilit të mbështesja veten, sepse askush nuk ishte aty kur vullneti për t' u përballur me gjithçka e me këdo shteronte.

Pavaresisht humbjeve në kete rrugetim gjeta pjesë të rëndësishme të vetes. . .

Sot pas gati 10 vitesh jam e lumtur për kthesën që telefonata gati kërcënuese solli në jetën e vajzës lesbike 17-vjeçare, të gjendur pa asnjë mburojë në një qytet të Shqipërisë. Sot kam mundësinë të ndikoj në ndryshimin që do të kisha dashur të shihja në shoqëri përpara një dekade, për të gjithë ata që si unë u përballën shumë herët me padrejtësitë dhe pabarazitë që sillte e ndryshmja në jetët tona.

Këtë motiv dhe copëza të të shkuarës ia kujtoj e përsëris vetes sa herë ndjehem e ezauruar, sa herë këshilloj ligjërisht persona LGBTI+; sa herë shkruaj raporte me gjuhë të vështirë juridike; sa herë jam pjesë e trajnimeve përballë mësuesve, psikologëve e punonjësve të drejtësisë; sa herë advokoj se të drejtat LGBTI+ janë të drejta të njeriut dhe sa herë pikturoj brenda mendjes time realitetin e ardhshëm e të drejtë, që bashkë me kolegë e aktivistë të tjerë LGBTI+ punojmë çdo ditë për ta prekur, qoftë edhe në format e tij më jo perfekte.

Vezë të tjera nga Krushevc

Për Beograd! Për Beograd!

Zastava e gjelbër 454-33 në autostradë me shpejtësi 140 km në orë, e vjetër, do të shkatërrohet, por vetura nxiton përpara, e mbartur nga energjia dhe dëshira jonë. Për Beograd!

Më kujtohet...

Ndryshime, ndryshime, pranoni humbjen, poshtë regjimit, poshtë qeverisë!

24 Dhjetor, viti 1996, e martë. Rruga Knez Mihaillova. Afër çeshmës së Terazijes. Gishtat ne duar nuk po i ndjeja. Mendoj, se përsëri nuk kam marr me vete dorëza, pa lidhje. I harrova teksa po paketoja vezët. E po shtrëngoja fort qesen e vezëve.

Bash do të jenë të dobishme sot.

Po eci nëpër një rrugë të mbushur me një masë njerëzish, është thuajse e pamundur të bësh një hap përpara pa të shtyrë dikush, për të prekë, krejt rastësisht për shkak të turmës.

Çinelet, perkusione, bori, enë, kapakë, tenxhere, kazan.

Një burrë me qen mbrapa meje. Qeni leh, ulëritë, ndoshta nga zhurma apo nga policia me shkopinjë. Ne të dyja pranë njëra-tjetrës, të shtrydhura. Të ngrira. Me zhurmë, me shkopinj. Një gungë e madhe në fyt po më mbyt, barkun e kam shtrënguar. Nga i ftohti apo frika. Nuk e di. Goja u shndërrua në kub, mundohem me këmbëngulje të fryj ne filikaqa të verdhë me një fjongo të kaltër. Ka një tingull aq të fortë sa më duket më i fortë se një shkop.

„Së bashku për ndryshime“, një sllogan i madh, 2 - 3 metra, ndoshta edhe më i madh, pushtoi të gjithë rrugën. Dhe ja ku jemi bashkë.

„Beogradi është Botë“, studentët shtrinë slloganin, ka shumë prej tyre. Edhe unë dua të shkoj në botë. E lirë!

Shikoj përreth, nxehtësia më pushton ngadalë trupin, përhapet rreth gjoksit, zemrës dhe po zbret poshtë shtyllës kurrizore.

Boll më me përklulje. Jam duke u ngritur aq sa mundem, ngris kokën time, jam e rëndësishme prandaj jam këtu, në këtë masë të rinjesh, të qeshur, rebel, të bardhë, të zemruar, lloj-lloj njerëzish.

Dhe befas, shoh, dikush nga studentët ka lëshuar një gjitë shumëngjyrëshe, që ngrihet mbi kokat tona dhe sfidon paturpësisht terrorin. Liri, liri. Një ndjenjë e mirë, dhe më shumë se e mirë, oh fantastike, do të mund të fluturoja bashkë me atë gjitë.

E futa dorën në qese me vezë, t'i jap edhe shoqeve të mia, një djali pranë meje, një shoku, bashkëluftëtarë.

E po shtrëngoј njëren vezë dhe e hedh me të gjithë forcën në turmën përballë çeshmës së Terazisë.

Kundërprotestuesit, të cilët erdhën me autobus, dolën nga të gjitha anët, për të mbështetur regjimin. "Slobo të duam", "Edhe unë ju dua".

Të shara, zhurmë, dikush po më shtyn nga pas. Më duhet të eci përpara.

Po e pyes veten, për shkak të gjithë atyre ditëve dhe netëve pa gjumë, për shkak të gjithë atyre shokëve nga Mostari, për shkak të miqve nga Dubrovniku, për shkak të Zoranit nga Sarajeva.

Po dëgjoj një djalë që bërtet, lëvizni, erdh shkopi. Zvarritem në hyrje të një ndërtese pranë meje, me e afërta, mbështetem pas murit dhe pëshpëris me vete, merr frymë, merr frymë.

Nuk kam ajër. Më duket sikur po mbytem apo po më mbysin, nuk e di se çfarë po ndodhë. Lotët u ngrinë nën qepalla si dhe të gjitha shpresat e dëshirat e mia. Dhe nuk do ta bëj më, sot le të dalë e gjithë ajo që është grumbulluar për tërë këto vite, të qaj edhe për cka nuk kam qarë përpara.

Ndryshime, ndryshime, dëgjoj nga rruga. Po dëgjohen daullet, instrumentet të ndryshme, zhurma, bërtitje, filikaqa.

Po fryj në filikaqë me tërë forcat disi më fort, më lirshëm, më duket se kam qarë me gjithë ata lot dhe kam nxjerrë gjithë ato dilema.

Dua ndryshime, duhet të ndryshojë, i them vetes. Diku atje, është vendosur skena. Një turmë njerëzish është mbi të. Po dëgjoj Zoranin, Vesnën, Vukun. Dëgjoj zërin e arsyes. Sistemi i zëritit shumë i mirë, në atë moment, mendoj me vete, është mirë që mund të dëgjohen kaq qartë dhe me zë të lartë. Së bashku. E shtrëngoј pallton e gjelbër fort. Nuk i ndjej më as gishtat e këmbëve, edhe pse kam veshur dy palë çorape. Dhe çizmet, të cilat i vesh rrallë. E hedh qesën nga duart. Është e

zbrazët. Vezë vendore nga Krushevc. Përfunduan në Knez Mihailova. Le të jetë një nder për Knezin.

Një njeri pranë meje thotë: Ka shumë prej tyre, kanë ardhur me autobus, borlogu i Millosheviçit. Por ne do t'i shtypim ata si bubrrecat. Ne kemi treguar se mundemi. „Dhe ne duhet“ bërtet njëri 22, 22, 22, „Pranoni humbjen, zgjedhjet janë tonat, fitore, fitore, prano humbjen hajdut.

Hajdutët, hajdutët. Më kanë vjedhur qetësinë shpirtërore, lirinë, gjumin, qetësinë, më kanë vjedhë dhe më kanë nxi botën, për Jovanën time, për rininë, për shpresat, për bukurinë, për të ardhmen.

Unë bërtas me të gjithë zërin tim, tashmë jam e ngjirur, fryj filikaqën përderisa lotët më rrokullisen në fytyrë, më rrjedhë hunda, i fshij faqet me dorë të zhveshur, sikur të lante të gjitha fatkeqësitë dhe telashet.

Jam këtu, e di pse dhe nuk do të heq dorë. As sot. As nesër. Deri në ndryshim. Pavarësisht borës që fillon të bjerë, errësirës që ka zbritur. Edhe për një ditë në këtë ferr. Më mban inati tutje, më jep një forcë të mrekullueshme dhe besim se edhe kjo do të kalojë.

Pjesa e Dytë: Në një Mision për të Luftuar Dhunën ndaj Varrit

Do të bëja të tjera gjë tani

Ishte e shtunë, një mëngjes i ftohtë. Bashkëshorti dhe djali im shkuan në fshat, unë dhe vajza mbetëm në shtëpi. Sapo hëngrëm mëngjesin, fillova të mendoj për drekën. M'u kujtua e moshuara nga rruga fqinje që shet specat të ngrirë babure. Bash më pëlqen të ha specat të mbushur.

Nxitova t'a vesh fëmijën, para se të fillojë shiu, teksa qielli po errësohej. Të vrapoj për të marrë specat dhe për të blerë mish, mendoja me vete teksa po pregaditeshim të dilnim. Ne ishim tashmë të dera, mendova se do të kishim ftohtë jashtë. U ktheva për të marrë xhaketat. Nuk e kisha idenë në atë moment se brenda pak minutash do të ndodhte një dramë e vërtetë... Dikush papritmas hapi derën e banesës sime, pa i rënë ziles, pa trokitur... u shtanga. Fqinja nga kati poshtë meje. E çrregullta, me sy të mëdhenjë, me leckat e kuzhines në dorë. Dridhet, lotët i shkojnë. Më thotë "Ndihmë, më fshih!". Prej kujt more? - e pyes furishëm. Po dridhem edhe unë. Në vend që të përgjigjet, ajo vetëm përsërit "Do të më vrasë, do të më vrasë..." dhe vrapon në tualet. Në atë moment më ra në mendje se po mendonte për partnerin e saj me të cilin jeton prej disa kohësh. Fëmija im fillon të bërtasë, është e frikësuar. Unë i qetësoj të dy. E kapa fëmijën dhe e çova te fqinji. Vetëm i thashë të kujdesej për të dhe të mos më pyeste asgjë. Dhe ajo nuk më pyeti asgjë, por në vështrimin e saj mund të shoh se ajo është në habi, se asgjë nuk është e qartë për të.

U ktheva shpejt në banesë. E mbylla derën dy herë, për çdo rast. Fqinja e cila ka ardhur për ndihmë po vazhdon të qajë, po dridhet... Për një moment, papritmas u dëgjua një goditje në derë. *Hape, do ju vras të dyjave!* Dëgjojmë ne të dyja dhe ndoshta e gjithë ndërtesa. Ne shikonim njëri-tjetrin. I dhashë asaj shenjë të heshtë megisht.

Shikova nga vrima e derës, ngadalë, u ngjita në majë të këmbëve të dera... Ai ishte, Kisha të drejtë. Në sytë e tij mund të shihet zemrimi. Po bërtiste pa ndërprerë. Thotë fjalë të rënda. E thërras policinë. Për ata nuk është bash e qartë se çka po

ndodh, kush dëshiron të vrasë kë, kush është para derës së kujt. *“Oh, sikur kjo ka rëndësi”. Kjo është rruga, ky është numri i ndërtesës, ejani sa më shpejtë. Njeriu po na kërcënon se do të na vrasë.*” Nuk isha e sigurtë por mendoja se kishte një armë në duar, të cilën ai e tundte pa ndalim. Mbase, jo. Ndoshta sytë e tij janë thjesht të mëdhenj nga frika.

Pak kohë pasi e thirrëm policinë, jashtë u dëgjua sirena. Me siguri e dëgjon edhe ai. Nuk është më para derës. Ikën me vrap. I them fqinjit tim të qëndrojë aty ku është. E thërras tjetren, matanë rrugës, për të pyetur se çfarë bën fëmija im. Po thotë, asgjë, ha një banane. Lehtësohem pak. Telefoni fiks po bie. E morra telefonin. Po dridhem. Në anën tjetër të telefonit ishte shoqja ime. Vajza e hxaxhai që deri vonë më trokiste në derë. *„Çfarë ke bërë, grua?”*, më pyet ajo. Zëri i saj dridhet. Unë i them asaj se nuk e kuptoj se çfarë po pyet. *„Vëllai më ka telefonuar pak më parë, thotë se po i fshehësh të dashurën e tij, e thirrre policinë, e atë po e ndjekin. Kam frikë për ty, ti e di si është ai, për çfarë të duhej kjo”*, shton shoqja ime e motra e tij.

E di kush është ai, por nuk iu përgjigjem. Dhe gjithashtu e di që ajo po më thërret sepse ajo ka vërtet frikë për mua. Ajo po thotë se do të përpiqet të flasë sërish me të dhe të qetësojë situatën. Edhe pse jam e vetëdijshme që nuk kam bërë asgjë në mënyrë të gabueshme i them asaj se do të ishte mirë nëse do ta bënte. Ndoshta une në atë moment kisha frikë për familjen, se mos i bënte diçka. Kalon ajo ditë kalon edhe një muaj. Ata të dy nuk janë më bashkë. Askush nga policia nuk më pyeti asgjë. Ndoshta atë e kanë lajmëru. A ka marrë ndonjë dënim, unë as këtë nuk e di. Më pas nuk folëm për këtë. Ndërkohë, një mikeshë më pyeti nëse kisha frikë se çfarë do të ndodhte kur do t'a takoja atë dhe ajo erdhi në përfundim që unë nuk isha normal dhe se *“duhej ta kisha përzënë nga banesa, për të mos sjellë fatkeqësi mbi veten time, për t'i lënë ata të zgjidhnin problemet e tyre”*. E di që nuk duhej ta kisha përzënë. Me erdhi ta pyesja nëse do ta kishte thënë këtë po të ishte motra e saj, vajza e saj... Unë nuk e pyeta atë. Nuk kishte asnjë kuptim. Nuk ia vlen të diskutosh vlerat morale me njerëz të tillë.

Ne u takuam, më vonë, ai dhe unë. Në shkallë. Në korridorin e një ndërtese. Sy më sy. Nuk kam ku të shkoj. Ai po më shikon, unë e shikoj atë. Drejt në sy. Edhe ai mua edhe unë atë. Ajo zgjati ndoshta një minutë. Për mua deri në përjetësi. Ai e theu

heshtjen. „Jam denuar për shkak teje. E fshehe atë dhe policia u thirr nga banesa jote“, tha ai. (edhe sot nuk e kam të qartë se nga e ka ditur që është thirrur policia nga banesa ime, kushdo nga lagjja ka mundur të telefonojë, të gjithë kanë dëgjuar zhurmë, kërcënime, të bërtitura...).

Unë jam ende në heshtje. Edhe ai hesht. Po pres të më godasë, të më shtyej, të bëjë diçka të keqe. „Turp të kesh“, tha ai më shumë në heshtje sesa me zë të lartë. Dhe pastaj e gjithë frika ime u zhduk. U trimërova. *“Turp të kesh, ke traumatizuar një vajzë, mua, fëmijën tim, ke trokitur fuqishëm në derën time, i thashë. Ai vetëm më shikonte. Ai tha se nuk do të më bënte asgjë, sepse njiheshim që nga fëmijëria. Po, ne e njohim njëri-tjetrin, kjo është e vërtetë, mendoj në vete. „Boll ke bërë“. Unë ende ëndërroj bërtitjet, përplasjet dhe kërcënimet tuaja...”*, unë i them qartë. U ktheva. U largova. Nuk u takuam më, e kanë kaluar njëzet vjet që atëherë. Fqinja u shpërngul jashtë qytetit. As atë nuk e pashë më.

Që atëherë nuk kam pasur situata të ngjashme. Të paktën jo aq traumatike. Dhe tani do të bëja të njëjtën gjë nëse e njëjta gjë do të më ndodhte përsëri.

Është e rëndësishme që të gjithë aty për njëra tjetër.

Më kujtohet vetja, si një grua e re, që sapo kishte dalë nga dhuna me dy fëmijë të vegjël dhe kishte lënë dhunuesin. U kthye në vendlindje, pa mbështetje dhe me dënim të madh nga të afërmit dhe rrethi i saj.

I kam kundërshtuar të gjithë dhe disi i solla gjërat në njëfarë rendi. Unë, e cila nuk ka guxuar kurrë t'ia ktheja fjalën askujt e aq më pak të kundërshtoja.

Të gjitha këto po i tregoj në pjesën hyrëse para se të filloj rrëfimin mbi temën sepse doja të theksoja se pas historisë time personale kam pasur 0 tolerancë ndaj dhunës, sidomos asaj fizike. Një ditë, po shëtisja nëpër qytet me fëmijët e mi dhe një mikeshë, ishte një ditë e bukur, me diell.

Kishte shumë njerëz. Njerëz, të cilët po ecnin ngadalë teksa një burrë rrihte një grua, në mes të ditës dhe në qendër të qytetit, përballë ndërtesës së komunës, përballë Drejtorisë së Policisë.

Ai ishte ulur sipër saj ndërsa ajo ishte shtrirë e palëvizshme në një pellg gjaku dhe po e godiste. Nuk ka reaguuar askush. I kërkova shoqes time të mbajë një sy tek fëmijët e mi dhe të vazhdojë të ecë me ta. Më pas iu afrova nga prapa dhunuesit, duke kërkuar diçka për ta goditur. Kisha frikë se nëse nuk bëja diçka për ta ndaluar, ai do të vriste gruan që po rrihte. Vura re një gjysmë tulle aty pranë, e mora, e tunda dhe e godita me të në kokë. Ai ra mbi gruan, e cila tashmë ishte e shtrirë në tokë. Nuk kam menduar për pasojat. Ne mendjen time ishte vetëm një gjë, si të shpetoj atë grua. Pasi që burri ra, unë ika me vrap. Më doli se ai ishte njëri nga mafiozët lokal dhe ditë për ditë kisha frikë se mos më kishte parë dikush dhe t'i kujtohesha dhe se do të përballesha me pasojat për atë që kisha bërë. Gjithashtu shqetësohesha nëse gjithçka ishte në rregull me burrin që godita, si dhe me vetë gruan, e cila ishte viktimë e tij. Unë e pashë ata së bashku në qytet. Këtë ngjarje nga vitit 2001 e konsideroj si fillimin e tregimit të aktivizmit dhe feminizmit tim, me të cilin kam filluar të merrem në vitin 2006. Ndërkohë, në një farë mënyre, gjithmonë përpiqesha të isha ndihmuese për gratë që më rrethonin. Është e rëndësishme që gratë të jenë pranë njëra-tjetrës.

Qëllimet më të mira nuk janë të mjaftueshme

Sa më kujtohet, unë gjithmonë kam qëndruar në mbrojtje të atyre që rrallëherë mbështeten, dhe për të cilët mbështetja dhe ndihma janë të nevojshme. Është e vështirë të kujtosh një moment kur u ngrita për atë që e konsideroj të drejtë, për herë të parë. Kjo është arsyeja pse unë ndaj kujtimin më të fuqishëm. E kam njohur atë për pjesën më të madhe të jetës sime, jemi e njehta gjeneratë dhe kemi shumë miq të përbashkët. Më vonë ne kemi filluar të punojmë së bashku. Më kujtohet ai mëngjes kur ajo është vonuar shumë në punë dhe mbërriti e mbushuar me frymë. E pyes se ku është deri tani dhe ajo më ka thënë se ka rënë në vendkalim dhe për pak është përplasur nga një makinë. Drita ishte e zbehtë, dhe në atë moment shoh që balli i saj është mavijosur dhe qëruar. Unë në panik, them që ajo të shkojë te mjeku edhe ne do ia dalim pa të. Ajo refuzon edhe pse unë i lutem „*Hajde, mos bëj shaka, ndoshta ke goditur kokën*“. Unë e kap dorën e saj, ajo tkurret. Dhe ka mavijosje edhe aty, rreth kyqit të dorës. I them asaj që duhet të shkojë te mjeku pasi punës. Do të mendojë, ajo tha, dhe unë ende insistoj. E shoh që po e bezdis, por nuk heq dorë. Shkojmë së bashku, sugjeroj, dhe më pas, plotësisht papritur, ajo bërtet nuk rashë në vendkalim të këmbësorëve!

Heshtje..., mendoj - pse po më gënjen? E dëgjoj duke thënë me zë të ulët – *Po më godiste F...* M'u desh pak kohë për të kuptuar se çfarë tha ajo, dhe pastaj e përqafova dhe e mbajta ashtu për një kohë të gjatë. Dhe ndoshta është gjëja më korrekte që kam bërë, sepse çdo gjë tjetër (tani jam plotësisht e vetëdijshme për të) ishte presion shtesë ndaj saj – të shkojmë në polici, të kërkojmë këshilla ligjore, t'i tregojmë dikujt tjetër... Ajo nuk ishte gati! Ndoshta ky kujtim nuk ka nevojë për epilog. Unë do ta shkruaj atë, megjithatë. Ajo u martua me dhunuesin e saj dhe e hoqi qafe vetëm kur ai vdiq. Sot, kur mbroj atë që e konsideroj të drejtë, mundohem ta shikoj problemin nga të gjitha anët, sepse nuk mjaftojnë vetëm qëllimet e mira.

Ne duhet të ngrihemi kolektivisht dhe të luftojmë pabarazinë dhe dhunën

Më kujtohet hera ime e parë kur mora pjesë në protestë. Protestohej kundër dhunës dhe abuzimit, duke marrë shkas nga një rast i cili ishte bërë mediatik. Protesta ishte organizuar nga organizata të grave por ishin ftuar edhe pjesëtarë dhe aktivistë të organizatave të tjera, anëtarë të komunitetit, të rinjë të reja, etj. Në fillim isha shumë e dyzuar, konfuze. Ndoshta ngaqë nuk kisha qenë më parë në një protestë. Edhe pse dëgjoja njerëz të cilët nxisnin dhe frymëzonin mbrojtjen e kauzave të rëndësishme përballesh me një miks ndjenjash të cilat e traznin më tepër dëshirën dhe vendimin për të shkuar atje. Isha e pavendosur për të protestuar edhe unë, edhe pse brenda meje doja të protestoja dhe të nxirrja zërin. Vendosa të shkoja me dëshirë, e ndikuar gjithashtu nga aktiviste për të cilat përkushtimi ndaj asaj çfarë ishte e drejtë luante rol parësor.

Atje vura re shumë njerëz, më saktë shumë vajza dhe gra të cilat ashtu siç kishin bërë gjithmonë edhe sot po brohorisnin për të drejtat e tyre. Kishte djem dhe burra. Po, po. Djem dhe burra të cilët ishin aty për të mbrojtur kauzën dhe luftën e gjatë të vajzave dhe grave shqiptare drejt barazisë gjinore, diskriminimit dhe dhunës ndaj grave.

Vura re se kishte dhe njerëz intelektualë, njerëz publikë, njerëz të ekranit të cilët ishin aty për të mbështetur. Atë çast mendova me vete sesa mirë shqetësimet dhe problemet qofshin këto të përbashkëta apo jo bashkojnë shoqërinë. U ndjeva e përfshirë dhe i dhashë më shumë rëndësi veprimit dhe aktivizmit. Diçka ndryshoi brenda meje, duhet të ngrihemi dhe të luftojmë pabarazinë dhe dhunën, së bashku.

Në fund të të gjithave është një eksperiencë e vlefshme ku mora një mesazh dhe kuptova që të marrësh pjesë në kauza të tilla afekton kontributin e drejtëpërdrejtë apo jo të të drejtave tona sublime si qenie e pazëvendësueshme e kësaj shoqërie. Ajo ditë për mua nuk ishte vetëm manifestimi i asaj për të cilën po shënjonte në thelb gruan dhe integritetin e saj, por edhe manifestim i vetes dhe i gjithë asaj që mendoj që jam dhe do të jem në të ardhmen.

PO, ia vlejti

E kisha takuar vetëm njëherë, në Gjermani. Ishte tek të 20-at, e bukur, e gjatë, me tipare të forta (brune), plot energji, e nuk kish si të ndodhte ndryshe, ajo mund të dashurohej vetëm me një djalë po aq të bukur sa vet ajo. Rastësia e solli që ne (unë dhe im shoq) të takoheshim në një pasdite të ftohtë dimri, në Berlin. J. me të dashurin e saj ishin miq të miqve tanë.

Gjatë mbrëmjes tonë, në bisedat që bëmë kuptoj se J. kishte ardhur si turiste në Gjermani dhe këtu kishte njohur djalin, me të cilin qe dashuruar dhe kishin vendosur sëbashku që të jetonin në Berlin. Nga bisedat kuptova se i dashuri i saj jetonte mirë, merrej me biznes dhe se dukej qartë që i priste një jetë e mirë, mes dashurisë për njeri-tjetrin dhe ëndrrave të tyre të bukura. Atë mbrëmje edhe pse ishte hera e parë që takoheshim, lidhja me J. u bë e ngushtë, e konsiderova si vajzën time, nisa ta përkedhelja me fjalë, të cilat më buronin natyrshëm, më tregoi për veten e saj dhe të dyja u ndjemë shumë të afërta.

Kthehem në Shqipëri, muajt kalonin, por me J. nuk kisha më kontakt. Ishte muaji nëntor, e duke ecur rrugëve të qytetit ku jetoj takoj miqtë tanë të përbashkët. I pyes për çiftin në Gjermani e më thonë së J. ishte bërë nënë. Reagimi im ishte reagim lumturie, sepse kuptova se dashuria e tyre paskish qenë e vërtetë dhe e fortë. I marr kontaktin e J-së që ta telefonoja dhe ta uroja vetë.

Ishte ditë e shtunë, sapo kisha drekuar dhe ulem me mendimin se do t'i shkruaja J-së, ta uroja e të dëgjoja emocionet e saj për eksperiencën më të bukur të jetës së një gruaje, e sidomos të një vajze njomëzake e cila ishte bërë nënë. I shkruaj, e uroj me zemrën plot dhe e lumtur për fatin e saj. Kishtë sjellë në jetë një vajzë.

Ndërkohë që prisja të ma kthente më të njëjtin entuziazëm, në rreshtat që më shkruante, lexoj e kuptoj tërësisht të kundërtën. Ajo nuk ishte më J. e lumtur e që rrezatonte si një diell i ngrohtë në ditën e dimrit që e kisha takuar. J. ishte plot ankth, e mërzhitur sa nuk mund të përshkruhet me fjalë, e lodhur nga kjo jetë e nga çfarë po përjetonte, dhe më e keqja po përballej me dhunën në të gjitha format e saj. Vajzën e kishte vetëm 40 ditëshe, e mes përpjekjeve dhe vështirësive të saj për të bërë rolin e

nënës, i duhej të përballej dhe me braktisjen totale të partnerit të saj (babait të fëmijës). Ishte e mbushur me ankth dhe e pashpresë, nuk hante rregullisht dhe e gjitha reflektohej te vajza, e cila qante e nuk pinte si duhej. Ajo J-ja e bukur e një viti më parë, tashmë kishte humbur gjithë entuziazmin e saj, kishte humbur cdo gjë. . .

J. ishte e vetme në gjithë atë botë të ftohtë gjermanike. Prindërit e saj jetonin diku tjetër. Ajo kishte ardhur në Gjermani me një valixhe plaçkash si për të kaluar një muaj pushime dhe me pasaportën e saj. Nuk njihte njeri në Berlin, nuk njihte as gjuhën e vendit. Nuk kishte askënd të afërt ku mund të gjente mbështetje dhe përkrahje fillimisht si nënë e re, e më pas të kishte një fjalë apo këshillë për gjithë situatën e rëndë që po përjetonte.

Partneri i saj, i kishte fshehur pasaportën (në rast të një largimi të mundshëm), e kërcënonte për jetën, e tmerronte me idenë se nëse do largohej ajo nuk do ta shihte më vajzën e saj. Kthehej i dehur çdo natë pasmesnate, kontakti i vetëm që kishte me J. ishte përmes dhunës verbale, psikologjike dhe dhunës fizike. E tmerruar sa më ska, J. nisi të qante e dëshpëruar dhe e pashpresë për jetën e saj, e se përpos të gjithave ai do t'i merrte dhe vajzën.

Në atë moment (mbloodha veten pas asaj tronditjeje) njëmijë mendime më vërsuan në kokë, si mund të gjeja një zgjidhje në atë situatë alarmante dhe t'i vija në ndihmë J-së time, nga telefoni. Si fillim nisa ta qetësoj duke i thënë se nuk kishte asgjë në botë që ta ndante atë nga vajza e saj. Të mos tmerrohej më nga kjo ide që po e gllabëronte të gjallë, çdo ditë e nga pak. . . I them se duhej me se s'bën të gjente një avokat në vendin ku banonin prindërit, sepse atje kishte familjen e saj, e cila mund ta ndihmonte. Dhe nëpërmjet avokatit të ndiqte hap pas hapi çdo sugjerim të tij. I them se duhej të ringrihej, e që mes gjithë katrahurës së jetës së saj, të gjente forcën e ta niste ditën në një mënyrë më të qenësishme për të, por dhe për vajzën e saj. Se duhej të ngrihej e të shihte në pasqyrë me aq sa mundej atë J-në e fortë që ishte dikur, të krihte flokët e saj të gjatë e të bukur, të vishej mirë që mos ftohej se ishte akoma lehonë, e të hante mëngjes që dhe vajza të kishte çfarë të pinte.

Nuk mbaj mend me saktësi se sa kam biseduar me J. atë ditë, por mbaj mend që kam nisur të flas me të kur dielli nuk kishte perënduar ende dhe e kam mbyllur

bisedën shumë vonë në darkë. J-ja kishte nevojë për t'u ndjerë e sigurt sadopak nëpërmjet këshillave dhe fjalëve, të cilat i jepnin forcë për të reaguar në ato momente, ku çdo gjë sipas saj e kishte mbuluar errësira.

Kështu, çdo ditë nga 2-3 orë, nisa të komunikoj me J-në. Ishin orë ku ajo gjente shpresën dhe forcën për të reaguar. Ishin ditë dhe muaj të cilat e bënë J-në të ringrihej më vështirësi fillimisht, por ama e vetëdijshme se ndryshimi kishte nisur tashmë edhe pse me hapa të vegjël. . .

Sot J. dhe vajza e saj 6-vjeçare A., jetojnë vetëm të dyja, pa praninë e “burrit/baba” i cili u shkatërroi ëndrrën e një familjeje. Ato po rriten bashkë, të lumtura pafund, e me atë ndriçimin e bukur që të ngazëllen shpirtin kur i sheh e thua se, PO, ja vlejti atëherë... e do t'ja vlejë gjithmonë përkushtimi në atë të voglën time, për të qenë një mbështetje shpirtërore dhe morale për çdokënd tjetër që do të ketë nevojë në këtë botë.

J. më quan ëngjëllin e saj, unë e quaj vajzën time, e cila më ka bërë dhe me një mbeskë të bukur.

Zbulova në kohë të vërtetë si aktiviste

Më kujtohet vite të shkuara kur si punonjëse e re, (sociale:)) mendoja se do ndryshoja botën. Ende nuk e dija se nuk ndryshon bota edhe aq shpejt. Nuk dija as se isha një aktiviste e cila në të vërtetë do të vazhdonte përpjekjen jo dhe aq për të ndryshuar botën shpejt e shpejt por për të dhënë aq sa mundej nga vetja, por kjo është tjetër histori.

Viti 2004. Punoja pranë një organizate në ndihmë të vajzave që kishin qenë viktimat të trafikimit të qenieve njerëzore. Ishte viti im i dytë i punës dhe mendoj se isha paksa edhe në gjendje shoku nga ato histori të rënda e të dhimbshme njerëzore. Histori vajzash, faji i vetëm i të cilave ishte se kishin lindur mbase në vendin e gabuar, afër njerëzve, jo vetëm të gabuar, por edhe me tipare që janë larg botës e ndjesive njerëzore. Në një nga ditët tona të zakonshme të punës policia e qytetit shoqëroi në strehëz një vajzë fare të re, moshataren time në atë kohë, rreth 23 vjeç. Ajo ishte një vajzë me tipare të qeta, të ëmbla, plot dritë e pastërti. Dukej mirë dhe e qetë në pamje të parë.

Policia kërkoi që unë si përfaqësuese e organizatës dhe si punonjëse sociale në turn të isha e pranishme gjatë intervistës. Ishte një procedurë e cila ndiqej në atë periudhë – në praninë e profesionistëve të fushës sociale. Gjatë intervistës/marrjes në pyetje përfaqësuesi i seksionit kundër trafikimit bëri disa pyetje të përgjithshme. Më pas i tha: që mos të humbasim kohën e njëri-tjetrit, trego të vërtetën. Vajza duket që kishte filluar të trembej e luhatej – nuk ruante më qetësinë me të cilën erdhi. Por përsëri nguli këmbë se ishte me të fejuarin dhe askush nuk e kishte shfrytëzuar.

Gjatë intervistës me kapi veshi emrin e personit për të cilin vajza thoshte se ishte i fejuari. Menjëherë ndërhyra duke i thënë se unë atë person e njihja dhe se ai nuk ishte i fejuari i saj. Me mungesën time të eksperiencës dhe pa e menduar gjatë ngula këmbë gjithashtu duke thënë se unë e dija se kush ishte ai dhe se në çfarë punësh përfshihej. Nëse kishte nevojë për ndihmë ne do ta ndihmonim. Mjafton që ajo të donte. Kujtoj se ajo u mbyll akoma më shumë menjëherë pas këtij reagimi; punonjësi i policisë gjithashtu. Heshtje – të cilën e ndërpreu punonjësi i policisë duke thënë se të nesërmen do të vazhdonim punën përsëri.

Të nesërmen, një furgon policie e shoqëroi vajzën për të cilën nuk dëgjova më. Kur pyeta më thanë se ajo nuk pranonte asgjë e për këtë arsye ligjërisht nuk mund të mbahej kundër dëshirës së saj në strehëz ose polici. Nuk e di pse unë nuk e hoqa për një kohë të gjatë mendjen nga ajo vajzë.

Pas disa ditësh një nga shokët e mi të fëmijërisë më takoi dhe më tha: kam një porosi për ty, nga L. - nuk e priste nga ty të ishe "spiune" e policisë. "Nuk do merret me ty vetëm për respektin që ka ndaj familjes tënde". Mbeta e shokuar, jo aq për kërcënimin, por si mund të pranonte një njeri aq hapur një të vërtetë aq të tmerrshme?! Po policia, si mund të pranonte aq thjesht, si mund të ishte pjesë e kësaj?!

Pasuan histori, ngjarje e zhgënjime, për fat të keq të shumta, por kjo ka mbetur ende si guditja ime e parë dhe si historia që më shtyu akoma më shumë drejt aktivizmit. Kur asnjëra nga ne, vajzat e gratë, viktimat, ish-viktimat të shoqërisë e sistemit, punonjëse e drejtuese nuk ishim të sigurta, si mund të rrinim të qeta?

Që prej asaj kohe, mospajtimi me padrejtësitë, për mua është aktivizëm, që nuk do mbarojë shpejt, nuk do ndryshojë botën, por jetë njerëzish do ndryshojë patjetër!

Mbaj mend që hasa rrëfime të tilla për herë të parë

Më kujtohet hera e parë kur unë u përfshiva me gjithë qenien time në përkrahje të vajzave dhe grave të dhunuara.

Ishte viti 1996, punoja atëherë në Ministri në Departamentin “Gruaja dhe Familja”. Një organizatë më kish propozuar të merrja pjesë në një trajnim me tematikë “Lufta kundër dhunës ndaj vajzave dhe grave në familje”.

Trajnimin e drejtonin dy trajnerë të huaj. Pas prezantimit të pjesëmarrësve dhe të agjendës, filloi një bisedë e ngrohtë si midis mikeshave. Biseda po bëhej gjithnjë e më e gjallë, të gjitha po ndanim eksperiencat dhe përjetimet tona. Në një moment, iu drejtova njëres prej trajnereve duke e pyetur se për cilën arsye ishte përfshirë në këtë lëvizje e se cili ishte motivi i angazhimit të saj në të.

Ateherë, ajo më vështroi me ato syte e saj të bukura blu, e më tha se kishte qenë pre e abuzimit. Në rininë e hershme ajo ishte përdhunuar në rrugë e atëherë kishte pasur përkrahjen e familjes, ndërsa pas kësaj ngjarjeje babai i saj pijanec, e kishte parë si gjahun e vet. Në këtë herë të dytë, ajo jo vetëm nuk kishte patur përkrahjen e familjes, por përkundrazi, ishte akuzuar si ndjellëse e meshkujve, qoftë njëri prej tyre dhe babai i saj. Cfarë guximi, për të treguar historinë e saj kaq të dhimbshme! Cfarë force, për të luftuar kundër dhunës!

Heshtjen që na pllakosi të gjithëve, e theu trajnerja e dytë që nxitoi të tregonte historinë e saj:

Kishte jetuar në fshat. Ishte fëmija i parë ndër katër fëmijët e familjes. Kujtonte që e djela ishte ditë e shënuar për të, familjen e saj dhe gjithë banorët e fshatit. E djela, ishte dita kur të gjitha familjet gëzonin, visheshin e stoliseshin për të shkuar në ngjarjen e së djelës. Takoheshin me bashkëfshatarët, me miq e shokë, bisedonin e ndiqnin me dëshirë meshën, e më pas argëtoheshin me njëri tjetrin. Kisha e fshatit dhe prifti i saj, ishin dy gjërat më të dashura për të gjithë banorët.

Ajo kujtoi se atë të djelë të mallkuar, nëna e kishte veshur të parën dhe i kishte dhënë leje të nisej vetëm për në kishë. Ajo kujtoi se mami e kishte veshur me një fustan rozë, çorape e këpucë të bardha dhe se flokët e thurura në dy gërsheta, i kishte të lidhura me dy fjongo rozë. Ajo kujtoi se kishte qenë e gëzuar, se i kishte pëlqyer

veshja, i kish pëlqyer se si dukej, e se kishte qenë e gezuar që po shkonte në atë vend që i jepte gëzim e variacion jetës së tyre në fshat. Ashtu e gëzuar kishte vrapuar në mes të fushave të grurit duke përshkuar rruginën që lidhte shtëpinë e saj më kishën e fshatit. *Ajo* nxitonte të shkontë në vendin e dashur, në shtëpinë e besimit e të bekimit. . .

Në atë nxitim, mbrin e para në kishë e gjendet përballë priftit të fshatit që e pret i qeshur e i kërkon t'í shkojë pranë e t'i afrohet. Kështu, *ajo*, fëmijë 7 vjeçar, me ndjesinë e kënaqësisë së përhershme tek e dëgjonte në meshat e së djelës dhe jo vetëm, i afrohet e ndrojtur si të ish duke shkuar pranë Zotit. . .

Nuk vonoi shumë kur prifti i merr dorën e vogël, ja fut nën veladon dhe pas pak sekondash e detyron ta masturbojë. Ishte fare e vogël dhe nuk po kuptonte se çfarë ndodhi, por një ndjenjë e çuditshme e përzier me të panjohurën dhe neverinë, e përshkoi të gjithën.

Ajo kujton se si iku, si nxitoi, si u arratis nga ai vend që nuk e pa më kurrë. Vrapoi nga ajo rrugë të cilën e pak më parë e kish përshkuar me kënaqësinë e dliresinë e një fëmije 7 vjeçar. *Ajo* kujtoi që përballë po i vinte familja e saj me në krye mamin e babin ashtu të veshur e të gëzuar. I urreu të gjithë, urreu mamin pse e kish bërë gati atë të parën, urreu motrat dhe vëllanë pse ata ishin më të vegjël se ajo. . .

Ish dita kur *Ajo* barsi sekretin e jetës së saj, ish dita kur asaj i ndryshoi fëmijëria, ish dita kur u rrit pa pritur e pa dëshirë, ish dita kur u ndje ndryshe nga gjithë bota. Ish dita që e bëri atë të merrte një vendim: Do ja kushtonte jetën luftës kundër abuzimit ndaj vajzave dhe grave.

U godita nga historia e saj! Ndoqa me vemendje çdo fjalë e çdo lëvizje të saj edhe në ditët në vazhdim. Vura re që për shkak të atij përjetimi të neveritshëm, ajo kërkonte me domosdo kontaktin me ujin. Mbase kur i kishte duart e lagura, largonte nga mendja ndjesinë e neveristshme nga prekja e detyruar e organit mashkullor të atij prifti të urryer. . .

Unë kujtoj që ishte hera e parë që dëgjoja histori të tilla. Ishin këto histori që më ngërthyen në atë që do të bëhej dedikimi i jetës time: “Mbrotja e të drejtave të vajzave dhe grave”.

A mora një vendim të nxituar?

Fqinja ime shpesh ka përjetuar dhunë nga partneri i saj.

Një ditë dëgjova një britmë nga banesa e saj. Mendova se çfarë të bëj, të telefonoj policinë ose të bëj diçka vetë. Megjithatë, thirra policinë. Ndjeva zemërim dhe inat. A të hyj në banesë ose të pres? Hyra pa u menduar. Çfarë të shoh aty?

Skena ishte e tmerrshme. Ajo ishte ulur, dhe ai e godiste dhe ia shkulte flokët. Nuk shikonte se ku po e godiste. E kapa me zemërim dhe e tërhoqa. Kam marrë forcë mbinjerëzore, kështu që e hodha larg saj. Ndërsa e pashë të rrëzohej mendova se do të godiste kokën në tavolinën e kafes. U frikësova a mos e lëndova atë, po sikur t'a godiste kokën. Mendova se e vrava. Unë mbeta e palëvizur. Qëndrova ashtu për një kohë. Erdha në vete kur dëgjova zilen e derës. E shoh që ai u ngrit, policia hyri. Shikoj fqinjën, e cila ishte gjakosur dhe flokëshprishur. Ne dhamë deklaratat. Policia e morri atë.

U ula dhe fillova të dridhem. E pyeta veten a kisha bërë gjënë e duhur. Çfarë do të ndodhte nëse do ta kisha vrrarë? A kam marrë një vendim të nxituar? Më mirë të kisha pritur policinë, por a do të ishte ajo gjallë? Isha në dilemë. M'u desh shumë kohë për të kuptuar se bëra gjënë e duhur, sepse ajo u divorcua shpejt.

Pjesa e Tretë: Personalja është edhe Politike

Dreka Familjare

Nuk do ta harroj kurrë atë drekë familjare. Arsyeja e mbledhjes ishte diplomimi im. Familja ime, mami, babi dhe motra ftuan xhaxhain, tezen, gjyshen dhe gjyshin nga familja e mamasë sime dhe disa miq. Babai mbajti një fjalim të vogël, më falënderoi. Mami ka qen e emocionuar dhe para se të thoshte diçka, edhe qau pak. Kanë thanë se unë nuk l zhgënjeva ata, megjithëse nuk ishin të kënaqur me zgjedhjen time të profesionit të ardhshëm. Sipas tyre, ishte diçka si "gjithmonë në rrugë dhe kurrë në shtëpi". Mund të ishte e vërtetë, por doja vetem atë profesion të rrallë. Më pëlqeu shumë udhëtimi, kulturat e tjera, njerëzit e ndryshëm dhe bota rreth meje. Pastaj përshkrova shkurtimisht kohën që kalova në Beograd. Më kujtohet, meqë ra fjala, që nëna ime qante sa herë që nisesha për në Beograd. Studimi, mësimi dhe jetesa në Beograd nuk ishin të lehta. Ngjarje të ndryshme. Edhe të bukura edhe të shëmtuara. Herë-kështu, herë-ashtu. Tani unë nuk qaj kur i them lamtumirë dhe largohem.

Pasuan pak duartrokitje dhe më pas mbërritën dhuratat. Dhuratat ishin të ndryshme: libra, parfume dhe disa gjëra të vogla. Gjyshi im, përndryshe prift, më dha një zarf me para. Ndoshta duhej ta hapja më vonë? Por nuk e bëra, e hapa para të gjithëve. Brenda kishte një kartmonedhë të kuqe, me të njëjtën vlerë si kjo! E dija që gjyshi ishte gjithmonë më i dashur për dajën dhe djalin e tij. Hapa zarfin, e mbylla dhe thashë para të gjithëve.

- Faleminderit gjysh, do të jetë mirë kur të mbledhësh pak më shumë para, për ta trajtuar siç duhet mbesën për diplomimin e saj. Për të gjithë ishte e pakëndshme. Mami u ngrit duke qarë dhe të ftuarit e tjerë u ulën në çudi. Për mua ishte e rëndësishme të thoja qartë dhe me zë të lartë atë që mendoja, të qëndroja për veten time. Kështu përfundoi shpejt ajo drekë familjare.

Asgjë e veçantë, apo jo?

Dua të studioj. Dua të shkoj në det çdo vit. Dua të udhëtoj

Doja të bëhesha arkeologe. Unë gjithashtu doja të studioja edhe gjuhën arabe. Askush në mjedisin tim nuk e ka studiuar këtë. Nuk e urreja as historinë. Edhe gazetaria më ka shkuar në mendje.

Para kësaj duhet të kisha mbaruar shkollën e mesme. Unë thash: Gjimnaz. Çka? - tha babai duke mbështetur bërrylat në tavolinë. Ishte me një këmishë me mëngët e përvjelura. Llamba e dritës ishte pikërisht mbi kokën e tij dhe përballë tij ishte nëna e veshur në të zeza. Mendova se ndoshta kemi një vdekje në familje, sepse nëna vishet në të zeza kur dikush vdes. Tavolina ku u ulëm ishte në mes të dhomës së ndenjes, të cilën e quanim kuzhinë. Babai përsëriti: *Gjimnaz?* Ajo nuk është një shkollë e keqe, vazhdoi ai, dhe ti i do librat, ne e dimë këtë. Problemi është tjetër.

Nuk e di a do të kemi të holla të mjaftueshme për të arsimuar, sepse nëse mbaron gjimnazin atëherë duhet të shkosh edhe në universitet.

Më mirë të mbarosh një shkollë të mesme tjetër.

Për shembull, shkollën e mesme mjekësore, nëna ime shtoi, atëherë mundesh të studiosh dhe të bëhesh mjek. Nëna ime e konsideronte profesionin e mjekësisë si një profesionin më suprem dhe më të lartë.

Ndoshta sepse shkonte shpesh te mjeku. Aq shpesh, sa ndonjëherë mendoja se asaj i pëlqen të shkojë te doktori dhe i pëlqen të jetë e sëmurë, të ketë dhimbje koke, të jetë e sëmurë dhe të vjellë.

Ndonjëherë ajo ka dhimbje barku. Nëna thotë se ka një problem me nervat e saj, kjo është arsyeja pse çdo vit ne të gjithë shkojmë në banjën e Bogutuvackës afër Kralevsës për t'u larë në ujën e ftohtë.

Jam e vetëdijshme që një mjek në familje do të thoshte vërtet shumë për të. Mund të jesh mjek, babai ka pranuar me lehtësi, *pse jo*. Mendoj se do të ishte domethënëse edhe për të, të kemi një mjek në shtëpi, edhe pse ai nuk do ta pranonte. Sepse edhe ai shkon te mjeku, për shkak të dhimbjes së shpinës. *Nëse mbaron shkollën e mjekësisë, atëherë do të hysh në punë, dhe pastaj studio sa të duash, do të kesh të hollat e tua.*

A pe sheh se nuk kemi para, edhe ne jemi të sëmurë dhe vërtet nuk e di nëse do të kemi para për shkollimin tënd.

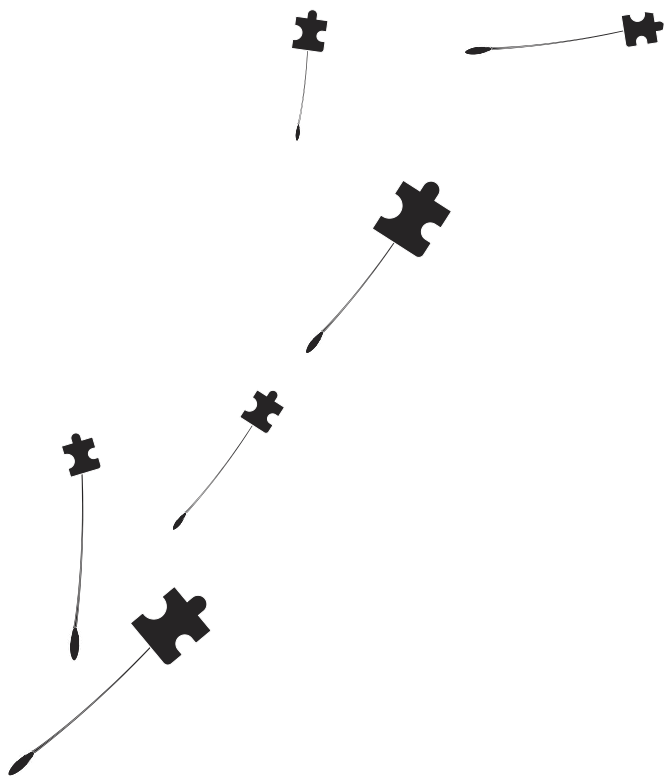
Nuk dua të shkoj në një shkollë tjetër, mendova duke i parë, kurrë nuk dua të shkoj në një shkollë tjetër, dua të shkoj në gjimnaz. Secili ka të drejtë të shkojë në shkollën që dëshiron. *Dua të shkoj në gjimnaz, thashë, dhe pastaj të shoh se çfarë do të studioj. Ndoshta do të jem mjeke, por nuk besoj. Akoma nuk e di se çfarë do të jem, ndoshta poete, ndoshta udhëtare bote, do të doja të udhëtoja nëpër botë, ndoshta të isha gazetarja, thashë.*

Ky nuk është në të vërtetë një profesion për një grua, ka thënë babai im, pikërisht në momentin kur motra ime, e cila në at kohë ishte dy vjeçe, *u zgjua dhe na shikonte nga divani në qoshe.* Ajo kishte antena në kokë, jo në të vërtetë, por nga flokët e saj dhe po qeshte, gjë që na bëri të gjithëve të harrojmë për një moment bisedën serioze që bënim deri atëherë. *A, vogëlushe, çfarë dëshiron të bëhesh kur të rritesh?, e pyeta. Ti ke të drejtë të jesh çfarë të duash. Secili duhet të ketë të drejtën të shkojë në shkollën që dëshiron dhe pëlqen, të studiojë ose të mos studiojë dhe të jetë ai që dëshiron të jetë. Kanë, bir, tha babai.* Ndonjëherë më thërriste “bir”. Ne duam që ti të edukohesh, por ne gjithashtu do të donim të jemi në gjendje ta sigurojmë atë. *Prandaj duam dhe mendojmë që duhet të mbarosh shkollën e mesme dhe më pas të studiosh sa të duash. Të kesh copën tënde të “bukës”, thotë nëna.* Si ajo ashtu edhe babai i saj shpesh diku e humbin shkronjën h teksa flasin. *Ku e ke copën tënde të bukës, vazhdon nëna, atëherë është një këngë tjetër. Çfarë kënge? - pyet motra ime. E dyta, I thotë nëna. Kur dikush ka copën e tij të bukës, ka lirinë, prandaj ne të themi se është më mirë të mbarosh shkollën e mesme profesionale, të punësohesh, të marrësh rrogën dhe më pas nëse do, mund të studiosh.* Babai tund kokën nga fjalët e nënës dhe merr motrën prej saj.

Unë e di, jam në fund të klasës së tetë në shkollën fillore Branko Radiçeviq në Bivolje, dhe ne nuk jemi të pasur. Nuk jemi bash të varfër, por na mungojnë paratë. Ne shkojmë rrallë në det, dhe kjo është prej ndërmarrjes ku punon babai im. Babai është anëtar i sindikatës dhe në këtë mënyrë ai mund të blejë mbetjet e mishit. Ne tek vitin e kaluar e morrëm telefonin. Por unë I kam të gjitha pesëshe në librezën

time, më lavdëron mësuesja e klasës. Më pëlqen të lexoj dhe të shkruaj. Unë dua të studioj. Unë dua të shkoj në det çdo vit. Dua të udhëtoj.

Në shtator të vitit 1976 hyra në gjimnaz, dhe në vitin 1979 një fakultet që nuk do të më siguronte diplomën e mjekësisë.

Këmbëngula, duke e deklaruar si një vendim që kisha marrë

Edhe pse në fakt nuk jam e bindur nëse kjo ishte hera e parë, ka qenë viti 2011 kur isha njohur me një djalë nga qyteti im. Isha kthyer nga kryeqyteti ku studioja, në qytetin tim për periudhën e pushimeve dimërore, Dhjetor 2011.

Edhe pse lidhja ishte në fillimet e saj, ne bënim plane sesi do të ishte e ardhmja jonë së bashku. Teksa pinim kafe, diskutimi shkoi deri tek martesë. Une kisha menduar gjithmonë që kur të martohesha do të mbaja mbiemrin e prindërve të mi. Nuk pajtoheshja dhe as nuk dëshiroja ta ndryshoja mbiemrin, dhe mundësia që partneri im mund të mos e pranonte këtë fakt, më shqetësonte së brendshmi.

E nisa e para diskutimin duke e drejtuar bisedën drejt kësaj teme. Kur e thashë me zë të lartë se çfarë mendoja (që nuk do të doja kurrësesi ta ndryshoja mbiemrin e vajzërisë për të marrë mbiemrin e bashkëshortit), shikimi im u ndesh me dy sy të habitur përballë meje. “Është shumë herët akoma”, tha ai. “Une e kam vendosur dhe e kam kusht”, vazhdova unë duke u munduar të provokoja për të kuptuar realisht mendimin e tij rreth temës. Ai e mbylli bisedën, gati gati i bezdisur.

Kur shkova në shtëpi, e rihapa të njëjtin diskutim në shtëpi me babin tim. Unë vij nga një familje e thjeshtë, me dy prinder jo shumë konservatorë, por edhe as shumë liberalë. Në familjen time babi ishte ai që punonte gjithmonë jashtë, ndërsa nëna përsos pybës, kishte përgjigjësinë e vetme për kujdesin ndaj fëmijëve, ushqimit dhe çdo gjëje tjetër që lidhej me familjen.

Kur babi mësoi idenë time për të mos ndryshuar mbiemrin, u tremb, edhe pse kjo ishte diçka që i përkiste të ardhmes. “Kush t’i ka futur në kokë keto ide?”, me pyeti. “Moderne e madhe ti”. Kush e di çfarë ka menduar ai (djali me të cilin shoqëroheshja). Kush e di çfarë mendon për familjen tonë. Mblidh mendjen”.

Në fillim i trembesha reagimit të partnerit tim, ndërkohë që fjalet e bابت më tronditën edhe gati gati më rrëzuan shpresën se në të ardhmen do vazhdoja të isha unë me dëshirat e mia. Ne diskutim u përfshi edhe mami, të cilës tema i dukej për të qeshur dhe e pavend dhe me shpjegonte se edhe ajo në fillim mezi ishte mësuar me mbiemrin e saj të ri, por pastaj ishte bërë me fëmijë dhe nuk e kishte pasur më problem.

Ky diskutim nuk u hap më asnjëherë mes meje dhe partnerit tim. Në vitin 2021 ne vendosëm të kryenin celebrimet dhe u paraqitëm ne zyrat e Gjendjes Civile. Akoma çeshtja e mbiemrit ishte e rëndësishme për mua dhe nuk kisha ndryshuar mendim. Ndërkohë nga ana tjetër e konsideroja një ditë të bukur për ne të dy dhe nuk doja ta prishja shijen e asaj dite.

Ora 10, në Gjendjen Civile. Ishim unë dhe partneri im, së bashku me dëshmitarët (shoqja ime dhe shoku i tij). Pas pyetjeve rutinë që kërkon procesi i lidhjes së martesës, punonjësja e gjendjes civile na drejtohet nëse ne do të mbanim mbiemrin tim, apo të bashkëshortit, apo secili mbiemrin e tij.

“Secili mbiemrin e tij”, u pergjigj bashkeshorti im. Sado e parëndësishme të dukej për dikë tjetër, po ndihesha e lumtur. Kishin ndodhur shumë ndryshime dhe të reja në jetën time ato vitet e fundit, por kjo mbetej e rëndësishme. Babi im e mësoi që nuk e kisha ndryshuar mbiemrin, rreth dy javë më vonë, kur unë bëra pasaportën e re dhe ai pa se vazhdonte të shkruhej mbiemri që kisha pasur përpara martesës. Më kujtohet që më kritikoi sërish, duke më rikujtuar që së shpejti do bëhesha me vajzë (isha shtatzanë në muajin e nëntë) dhe vajza ime nuk do të kishte të njejtin mbiemer me mua.

Babai im ende vazhdonte të habitej se nga më kishin lindur këto ide “moderne”.

Isha e vendosur të gjeja një mënyrë për të mbrojtur veten

Eh, kur nisa të ngritem në këmbë për veten time, ishte në fillim të ditëve të para të punës në vendin e punës. Mbaj mend... ditët e para në punë. Eksperencën time të parë të punës e kam filluar gjatë studimeve. Larg vendlindjes sime. Mjedisi i punës përbëhej kryesisht nga gra dhe disa burra. Pasi u njoha me kolegët, fillova dalëngadalë t'a njoh punën. Meqë jam nga një vend tjetër, një koleg – burrë, çdo ditë bënte shaka të papërshtatshme rreth vendlindjes sime. Më ka shqetësuar shumë. E dija që edhe rrënjët (origjina) e tij vinin nga vendi im. Ditët kalonin, ai bënte gjithmonë të njëjtën gjë. Për shkak të natyrës time të qetë, kalova ditë të tëra duke kërkuar një mënyrë adekuate për t'iu përgjigjur "me zgjuarsi". Nuk doja, për shkak të sjelljes së tij, të veproja në të njëjtën mënyrë, nuk doja të isha si Ai. Nuk mund t'i bërtisja, madje as nuk doja të ndryshoja karakterin tim, botëkuptimin tim, ..., për hir të tij. Por isha e vendosur të gjeja një mënyrë për të mbrojtur veten. Unë kërkoja prova, nuk doja që kundërshtimi im të ishte vetëm një diskutim bosh. Teksa kërkoja informacionin e nevojshëm, e mbaja veten me fjalë të urta popullore, si "durimtari shpëton", "uji i qetë i malit fundoset"... etj. Gjatë hetimit tim ai vazhdoi ende me batutat e tij të papërshtatshme. Dhe një ditë më në fund, gjeta informacionin e nevojshëm. Isha shumë e lumtur. I tregova dokumentin, në të cilin shkruante informacione që mund të konfirmonin origjinën e tij të vërtetë, domethënë se ai është nga i njëjti rajon sikurse unë. Nuk do ta harroj kurrë fytyrën e tij të tronditur, madje në një moment më erdhi keq për të. Por mendoj se e vendosa në vendin që meriton dhe se në të ardhmen, para se të përpiqet të bëjë shaka të papërshtatshme me dikë, do të mendojë dy herë. Kjo është arsyeja pse mendoj se bëra gjënë e duhur.

Jam e përkushtuar për të çmontuar barrierat gjinore dhe për të mbrojtur barazinë

Nuk e mbaj mend sa vjeç isha, ama jo më shumë se 6 vjeç. Ime më thotë që të marr çorapet e vëllait dhe t'i laja. U habita nga ajo kërkesë/urdhër. E pyes time më, përse duhet t'i laja unë çorapet që nuk i kisha veshur unë, përse nuk mund t'i lante vet im vëlla. Mamaja me pak durim, por me shumë siguri, më shpjegon që punët e shtëpisë i takojnë vajzave dhe grave, është detyra e tyre të kujdesen për higjienën, për ushqimin dhe për çdo gjë që lidhet me mbarëvajtjen e shtëpisë.

Në mendjen time, edhe pas shpjegimit të time mëje, kjo nuk përbënte kuptim. I them që kjo nuk më duket e drejtë, që unë duhet të laja çorapet e mija dhe vëllai të vetat. Durimi i mamit nuk zgjati më. Më thotë me ton të prerë që gjërat kështu janë, të ndara dhe të përcaktuara, burrat kanë punë dhe detyrime të tjera dhe gratë të tjera, dhe sa më shpejt të kuptoja këtë aq më mirë do të ishte. Sa kohë do të jetoja me prindërit dhe vëllezërit do duhet të bëja për të ngrënë, të laja dhe të shpëlaja, e kur të martohesha këtë gjë do duhet ta bëja për bashkëshortin, fëmijët dhe familjarët e burrit.

Kjo vazhdonte mos të bënte kuptim në mendjen time, pavarësisht sigurisë me të cilën ime më më shpjegonte. Vazhdoj ta pyes përse, përse është kështu, kush e ka vendosur këtë gjë, përse e kanë vendosur këtë gjë. Ime më bëri përpjekjen e saj të fundit për të më shpjeguar 'rendin e natyrshëm të gjërave' me frazën "lëri llafet dhe pyetjet, kur të rritesh do ta kuptosh, tani shko dhe bëj atë që të thashë".

Ndalova pyetjet dhe i thashe time mëje që unë nuk do ti laja çorapet e vëllait, nëse donte mund t'i lante vetë, ose t'ia jepte vëllait, unë nuk do ta bëja. Biseda me mamin u mbyll me një mësim praktik duke ndjekur metodën 'nëse nuk merr vesh me të mirë do të marrësh me të keq'.

Asokohe nuk e dija që kjo do të ishte hera e parë, por jo e fundit, që do të përballesha me rolin tim të paracaktuar, të pakuptimtë dhe të padrejtë nga shoqëria. Kam qëndruar përballë padrejtësive, dhe unë jam sot e angazhuar të luftoj për të thyer barrierat gjinore, për të luftuar për barazinë.

Mora një vendim të prerë për të mos vazhduar të jetoja në rrethana të tilla

Një ditë e zakonshme si çdo ditë tjetër, kur ndërkohë unë isha vetëm 9 vjeçe. Im atë m'u drejtua me inat dhe me një fanatizëm që e karakterizonte prej shumë vitesh tashmë, duke më thënë që të mos vishja më bluzë me rripa si më parë, për shkak se dukeshat keq dhe kisha filluar të kisha një zhvillim si të gjithë vajzat moshatare me mua. Për shkak të disa zakoneve që ndiqnim si familje rome, si edhe rritjes në një familje konservatore, babi im kishte një temperament agresiv dhe për rrjedhojë, nuk na lejonte që të gëzonim dhe jetonim fëmijërinë tonë.

Si gjithmonë fjala e babait ishte ligj në shtëpi dhe unë nuk bëja rezistencë, për shkak se mendoja për nënën time, e cila shpesh here dhunohej fizikisht nga babai “për shkak të sjelljeve të mia” të cilat nuk i pëlqenin tim ati.

Ngjarje të tilla ishin të zakonshme në familjen time, kjo ishte fëmijëria ime, që nuk mund të quhet e tillë. Këto më rritën me shumë revoltë dhe për të mbijetuar, mes shumë mundimesh dhe sakrificash arrita që të përfundoja arsimin bazë të detyrueshëm. Dhe midis kësaj mënyre jetese dhe ndarjes së prindërve të mi, u detyrova të kujdesesha si më e madhe në moshë, për vëllain dhe motrën time të cilët ishin më të vegjël se unë.

Duke i bërë ballë dhe rezistencë gjithë kohën vështirësive dhe sakrificave që jeta më përballte, kisha vendosur që unë nuk do të jetoja më kështu. I vendosa vetes qëllim që të vazhdoja e të përfundoja shkollën. Doja gjithashtu që të ndihmoja motrën dhe vëllain tim, që po njesoj si unë që të përfundonim shkollën. Unë doja një tjetër jetë për ne, nuk doja kurrësesi të kishim një histori të ngjashme si kjo e familjes sonë, apo e prindërve tanë, të cilët nuk na kishin dhënë shembujt më të mirë, duke me shuar dëshirën për shumë gjëra në jetën time.

Më përndiqte gjithmonë një luftë e brendshme me veten time, e cila më përplaste kudo dhe më bënte që t'i rezistoja kësaj që po kaloja, duke mos u dorëzuar përpara vështirësive dhe sfidave që kisha përpara. Në përfundim të gjimnazit të cilën e mbylla me sukses, pata një shkeputje një vjecare duke qëndruar në shtëpi për

shkak se nuk kisha mundësi ekonomike që të ndiqja Universitetin, si edhe mungesë informacioni se ku mund të drejtohesha për ndihmë.

Duke kërkuar rastesisht në rrjete sociale persona të ngjashëm me mua, të cilët as që nuk i njihja, shoh disa postime në facebook të cilat kishin të bënin me një grup informal studentësh të cilët luftonin për të drejtat e komunitetit rom dhe egjiptian ne Shqipëri.

Krijova kontaktet e para me ta, na bashkonin të njëjtat histori jetësore. Iu bashkova atij grupi, i cili ndryshoi përgjithmonë jetën time për mirë. Unë nuk isha më vetëm në luftën time, në përpjekjet e mia për të luftuar diskriminimet dhe për të ecur përpara.

Pas disa kohësh fitova dhe të drejtën e studimeve në fushën e shkencave sociale; përfundova studimet për sociologji dhe një pjesë të madhe të kohës sime ia kam dedikuar tashmë aktivizmit për mbrojtjen e të drejtave të njeriut dhe luftës për më shumë të drejta për gratë dhe vajzat në vendin tonë, dhe kryesisht atyre të komunitetit Rom dhe Egjiptian.

Çdo ditë, përpiquesha të angazhohesha në aktivitete të ndryshme

Një ditë e paharrueshme dhe fillimisht dhashtë zoti të mos përsëritet kurrë.

Ishte muaji mars dhe me padurim prisja që shëndeti im të marr rrugëtim dhe të përmisohet.

Vazhdoja të jetoja me dhimbje por nuk gjeja forcë të filloja kontrolla dhe ekzaminim. Kalonin ditët, orët, javët dhe muajt por unë vazhdoja në vete të mbaja diqka që gjdo ditë mua më vriste.

Vendosa të filloj kontrollimet mjekësore edhe pse nuk kisha dëshirë t'a bëjë atë. Sidoqoftë, qysh në ekzaminim të parë të mamografisë zbulova pjesën e cila më mundonte pothuajse më shumë se një vit. E rezultati doli ashtu siç e mendova edhe unë. Kisha kancer të gjirit. Mendova që jeta ime përfundon aty dhe më shpresë nuk ka.

Gjatë gjithë kohës unë u mundova të kursej nga dhimbja familjen dhe shoqërinë, por erdhi edhe momenti që vendosa t't nënshtrohem operimit duke bërë vendimin që fillova të mendoj që ishte i drejtë sado që kisha frikë.

Për mua operimi ka qenë bindje që dhimbjet do të pushojnë, por pas dy dite të operimit kuptova që në trupin tim mbaja tumor në gji. Dhe këtu nuk mbaron tregimi im për rikuperim të shëndetit.

Pas 5 muaj nga operimi i parë i nënshtrohem prap operimit të gjirit tjetër. Tashmë gjendja ime emocionale veçse vazhdonte të rëndohej sepse momentet që kaloja ishin të vështira. Çdo ditë mundohesha të angazhoja vetën me aktivitete të ndryshme në mënyrë që mos të mërzis familiarët dhe të tejkaloj këtë sëmundje. Kështu vendosa t'i qëndroj asaj që mendova se ishte e drejtë sepse nuk u dorëzova asnjëherë pa marrë parasysh lajmeve të trishta që marrim kur dikush e kupton që ka këtë sëmundje.

Por fati deshi të jem e rrethuar me dashuri, familje, miq e mikesha, koleg e kolege dhe këtë pjesë e kalova me më lehtësi sesa që e kisha paramenduar.

Nuk ka asgjë më të vështirë se sa thellë në kujtime të shkruaj një tregim për një pjesë të jetës sime kaq të prekshëm.

Uroj që këtu mbaron tregimi dhe tek unë të gëzoj shëndet të plotë.

Bëra hapin e parë drejt pavarësisë sime

I kisha prindërit në pushim në Stamboll dhe ne fëmijët ishim nën përkujdesje të gjyshes. Të gjithë ishim në moshë të re prej vëllaut të madh që ishte 18 vjeq, i dyti 16, unë 14 vjeqe, motra 12 e tutje.

Ishte natë vere dhe kishim dasmë në mahallë, se në kohën e rinisë sime nuset merreshin në mbrëmjet e vonshme. Unë dhe motra si vajza të reja kërkuam prej gjyshes që të na lejojë të rrimë jashtë e të presim nusen me ardhë e gjyshja na lejoi. Të gjitha vajzat e mahallës rrinim bashkë e kënaqeshim. Dikur njëra na thirri në qaj edhe shkuam. Pinim çaj, bënim muhabet e të qeshura të rinisë. Thjeshtë u kënaqëm! Përnjëherë vjen vëllau i dytë dhe na urdhëroi mua dhe motrën që të shkojmë në shtëpi. Unë si më e madhe refuzova dhe i thashë që kemi lejen e gjyshes por vëllau si më i madh se ne të dyja e në moshën e pubertetit me tendencë që të duket i rritur e autoritativ këmbënguli që të shkojmë në shtëpi gjithsesi! Motra u nis e para e unë mbas saj duke i thënë vëllaut që do ti tregoj gjyshes e besa edhe babës kur të kthehet që po na merr me zor! Që të tre shkuam në shtëpi dhe unë i tregova gjyshes ngjarjen. Gjyshja pa dashtë të krijojë mosmarrëveshje më shumë nuk na lejoi që të shkojmë te shoqet por na premtoi se kur të vijë nusja do të dalim bashkë që t'a shohim nusen e t'a shikojmë dasmen dhe kështu u bë!

Por nuk harrova që si erdhën prindërit nga pushimi t'i tregoj babës ngjarjen dhe sa të padrejtë na e bëri vëllau dhe sa keq jam ndjerë para shoqeve! Atëherë baba vendosi dhe ju ndaloi vëllezërve dhe ju tha se askush nuk është përgjegjës për vajzat përveç tij dhe askush nuk ka nevojë të kërkojë llogari nga ato.

Kështu unë bëra hapin e parë të pavarësisë sime dhe refuzimit të çdo lloji padrejtësie gjatë tërë jetës.

Jo çdo vendim që marrim mund të jetë i drejtë

Ishte 28 nëntor 2015, kur u theva shpirtërisht, ku jeta që unë jetoja doli të ishte gënjeshtër më e madhe që kisha bërë veten t'a besoj. Tashmë isha bërë nënë e dy fëmijëve të mrekullueshëm dhe në kokën time besoja se kisha një familje perfekte, por ja që e gjithë kjo u shua nga një telefonatë që mora nga shoqja ime që punonte në spitalin "R.T", pas lajmit që mora isha shtangur e tëra, lajm ky që shkatërroi cdo molekulë që kisha, shkatërroi çdo ëndërr timen, për një të ardhme të ndritur për mua dhe fëmijët e mi. Tash, ish-burri im kishte shkuar në spital të merrte pjesë në kryerjen e abortit të të dashurës së tij. Në atë moment po hyja në dhe për së gjalli, do të ishte më e lehtë për mua, i hypa makinës dhe shkova drejtë e tek ai, që t'a pyesja pse?!

Shkova dhe hapa derën se ku gjindej ai dhe nuk pata forcë t'a pyesja pse, por vetëm më rrodhën lotë nga sytë dhe nuk munda t'a shikoj më gjatë. Mbylla derën me vrull. Ai doli nga prapa dhe më tha: "Ndalu, nuk është ashtu si duket!" Por nuk u ndala. Shkova në shtëpi, pa dëgjuar justifikimet e tij të paskrupuj. Erdhi nata dhe e dija se duhej të ballafaqohesha gjithsesi me atë që kishte ndodhur. Erdhi edhe ai pasi që nuk kishte ardhur deri në atë kohë me pretekst se do të qetësohesha. Në momentin që e pashë nuk më kishte mbetur më asnjë lot, asnjë përqindje force dhe asnjë ndjenjë dashurie. E shikova në sy dhe e pyta: "Prej çfarë kohe ke filluar të më tradhtosh?!" – filloi me thënien "nuk është ashtu si e ke parë". I thashë: "Të lutem, po që se ke frikë Zotin, më trego të vërtetën". Më tha: "Më premtu se nuk do të më lësh". – I thashë: "Më trego pastaj shohim." – Dhe ai filloi - "Gjatë kohës kur ti nuk ishe këtu." – I thashë "Pse?!" – më tha: "Ne jemi meshkuj, e meshkujt kanë nevojë për grua" – thashë "Në rregull!" – Më pyeti përsëri "A do të më lësh?" – I thashë "Kur të mendoj, do të tregoj"

Ai doli nga dhoma, unë mbeta në errësirën e dhomës duke menduar se çfarë të bëj, pasi që nuk marr asnjë vendim duke qenë e mërzitur. Dola në ballkon, shikova lart në qiell dhe i bëja vetes pyetje se çfarë kisha bërë gabim, pas të gjitha sakrificave që kisha bërë për të, nuk e meritoja këtë goditje, pasi që me shumë përkushtim,

respekt e shumë xheloz e ruaja familjen time dhe mburresha me të që është mashkulli më besnik. Një dhimbje ma kaploi shpirtin, fillova të qaja prap pasi që mendja me shkoi te fëmijët, djali i posalindur nëntë muajsh dhe vajza që do të mbushte dy vite në dhjetor. Mora frymë thellë dhe thashë, do sakrifikohem për ta pasi që çdo fëmijë meriton të rritet nga dy prindërit, vendosa të rri dhe ky për mua ishte momenti që për herë të parë i qëndrova asaj që mendoja se ishte e drejtë.

Jo çdo vendim që marrim mund të jetë i drejtë, pasi që pas shumë premtive që më bëri se nuk do tradhtonte më, pas gjashtë viteve ai e bëri përsëri, dhe nga ai moment që zbulova tradhtinë e radhës unë vendosa të ndahem përgjithmonë nga ai.

“Tradhëtia në martesë është si një çarje në një vazo të çmuar, edhe nese korigjohet, plagët mbesin përgjithmonë”

Jam mësuar prej kohësh me dhimbjen

Periudhë e vështirë t'a mendosh, por akoma më e vështirë t'a përjetosh.

Ndonjëherë jeta është aq e pamëshirshme sa të godet edhe ëndrrën më të bukur.

Në jetë edhe ëndrrat kushtojnë. Të jesh grua kushton. Po, po kushton, por jo me vlerë materiale, por duhet forcë e mund, duhet sakrificë. Por megjithatë të jesh grua është bekim.

Ishte dimër që nuk mbahet mend, ftohtë e barrë e madhe. Muaji janar i vitit 2016. Bashkë me barkun tim plot, me një jetë që frymonte brenda meje endesha korridorit të spitalit, kërkoja zgjidhje për t'a jetësuar ëndrrën time, për t'a bërë të gjallë.

Një ëndërr që e kisha kërkuar plot pesë vjet, një lutje e pa zë sa herë që dëgjoja zë fëmije, madje një lot i paderdhur edhe atëherë kur në rafte marketesh shihja të shiteshin pelena fëmijësh.

Një jetë e re po rritej brenda meje e që mantelbardhët s'më jepnin shpresë se do të jetësohej.

Dimër i akullt i vitit 2016, që nuk mbahej mend aso i ftohtë. Një veturë që shumëherë mezi nisej, e vjetër, e hirtë e karburant plini, u nis atij dimri nga qyteti i ndarë i Mitrovicës për në kryeqytet, gjoja se atje mjekësia ishte më e avancuar. Ani pse dukej i fortë, lotët e pashë tek e tradhëtuan atë ditë burrin tim kur më dorëzoi në duar të mjekëve dhe nënshkroi detyrimisht që të ndërpritej shtatëzania ime, ajo ëndërr e kahmotshme.

Duhej të lindja para kohe gjoja se për të mirën time sepse fryti që rritej brenda meje nuk po zhvillohej.

Sa mizore jeta!

Edhe atë që më takonte mua po donte të m'a merrte.

Një sallë e ftohtë operacioni, e madhe dhe e pastër. Ky spital qenka një kasaphane!

“Rri drejtë zonjë” – më duhet t'a bëj anestezionin, m'u drejtua mjeku me një zë të trashë.

Disa motra ma vizatonin barkun dhe një mjek tjetër m'a prente me skallper.

"A po ke dhimbje" më pyetën. "Dhimbje" i'u thashë?!

"Pse, do të ndaloni prerjen në bark nëse ju them jo" – e më pikën lotët. Unë kaherë jam mësuar me dhimbjen atëherë kur më shtritë në këtë shtrat spitali, atëherë kur më thatë që doni të m'a këpusni ëndrrën e më akuzuat që unë jam fajtorë pse fryti im kishte pushuar së rrituri në barkun tim, ani pse ishte luftarak dhe akoma frymonte.

Po ku ja keni idenë ju se si e kam ruajtur unë këtë ëndërr, sa jam kujdesur e si jam ushqyer. Ju mantelbardhët që edhe në punë të përëndisë i fusni hundët!

Lereni pashë Zotin se nuk ia keni idenë ju dhimbjes! Teksa lotët e mi rrjedhnin e unë në heshtje bëja akuza, ca të qara fëmiu u dëgjuan aty.

"A po e nin bebën tane?!" – m'u drejtua një motër e m'i ndërpreu në gjysmë akuzat e mia.

Ishte ora 9:50.

Po, po atë ditë të ftohtë janari! Zoti krijoi një mrekulli, që as peshorja nuk arrinte t'a tregonte peshën e saktë.

"1.100 gram. Jo, jo 1200 gram", herë fliste një motër e here një tjetër motër.

"A është beba jem" i'u thashë. "Po moj beba jote!"

O pash një Zot a i ka dy duar e dy këmbë në trup ju thashë. Po po është fëmijë si krejt fëmijët tjerë vetëm se pesha e vogël.

Oh, andrra ime e kahmotshme. Ti që deshtën të të këpusnin në gjysmë, ti mrekullia ime.

Një kuti xhami, brenda saj po rritesh ti. Një sonde e bardhë në gojë e përmes saj ca lëng i bardhë kalonte e të depërtonte në barkun tënd. Ti ishe gjallë!

Vendosa që kisha aftësinë të krijoja realitetin tim

Zgjahem në mëngjes, pastrohem, përfundoj mëngjesin e pregaditem për punë. Filloj të organizoj ditën me një listë të gjërave për të përfunduar dhe shikoj që jam e zënë duke punuar pothuajse deri në mbrëmje. kur vie mbrëmja duhet të pregadis dicka për të nesërmen. Njera punë është prej shtëpisë e tjetra në terren. Kështu duket çdo ditë, nga e hëna në të premten, shumë e ngarkuar dhe duke mos përfshirë shumë socializim ose të qëndrosh me njerëzit që ti i do t'i kesh pranë. Si duket, rutina të shuan kureshtjen dhe vullnetin për të bërë diçka të re. Shkojnë kështu shumë ditë, e muaj, e vite me të njejtën rutinë. Dalëngadalë filloj të ankohem që nuk po mundem të jetoj kështu, e të punoj kështu sepse nuk është e shëndetshme për mua. Nuk arrija të merrja as disa rreze dielli gjatë ditës por gjithsesi vazhdova të punoja. Vie kohe dhe dita ime lehtësohet nga punët deri në atë pikë ku nuk e kisha asnjë punë, përveç kujdesit ndaj vetes. Muajin e parë m'u duk shumë mirë dhe interesante sepse mund të dilja jashtë, të shijoja rrezet e diellit, të gatujaja, të riorganizoja gjërat në shtëpinë time, të kem më shumë kohë të qëndroj me familjarë dhe me të vërtetë u kënaqa. Filloi muaji i dytë pa asnjë punë fitimprurëse dhe fillova të kërkoj punë. Plotësoja aplikacione çdo ditë por asgjë nuk po funksiononte. Shkuan edhe katër muaj e përsëri nuk arrija të gjeja punë. Fillova të mendoj se dukem si e pavlerë duke mos qenë e aftë të gjej një punë që i përshtatej profilit tim të studimeve. Tani më nuk po dilja të merrja rreze dielli jashtë e që e kisha kohën e dynjasë të bëja atë, nuk po rrija me njerëz sepse çdokënd që e takoja kishte të njejtën pyetje; A s'po punon a? A hala s'gjetë punë a? E këto fjalë veqse e shtonin gjithnjë e më shumë mërzinë time ndaj vetes. Gjithsesi po mundohesha të lexoja dicka pozitive, t'i shoh gjërat që i kam përreth që i marrim për të mirqenë e të isha falenderuese për ato bekime që i kisha. Fillova të kuptoj që unë jam e menqur, jam kreative, mund të krijoj çka do që unë dëshiroj me mendjen e me duart e mia. Fiillova të jem më falënderuese për shëndetin tim dhe dhuratën e të qenurit gjallë. Fillova të shoh që jam e rrethuar me njerëz të mirë sepse më nuk po fokusohesha te anët negative të njerëzve ose gjërave. Andaj vendosa që une mund të arrij të krijoj realitetin tim duke vendosur

çdo ditë se çfarë çasje do të kem ndaj sfidave apo problemeve. Kështu fillova të bëj atë që mendova se ishte e drejtë për mua pa dëgjuar komentet e të tjerëve.

Kur arrita të jem në paqe me vetveten filluan të hapeshin shumë dyer, punë të reja, mundësi të reja, miqësi të reja e shumë shumë gjëra që as nuk i prisja t'i kisha. Prandaj kur ju e vendosni veten në rend të parë dhe kujdeseni për veten sikur se do të kujdeseshit për fëmijën tuaj do të mund të arrini ti tejkaloni kufijtë tuaj dhe të arrini ato që dëshironi.

Një valë rebelimi më mbushi mendjen, duke më nxitur të reagoja

Unë si tinea here kam qenë gjatë viteve '65-'75 kur në arenën e modës ka qenë e njohur "Twiggy". Një modele angleze, shumë e shumë thatanike. Por në këtë kohë fillojnë edhe të shfaqen modelet thatanike.

Motra ime e madhe fillonte fakultetin, studentja e parë në familje, unë në shkollë të mesme. Babai ka qenë një pedagog i cili ka pasur dhunti të komunikimit, të gjithë fëmijët në familje e kanë dashur për këtë.

Shtëpinë e kemi pasur të modelit tyrk të vjetër, dhe një oborr të madh, për qytet kuptohet, i ndarë disi në dy pjesë. Shtëpia, ka qenë te një pjesë e epërme e oborrit me një ballkon dhe i lidhur me pesë shkallë, nese nuk gaboja, me pjesën tjetër te oborrit. Shkallët kanë qenë prej gurëve, rrasa, gurë të rrafshët.

Një ditë para se me u nisë motra në "P" për studime ku veç kishte marrë një banesë me shoqe për banim, baba na thirri mua dhe motrën dhe u ulëm të tretë në shkallë. Më duket thuajse sot ka ndodhur, sa figure të pastër kam të asaj ndeje. Dhe filloi motrës me i folë, thjeshtë me i mbajtë të themi "ligjerata" për jetën e re që ka me fillu si studente, si ka me pasë vështërsira, takim me të panjohurën, njerëz nga vise të ndryshme, personalitete të ndryshme etj.

Në ndërkohë më kthehet mua dhe më pyet pse unë i kam fustanat aq të shkurtër, a nuk është koha pak me i zgjatë se tani jam në shkollë të mesme, gjithashtu më tha shiqoje motrën sa mirë vishej. Motra ime mbante fustane mbi gjunjë por jo të shkurtër si unë. Unë që me të vërtetë baja shumë të shkurtër dhe më pelqente e ndijsha veten mirë, për herë të parë ia ktheva babës në atë kohë "Po mua kështu më pëlqen dhe do vazhdoj me fustana të shkurtër". Ai u habit dhe nuk foli asgjë. Por motra e madhe u përgjigj për ne "Babë besoj që edhe pak kjo vet ka me u vetëdijësu dhe ka me fillu me u veshë më gjatë, koha e bën të vetën. Dhe këtu mbaroi biseda. Kuptohet se nuk ndihesha mirë, t'ia kthej babës në atë mënyrë, një babë që unë për të isha "qika e babës" ashtu më quanin në familje.

Dhe shpejtë shkuan vitet dhe unë fillova studimet në P. Isha studente e fakultetit Teknik. Mua më pëlqente shumë matematika dhe fizika dhe ashtu vendosa të

studioj elektroteknikën. Shumicën e ligjeratave i mbanim në amfiteatër. Në fakultet Teknik shumë pak vajza studionin, llogariteshin si profesione më shumë për djem, kështu shumë pak vajza ishim në grup.

Dhe një ditë mbarojnë ligjeratat dhe ne u ngritëm në këmbë.

Kur jam ngritur unë, kanë filluar fishkëllimet nga kolegët e mi në sallë. Unë edhe pse zakonisht vishja farmerka në amfiteatër, edhe farmerka shumë pak vishnin vajzat, por falë vllaut tim të madh kisha farmerka gjithnjë, i sjellnin prej Italisë. Atë ditë kisha veshur një fund të kaltër me pika bukur të shkurtër.

Atëherë më ka ra ndërmend babi im dhe fjalët e tij. Dhe prej asaj dite Twiggy u zëvendësua me Chanel. Nuk e kam ba pse më kanë detyruar por me të vërtetë nuk e kam ndi vehten mirë. Thotë një fjalë e urtë "sipas vendit edhe kuvendi". Me të vërtetë në vitet '75 e tutje filloi të bahet midis gjatësia, e une iu bashkangjita.

Pra stil im i veshjes ndërroi. Jo nuk e kam ba që jam penduar për kundërshtimin e babait edhe pse repsekti ndaj tij ka qenë i jashtëzakonshëm, besoj çdo njëra prej nesh edhe e ka për prindin e vet. Mendoj që atëherë tek unë u shpërfaqë feminizmi, dhe vendosja për vetvete.

Një valë rebelimi më mbushi mendjen, duke më nxitur të reagoja

Ishte viti 1993! Më kujtohet, sapo kisha mbushur moshën 18 vjeç, dhe si gjithë të rinjtë që janë në vitin e fundit të shkollës së mesme, isha duke vendosur se në çfarë dege do të vazhdoja studimet e larta. Isha një nxënës që kisha rezultate të mira dhe kisha disa mundësi zgjedhje. Kryerja e studimeve të larta mund të vazhdohej vetëm në kryeqytet pasi në qytetin tim, nuk kishte Universitet. Edhe nëse në qytetin tim do të kishte një universitet, unë e kisha vendosur, do të shkoja në kryeqytet, pasi ishte ëndrra ime të jetoja aty për disa vite. Pavarësisht, se prindërit nuk ishin shumë dakord me degën që kisha zgjedhur “Punë Sociale”, ata gjithmonë më kishin mbështetur që studimet t'i vazhdoja, pavarësisht vendit.

Më kujtohet që në atë periudhë situata e përgjithshme në vend ishte akoma e pastabilizuar politikisht dhe vendi sapo kishte hyrë në një periudhë tranzicioni nga një sistem totalitar drejt një sistemi demokratik dhe kishin ndodhur shumë protesta, ngjarje dhune dhe kishte pasiguri shoqërore.

Në familjen time, unë jam vajza e madhe midis dy motrash dhe shpesh herë prindërit bëheshin më tepër mbrojtës seç duhej duke iu referuar edhe pasigurisë publike. Pavarësisht kësaj, gjithmonë na inkurajonin që duhet të bëheshim të “zonjat” e vetes, të mësonim, të vazhdonim studimet e larta dhe të bëheshim të sigurta dhe të pavaruara në jetë. Vazhdimi i shkollës së lartë, nuk ishte në diskutim, por ishte diçka faktike që më lumturonte mua dhe familjen time.

Duke ardhur nga një jetë e ngushtë komunitare e familjare nga periudha e komunizmit, lidhjet e gjera familjare ishin akoma të forta. Më kujtohet që në atë kohë, edhe pse në hyrje të një sistemi tjetër, të panjohur, vazhdonin akoma këto lidhje të ngushta ku familjet ishin shumë të hapura ndaj të afërmeve, familjeve më të mëdha dhe kishim vizita në familje nga miq e të afërm. Diskutohej për gjithçka që kishte të bënte me jetën familjare, problemet, sfidat. Gjatë vizitave të miqve e familjarëve, ne, vajzat e familjes nuk ishim shumë të përfshira, por kryesisht prindërit dhe përfshirja në diskutime nga ana jonë ishte shumë sporadike.

Pikërisht në atë kohë, kur ne në familje diskutonim për zgjedhjen e degës time universitare (nuk diskutonim fare nëse do të vazhdoja universitetin apo jo, kjo ishte diçka e vendosur tashmë), në familje vjen për vizitë një i afërmi im dhe si gjithmonë vazhdoi rituali i diskutimeve. Po diskutohej për vazhdimin e studimeve të mia dhe prindërit po i tregonin me krenari se çfarë dege kisha vendosur të vazhdoja. Në atë moment, i afërmi im po dëgjonte i habitur dhe i thotë babait tim nëse vërtet e mendonte që mund të dërgonte vajzën në kryeqytet, për të jetuar e vazhduar shkollën vetëm, në këtë situatë. Dhe më pas duke vazhduar mendimin e tij se ai kurrë nuk kishte menduar ta dërgonte vajzën në një qytet tjetër. Sipas tij ishte e rrezikshme për një vajzë që të jetonte vetëm, pasi mund të ndodhnin gjera të padëshirueshme dhe ndoshta kjo në vend që të ishte diçka e mirë mund të sillte pasoja të padëshirueshme në jetën e një vajze.

Më kujtohet sesi prindërit e mi u stepën për një moment, ndoshta nuk e prisnin që dikush, sado i afërt të mund të ndërhynte dhe aq më tepër të shfaqte mendime të tilla dhe po qëndronin në heshtje. Unë isha ulur në kolltuk dhe fillova të ndihesha keq duke e dëgjuar. Një revoltë u ndez brenda meje dhe doja të reagoja, por sado që me prindërit e rrethin shoqëror flisnim e debatonim për gjera të ndryshme, nuk kisha pasur shumë eksperiencë që të reagoja e diskutoja me persona më të rritur se vetja, për gjera që mendoja se nuk ishin të drejta. Doja të reagoja! Sytë i kisha ngulur tek prindërit e mi dhe po shquaja revoltën tek ata. Në atë moment babai im reagoi me mirësjellje duke i thënë se e kishte shumë gabim që mendonte kështu, pasi shkolla është rruga e duhur për të ardhmen e fëmijëve qoftë djem, qoftë vajza dhe asnjë, qoftë edhe prindërit (kur kanë mundësitë për të mbështetur fëmijët) nuk duhet ta pengojnë këtë gjë, pasi do të ndikonin në të ardhmen e fëmijëve. U ndjeva shumë mirë, sepse babai im u dha zë mendimeve të mia, dhe revolta brenda meje tashmë kishte marrë krahë.

Diskutimi vazhdoi dhe i afërmi për të qenë sa më bindës, po tregonte edhe histori të dëgjua, ku vajzat që jetojnë vetëm në një qytet tjetër, në këto situata, kishin ndryshuar stilin e jetesës, etj, etj. Nuk mund të qëndroja më e heshtur dhe iu drejtova se këto gjëra të padëshiruara është e vështirë të ndodhin tek vajzat të cilat

janë mësuar e inkurajuar të rriten me drejtësi dhe se unë nuk isha dakord me këtë mendim. Unë i thashë se prindërit e mi më kanë rritur me besim dhe janë kujdesur për mua dhe unë do t'i bëj të lumtur me zhvillimin tim.

Në fakt, për një moment m'u duk sikur po flisja drejt një personi që vetë ishte prind dhe ashtu si prindërit e mi kishte rritur fëmijë, vajza dhe djem, ndonëse më të rinj në moshë se mua. E dija që edhe ai ishte prind i mirë, por nuk më dukej e drejtë që vajzat duhet të trajtoheshin në mënyrë të pabarabartë në shancet që mund të kishin në jetë, vetëm se janë vajza dhe më të "brishta". Por pavarësisht kësaj, nuk mendoja se duhet të heshtja, ishte koha për të reaguar. Ndoshta doja t'u tregoja edhe prindërve të mi që isha krenare për ta për mbështetjen që po më jepnin dhe më kishin bërë më të fortë.

I afërmi nuk u ndje mirë dhe filloi të justifikohet, që këtë diskutim nuk e kishte bërë për të gjykuar, por thjesht çfarë kishte dëgjuar dhe çfarë mendonte ai. Ai nuk ishte dakord që për vajzën e tij të lejonte këtë gjë, por vetëm për djalin, pasi sipas tij, djemtë në këtë "kohë trazirash" ia dalin më mirë se vajzat. Prindërit e mi u përpoqën ta bënin që të ndryshonte mendim, duke vazhduar mendimin tim.

Pavarësisht se diskutimi, që vazhdoi gjatë vizitës së të afërmit tim në familje, nuk solli ndonjë ndryshim në mentalitetin e këtij të fundit në lidhje me barazinë midis vajzave dhe djemve për t'u shkolluar dhe për t'ia dalë mbanë në jetë në përputhje me ëndrrat dhe aspiratat e tyre, mua më ka mbetur në kujtesë si një hap përpara që t'i qëndroj asaj për të cilën mendoj se është e drejtë.

Çfarë thanë pjesëmarrësit për projektin?

"Punëtorja ishte diçka e veçantë për mua, vetënjojhe ose një kthim te vetja. Ishte sikur e mbaja atë histori diku nën qepalla të mbyllura, diku thellë në fotografi të pahapura dhe të dyshimta. Është sikur nuk e kam njohur vlerën e tyre për veten time deri atë ditë. Kur historia doli nga unë, kuptova sa lehtësim është kur i ngre qepallat, shikon përreth dhe sheh gratë atje, sytë e tyre të fiksuar tek ty, duke dëgjuar në heshtje, duke thithur çdo fjalë tënde. Shpërthimi i emocioneve më mbushi mua dhe hapësirën përreth meje. Doja që dikush të më përqafoje dhe asgjë më shumë. Lotët më rridhnin, fyti u shtrëngua dhe petulla shtypte stomakun, por gjithashtu më sillte lehtësim. Kisha një ndjenjë unike përkatësie ndaj asaj historie, unë si heroina e asaj historie sepse kur e thoja me zë të lartë, duke dëgjuar veten, mezi duke njohur zërin tim, ndihesha tamam si heroina e asaj dite në atë moment. Ne duhet të tregojmë historitë tona dhe t'i kujtojmë dhe t'i çmojmë ato kujtime tonat. T'i ndajmë ato, t'i dëgjojmë, t'i përqafojmë dhe t'i mbështesim njëra-tjetrën. Gjithmonë me ju në histori dhe kujtime të reja!"

* * *

"M'u duk shumë interesante. Mësova se solidariteti i grave është i rëndësishëm dhe frymëzues për të ardhmen. Ishte shumë e rëndësishme për mua të dëgjoja histori të tjera. Ndjeva frikë, dhe ishte gjithashtu e rëndësishme për mua që të ndihmoja dikë. Gjëja më e vështirë për mua ishte të dëgjoja ato histori dhe të tregoja të miat. Gjëja më e mirë është se çdo grua i hapi dhe i simpatizoi historitë e tjera. Do të merrja pjesë dhe do të sugjeroja një vazhdim."

* * *

"Punëtorja më lejoi të ndaja diçka që ende nuk e kam diskutuar, edhe pse kanë kaluar shumë vite që nga ajo ngjarje. Mësova se gjithçka është shumë më e lehtë kur ajo që mban brenda teje të ngarkon diku; ndaje atë me ata që nuk do ta interpretojnë, gjykojnë, vlerësojnë ose këshillojnë siç mund ta kishe bërë ndryshe. Përjetova lehtësim dhe u gëzova që pjesëmarrësit e tjerë e dëgjuan historinë time me shumë vëmendje, gjë

që më dha përshtypjen se historia ime ishte e rëndësishme për to- një atmosferë e këndshme, mirëkuptim i ndërsjellë dhe mbështetje e dukshme qartë në sytë e të gjithë pjesëmarrësve. Gjithmonë do të merrja pjesë përsëri në një punëtori si kjo.”

* * *

“Për mua, seminari kishte të bënte me dokumentimin e përvojave aktiviste. Mësova të respektoj ekzistencën e zërave të grave rreth përvojave të ndryshme, rezistencës dhe luftërave për të drejtat e të tjerëve. Përjetova një kujtim emocional të ngjarjeve që më formësuam. Duke dëgjuar histori të tjera dhe duke kuptuar perspektiva dhe emocione të ndryshme, u ndjeva e emocionuar, kurioze dhe empatike. Ishte mënyra më e mirë për të dëgjuar histori të tjera. Kohë e posaçme vetëm për të shkruar dhe dëgjuar. Jam e kënaqur me këtë metodë që shpjegon se si bëhet dhe pse. Dua që projekti të vazhdojë dhe të përfshijë më shumë gra nga më shumë vende. Në këtë mënyrë, merren në konsideratë përvojat aktiviste të grave të ndryshme nga rajoni.”

* * *

“Për mua, projekti dhe punëtorja ishin qasje të reja drejt mbledhjes së kujtimeve dhe mbajtjes së tyre gjallë dhe të njohura për publikun. Përmes historive, pata mundësinë të përjetoja gëzim, trishtim, fuqizim, stres dhe lehtësim. Pjesa më sfiduese për mua ishte zgjedhja e historisë së duhur. Ajo që ishte më e mira ishte dëgjimi i të gjitha përvojave të pjesëmarrësve të tjerë. Do të doja shumë ta kisha përsëri një punëtori të tillë, pasi më pëlqeu të shprehja mendimet e mia më të thella.”

* * *

“Projekti dhe punëtorja kanë qenë frymëzuese, interesante dhe argëtuese, duke u kthyer në një kohë dhe moment specifik. Mësova diçka për ndërgjegjen time, por nuk u pendova dhe as nuk ia tregova vetes. Ishte e nevojshme në një moment të caktuar, i cili shënoi një pikë kthese në jetën time në ndërtimin e personalitetit tim. Përjetova kënaqësi dhe shoqërim me pjesëmarrëset, të cilat mund të mos i dija. Cila ishte më e vështira për mua? Nuk kishte vështirësi; mund të ishte sfida e zgjedhjes së momentit,

zgjedhja e historisë së jetës. Cila ishte më e mira për mua? Ne ndamë momente të këndshme, të trishtueshme dhe intensive kur lexonim historitë. Do të merrja pjesë me kënaqësi në punëtori të tilla, jo vetëm një herë, por çdo herë.”

* * *

“Projekti dhe punëtorja ishin përvoja që më bënë të mendoj për veten dhe përvojën time në jetë duke reflektuar në shkrim. Përjetova shumë emocione të përziera. Ishte një përvojë që ngjalli kujtime të larmishme, të cilat ndonjëherë sillnin kënaqësi, trishtim, përkushtim dhe frymëzim... Gjëja më sfiduese ishte se si të filloja të shkruaja për një ngjarje që më ka mbetur në kujtesë dhe nuk është fshirë. Kujtesë që filloi me një sfidë, por përfundoi me realizimin e iniciativave të mia. Më e mira për mua ishte kur historia lexohej para një grupi të madh dhe vlerësohej me duartrokitje. Sigurisht, do të merrja pjesë sepse kam përjetuar ngjarje të ndryshme në jetën time dhe do të doja t'i ndaja ato me të tjerët.”

* * *

“Projekti ishte diçka e re, emocionuese dhe e ndryshme nga punëtoritë dhe projektet e mëparshme me të cilat kisha hasur. Pata mundësinë të njihesha me përvojat e grave të tjera nga të cilat mësova se si të isha më e fortë dhe të përballesh me problemet. Duke lexuar historitë, m'u kujtuan disa përvoja të ngjashme që kisha hasur gjatë jetës sime; kalova përsëri frikën, ankthin, shpresën dhe lumturinë. Ndjeva se nuk isha vetëm, se kishte shumë gra me probleme të ndryshme dhe se çdo problem dhe situatë mund të zgjidhej. Më e vështira për mua ishte të dëgjoja përvojat e grave që kishin përjetuar dhunë. Gjërat më të mira që erdhën nga kjo punëtori ishin buzëqeshjet dhe lumturia e pjesëmarrësve pasi lexuan historitë e tyre rrëqethëse. Do të isha shumë e emocionuar të isha përsëri pjesë e kësaj punëtorie.”

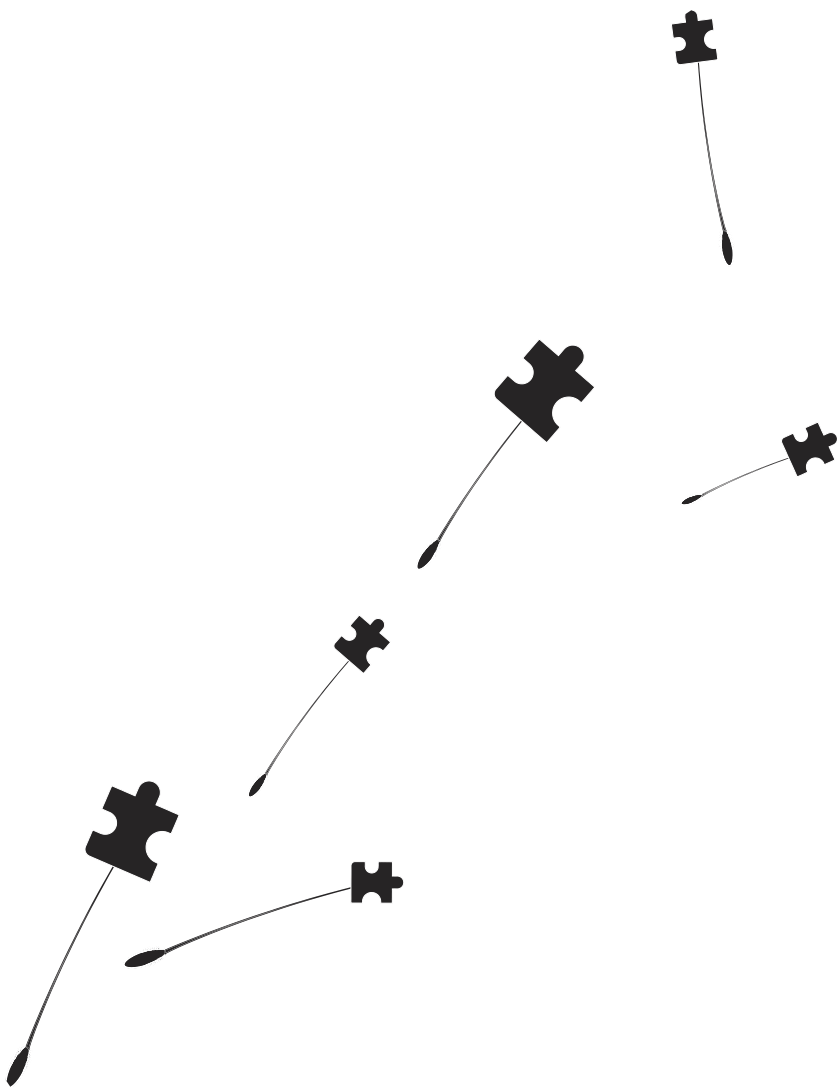
* * *

“Punëtorja “Tregimet Tona” ishte një mundësi e shkëlqyer për të reflektuar mbi kujtimet e mia. Më ktheu në ditën kur vendosa të mbroja një kauzë që është me rëndësi

të madhe për mua. Përjetova emocione të ndryshme gjatë punëtorisë, duke filluar nga vlerësimi, trishtimi dhe të qeshurat. Ngjarje si ato të përjetuara në punëtorinë "Tregimet Tona" janë personale dhe emocionale. U ndjeva e vlerësuar nga organizatorija që më zgjodhi si një nga pjesëmarrëset në punëtori. Momenti më i mirë ishte kur u lexuan historitë, pasi secila tregonte një pjesë të një përvojë jetësore, të cilën e dëgjova për herë të parë. Do të merrja pjesë me kënaqësi përsëri në një punëtori si kjo."

* * *

"Ishte një përvojë e këndshme të isha në një grup grash të fuqishme. Mësova për përvojat e grave të tjera dhe se si i kapërcyen ato sfidat e tyre. U ndjeva e lehtësuar, e motivuar dhe e frymëzuar duke dëgjuar histori të ndryshme. Gjëja më sfiduese për mua ishte të ndaja historinë time dhe të mos ndihesha e gjykuar për vendimet e mia. Megjithatë, e kuptova se ishte vendi më i sigurt për të qenë. Bëra miq të rinj dhe e gjithë përvoja më dukej si një seancë terapie ku ndanim ndjenjat tona më të thella. Do të doja shumë të kisha punëtori të tilla dhe, më shpesh, të krijoja një grup njerëzish që do të donin të ndanin histori dhe të krijonin një lidhje ku mbështesim dhe dëgjojmë me kujdes njëra-tjetrën."

NAŠE PRIČE

KOLEKTIVNI RAD NA SEĆANJU
SA AKTIVISTKINJAMA ALBANIJE, KOSOVA
I SRBIJE

Predgovor

Zorana Antonijević, konsultantkinja na projektu

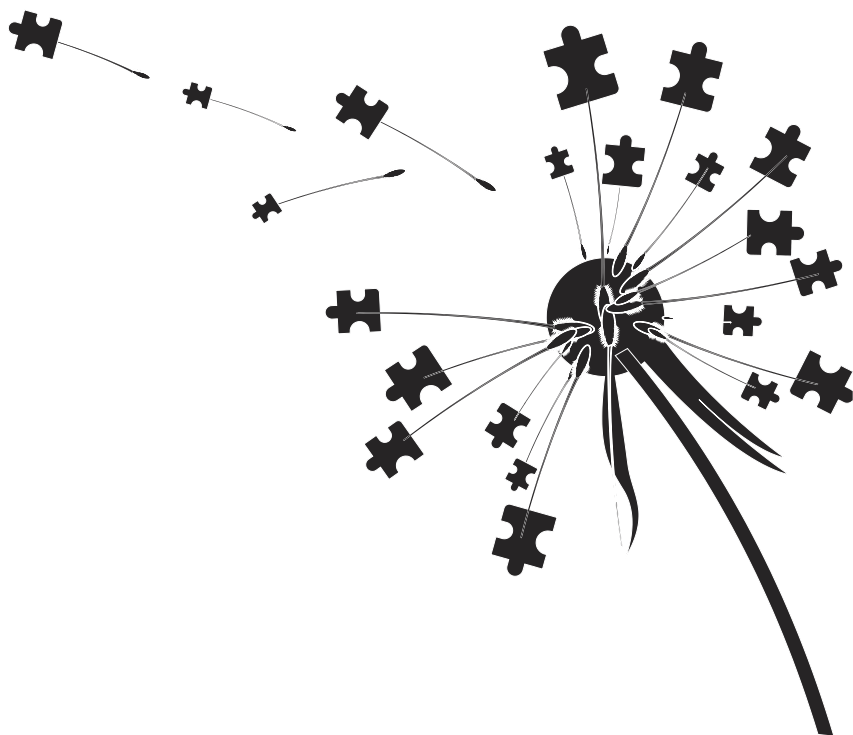
Zahvalnica

Urednica ove knjige je duboko zahvalna svim aktivistkinjama koje su podelile svoja sećanja. Posebnu zahvalnost dugujem organizacijama Psihosocijalni centar Vatra, Udruženje žena za ljudska prava Mitrovica i Udruženje žena Peščanik na njihovoj nesebičnoj energiji i poverenju u ovaj projekat.

Sadržaj

Predgovor	159
Deo prvi: Političko je Lično	169
Njena priča me je i šokirala i podstakla da se pridružim njenoj misiji	169
Misli i deluj ekološki	171
Učitelji mogu da prave čuda	172
Nisam mogla da dozvolim da se zatvore albanske škole	174
Vladala je atmosfera straha i sumnje	175
Sećam se pobune koju je izazvao rolerkoster emocija	178
Sveža jaja iz Kruševca	180
Deo drugi: U misiji sprečavanja nasilja prema ženama	183
Isada bih učinila isto	183
Važno je za žene da budu tu jedna za drugu	186
Najbolje namere nisu uvek dovoljne	187
Moramo zajedno da ustanemo i borimo se protiv nejednakosti i nasilja	188
Da, vredelo je	189
Otkrila sam svoj pravi poziv kao aktivistkinja	192
Sećam se da sam se prvi put susrela sa takvim narativom	194
Da li sam doneo/la ishitrenu odluku?	196
Deo treći: Lično je, takođe, političko	197
Porodični ručak	197
Želim da studiram. Želim da idem na more svake godine. Želim da putujem.	198
Istrajala sam u odluci koju sam donela	200
Bila sam odlučna da se odbranim	202
Posvećena sam uklanjanju rodnih barijera i zalaganju za ravnopravnost	203
Donela sam čvrstu odluku da ne nastavim da živim u takvim okolnostima	204
Svakoga dana nastojim da se zaokupim različitim aktivnostima	206

Moj prvi korak ka nezavisnosti	207
Nije svaka odluka koju donesemo prava	208
Odavno sam se navikla na bol	210
Odlučila sam da budem sposobna da kreiram sopstvenu realnost	212
Volim ovako da se oblačim I nastaviću to da radim	214
Talas pobune koji je rastao u meni, podstakao me je da reagujem	216
Šta su učesnice rekle o projektu?	219

Predgovor

Šta je Kolektivni rad na sećanju?

Pred vama su sećanja i narativi žena iz Albanije, Kosova i Srbije prikupljeni na radionicama u okviru projekta „Naše price“ koji je podržao Fond za Zapadni Balkan. Učesnice su aktivistkinje iz Srbije (*Udruženje žena Peščanik*), Kosova (*Udruženje žena Mitrovica za ljudska prava*) i Albanije (*Psihosocijalni centar Vatra*). Učestvovala su na tri radionice Kolektivnog rada na sećanju (KRS) (engl: *Collective Memory Work*) na svojim jezicima (albanski i srpski). Dvadeset osam žena dalo je saglasnost da njihova sećanja budu objavljena.

Ovaj predgovor narativima prikupljenim kroz KRS radionice počinje ličnim prisećanjem kako je ovaj projekat nastao. Sve je počelo 2016. godine kada sam se vratila sa doktorskih studija u Švedskoj, gde sam, zahvaljujući profesoru Džefu Hernu (Jeff Hearn) sa Univerziteta Örebro, upoznala KRS metodu (Barber i dr., 2016). Od 2017. do 2020. godine, zajedno sa sedam prijateljica, sprovodila sam KRS u Srbiji. Naša sećanja nikada nisu objavljena u štampanoj zbirci (iako će možda jednog dana biti). Ipak, pokušala sam da opišem i analiziram naše KRS iskustvo u članku (Đorđević i Antonijević, 2021) objavljenom u najopsežnijoj zbirci o KRS metodi (Hamm, 2021). Takođe sam govorila o metodi i njenom potencijalu kad god sam imala priliku. Na kraju su me čule aktivistkinje ženske mirovne organizacije iz Kruševca i pretočile ovu ideju u praksu. Posebno sam zahvalna Snežani Jakovljević, koja je prepoznala veliki potencijal KRS metode za beleženje sećanja žena o njihovim borbama za ženska prava u Albaniji, na Kosovu i u Srbiji. Metoda daje primereno značenje jednom od najvažnijih feminističkih postulata: *Lično je političko*. I upravo ćete to naći u ovim sećanjima i narativima – od ličnih borbi za emancipaciju unutar patrijarhalnih porodica i zajednica, do feminističkih akcija koje menjaju položaj žena u tom istom kontekstu. Zato je i unapred odabrana zajednička tema KRS radionica bila pogodna za sve: **„Sećam se kada sam se prvi put založila za ono što sam smatrala ispravnim.“**

Ali najpre, objasniću šta je KRS i zašto je važan za bolje razumevanje ženskog mirovnog i feminističkog aktivizma. KRS je grupna metoda u feminističkim društvenim istraživanjima koja podrazumeva kolektivnu analizu pojedinačno napisanih sećanja. Metodu je započela Friga Haug (Frigga Haug) (Haug, 2008), nemačka psihološkinja koja ju je pretežno koristila u radu sa ženama koje su preživele muško nasilje. Metoda istražuje subjektivno značajne događaje koji su zapamćeni i kako su kasnije oblikovani u konstrukciji identiteta (Crawford i dr., 1992, str. 162). KRS je utemeljen u socijalnom konstruktivizmu, koji analizira društvene odnose i proizvodnju znanja, uključujući narative o prošlosti kao konstrukte dominantnog „muškog toka znanja“ (engl. *malestream*) – narativa belih, obrazovanih, heteroseksualnih i imućnih sredovečnih muškaraca. Upravo zato, ova metoda ima poseban značaj za feministkinje jer se „žensko iskustvo često nalazilo u suprotnosti sa dominantnim muškim oblicima javnog znanja“ (Barber i dr., 2016, str. xxii). Stoga metoda ima poseban značaj za izgradnju identiteta žena aktivistkinja u turbulentnim vremenima.

KRS beleži **iskustva žena** kao ključna za razumevanje socijalizacije i višestrukih nejednakosti koje produbljuju njihov nejednak položaj u društvu (Scott, 1991). Slično tome, projekat „Naše priče“ ima za cilj da zabeleži i prouči višestruke narative kroz lično, ali kolektivno sećanje feministkinja u Albaniji, Srbiji i na Kosovu. KRS pruža uvid u socijalizaciju žena tokom istorijskih događaja – tranzicije, ratova i političkih protesta – i omogućava razumevanje ličnih i političkih promena kroz koje su ove žene prošle. Stoga CMW daje poseban značaj beleženju sećanja žena aktivistkinja prateći njihove lične putanje ka individualnoj emancipaciji i političkom uticaju na položaj žena u svojim zajednicama. Još više, metoda pruža dubinsko razumevanje ličnih i političkih promena kroz koje su ove žene prolazile tokom dugih i trajnih procesa ekonomskih tranzicija, postkonfliktnog oporavka i rekonstrukcije društava u kojima žive i rade.

Transformativni cilj KRS metode je jačanje kapaciteta za kolektivnu akciju kroz kritičku individualnu i zajedničku refleksiju, što može dovesti do lične i društvene promene. Ova sećanja pokazuju da promena počinje ličnom pobunom protiv

strogih, patrijarhalnih porodičnih normi, koja se zatim nastavlja ka transformaciji društva.

Za mene, kao istraživačicu i aktivistkinju, KRS pruža kritičku perspektivu na pozitivistički pogled na prikupljanje sećanja „običnih“ ljudi. Za većinu tradicionalnih istoričara anonimni i konvencionalni autobiografski narativi su notorno nepouzdati jer potiču iz ličnog iskustva pojedinaca i ne zasnivaju se na zvaničnim istoriografskim „činjenicama“. U KRS metodi, sećanja se posmatraju kao sirovi podaci kroz koje se konstruišu identitet i društvo. Tumačenje sećanja manje se odnosi na to koliko su „istiniti“ prikazi prošlih događaja, a više na to kako samo pričanje tih sećanja može (ponovo) konstruisati te događaje (Crawford i dr., 1992, str. 51) i značaj tih sećanja za izgradnju ličnog identiteta feministkinja i mirovnih aktivistkinja. Mnogi autori naglašavaju vrednost KRS kao **načina učenja koje je osnažujuće** (emancipatorsko) i koje daje priliku učesnicama da sagledaju „sopstvenu ulogu u procesu rekonstrukcije struktura potčinjenosti“ (Hamm, 2021, str. 2). U tom smislu, KRS može transformisati pojedince i društvo i doprineti boljem razumevanju sadašnjih pozicija kroz pogled u prošlost.

KRS metoda omogućava učesnicama da bolje upoznaju sebe i druge, da dele svoja iskustva i emocije. Kroz to deljenje, iskustva žena, iako različita po jeziku, kulturi ili istoriji, pokazuju se istovremeno jedinstvena i univerzalna. Stoga CMW daje poseban značaj beleženju sećanja žena aktivistkinja prateći njihove lične putanje ka individualnoj emancipaciji i političkom uticaju na položaj žena u svojim zajednicama. Još više, metoda pruža dubinsko razumevanje ličnih i političkih promena kroz koje su ove žene prolazile tokom dugih i trajnih procesa ekonomskih tranzicija, postkonfliktnog oporavka i rekonstrukcije društava u kojima žive i rade. U ovoj knjizi čitaoci ne mogu lako da prepoznaju odakle (geografski) potiču sećanja. Univerzalnost i jedinstvenost ženskih borbi za lične izbore, razvoj i bezbednost upečatljive su u sva tri konteksta. Najznačajnija korist KRS metode jeste povezivanje učesnica i brisanje granica između istraživačica i istraživanih – svaka je istovremeno i posmatračica i aktivna učesnica.

Zbog lične prirode iskustava, KRS je neminovno emotivan i može imati i nenamerne terapeutske posledice, iako nije oblik grupne terapije. Ipak, čvrsto

verujem da kolektivno pisanje, čitanje i analiza sećanja predstavlja ključni deo osnaživanja aktivistkinja, kako bi one mogle da osnaže druge. To je trenutak kada mogu da se osvrnu na svoje borbe i racionalizuju šta ih je dovelo do toga da postanu borkinje za ženska prava. Ovo je posebno važno za one žene koje su u aktivizmu deset ili dvadeset godina, koje su lično doživele nasilje, diskriminaciju i isključenost sebe ili drugih žena, koje su radile u svojim lokalnim zajednicama godinama, neprepoznate i necenjene. KRS im je omogućio da promisle događaje iz prošlosti koji su ih doveli do trenutka u kojem se sada nalaze. U tom smislu, metoda doprinosi i terapijski. Kao što je jedna od učesnica izjavila:

„Brojne priče, događaji i razočaranja usledili su – nažalost, previše da bi se izbrojali. Ipak, taj početni šok ostao je ključni trenutak koji me je gurnuo dalje u aktivizam. U svetu u kojem se nijedna od nas, bilo devojčice ili žene, žrtve ili preživjele, radnice ili liderke, nije osećala zaista bezbedno, kako smo mogle ostati ravnodušne? Od tada se moje suprotstavljanje nepravdama razvilo u oblik aktivizma – posvećenost koja možda neće brzo promeniti svet, ali nesumnjivo ima moć da promeni živote!“

(Otkrila sam svoj pravi poziv kao aktivistkinja, str. 20)

Kako organizujemo Kolektivni rad na sećanju?

Tokom godina, KRS je doživeo različite primene metode u različitim kontekstima (od sindikalnih aktivistkinja i žena koje su preživjele nasilje, do akademkinja i nastavnica) (Davies, 2008; Hamm, 2021). Metoda je prešla i u različite discipline – koristili su je psiholozi i istoričari u oblasti obrazovanja, rodni studija i sociologije. Osnivačica Friga Haug nije precizno definisala korake metode, već ju je opisala uopšteno, ostavljajući prostor za diskusiju i eksperimentalnu primenu (Haug, 2008). Ipak, jedna od prvih knjiga o KRS metodi, *„Emocije i rod: Konstrukcija značenja kroz sećanje“* [Emotion and Gender: Constructing Meaning from Memory] (Crawford et al., 1992), detaljnije je opisala korake i upravo je taj opis poslužio kao osnova za ovaj

projekat. Drugi projekat koji je na nas uticao bio je onaj u kojem je učestvovao i Jeff Hearn, a čiji su rezultati objavljeni u knjizi *"Muške priče o promeni: Sećanje muškaraca koji stare"* [*Men's Stories for a Change: Ageing Men Remember*] (Barber et al., 2016; videti i Blake et al., 2016). Treći izvor praktične primene KRS metode bilo je moje lično iskustvo na projektu na kojem sam radila od 2017. do 2020. godine (Đorđević i Antonijević, 2021).

Za ovaj konkretni KRS projekat, učesnice su odabrane putem slučajnog uzorka, među članicama organizacija, aktivistkinjama ili prijateljicama. Nije bilo ograničenja u pogledu godina ili zanimanja. Važno je bilo da se učesnice međusobno poznaju, makar kao poznanice, a ne nužno kao bliske koleginice ili prijateljice, jer je to doprinosilo opuštenoj i bezbednoj atmosferi na radionici. Jedna od opcija bila je da se odredi starosna granica i uključe žene deset godina mlađe ili starije od tog okvira, što je bio slučaj u projektu u kojem sam učestvovala. U zavisnosti od ciljne grupe, mogle su se uključiti i druge karakteristike (etnička pripadnost, profesionalni status, npr. profesorka, nastavnice, socijalne radnice itd.).

Sve učesnice su unapred bile informisane, a pre početka pisanja održana je prezentacija o projektu. Informacije koje su dobijale sadržale su unapred odabranu temu KRS, trajanje radionice (minimum tri do četiri sata), prostor i vreme održavanja, kao i predviđeno neformalno druženje (izlazak na piće ili užinu). Učesnice su bile obaveštene da njihova sećanja mogu biti objavljena, ali im je garantovana anonimnost, kao i mogućnost da u bilo kom trenutku povuku svoj pristanak za objavljivanje. Samo jedna učesnica je povukla svoj tekst.

Dobrovoljno učešće bilo je osnovni princip. Sve učesnice imale su mogućnost da napuste KRS radionicu u bilo kom trenutku – pre pisanja, tokom pisanja ili pre čitanja i analize. Poverljivost i osećaj sigurnosti bili su ključni principi metode. Za potrebe daljeg rada, pripremljen je i praktični vodič kako bi se olakšao budući rad na KRS među istim ili različitim grupama žena.

Dodatni izazov predstavljao je izbor mesta i vremena održavanja radionica, koji su od suštinskog značaja za uspeh projekta. Prostor je morao biti dostupan svim učesnicama, tih i izolovan od buke i ometanja. U ovom projektu to je značilo da su

telefoni bili isključeni, kako bi žene imale vreme za sebe, oslobođeno od uobičajenih obaveza. Sastanci su organizovani u kasnim popodnevrim satima kada su učesnice imale slobodno vreme. Prostorija je morala biti dovoljno velika i udobna za pisanje, bilo na papiru, telefonu ili laptopu.

Odabir teme je bio posebno izazovan deo KRS procesa. Za ovaj projekat tema je bila unapred odabrana kako bi sve tri grupe pisale o istoj temi. Tema je bila: „**Sećam se kada sam se prvi put založila za ono što sam smatrala ispravnim.**“ Učesnice su ohrabrivane i upućivane da pišu o konkretnom događaju, aktivnosti ili akciji, sa što više detalja – gde se događaj desio, ko je bio prisutan osim pripovedačice, kako se osećala, koje je emocije i misli imala, u kom periodu života se događaj zbio, kako je počeo i završio se, kao i šta se desilo nakon njega itd. Neformalna druženja uz užinu i piće nakon pisanja pružala su trenutke opuštanja i rasterećenja nakon snažnih emocija koje je evociranje sećanja pokrenulo.

Šta ćete pronaći u ovoj knjizi?

Knjiga je organizovana u pet poglavlja: predgovor koji uvodi u KRS metodu i sledeća poglavlja koja donose zapisana sećanja učesnica radionica. Kolektivna sećanja su organizovana u tri tematske celine. Prvi deo, „Politika je lična“, sadrži sedam sećanja na važne političke događaje, proteste i angažmane protiv nepravde, nasilja nad ženama i nedemokratskih režima. Drugi deo, „U misiji borbe protiv nasilja nad ženama“, sadrži osam sećanja na lični angažman u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja, koji je za mnoge učesnice bio prekretnica i opredeljenje za doživotni aktivizam. Treći deo, „Lično je takođe političko“, sadrži četrnaest sećanja – dvostruko više nego u prva dva dela – i pokazuje kako su otpor i borba protiv nepravde često započinjali još u detinjstvu, kao bunt protiv strogih, nepisanih pravila patrijarhalne porodice koja ženama uskraćuju pravo na izbor obrazovanja, prezimena, odeće i načina života.

„Sedela sam na kauču i počela da osećam nelagodnost dok sam slušala te reči. Talas pobune me obuzeo, nateravši me da reagujem. Iako smo često razgovarali

sa roditeljima i našim društvom, nedostajalo mi je iskustvo da se suprotstavim i govorim o stvarima koje sam smatrala nepravdom, posebno sa starijima od sebe. Želela sam da reagujem! Moj pogled je ostao uprt u roditelje, izražavajući moju tihu pobunu.“

(Talas pobune me obuzeo, nateravši me da reagujem, str. 37)

„Ne želim drugu školu, pomislila sam gledajući ih, jedina škola koju sam želela da pohađam bila je gimnazija. Svako ima pravo da pohađa školu po svom izboru. Želim u gimnaziju,“ ponavljala sam, „a kasnije ću sama izabrati univerzitet. Možda postanem doktorka, ali ne mislim da hoću. Ne znam šta ću biti, možda pesnikinja, možda ću putovati svetom, to bih volela, možda novinarka,“ nastavila sam.“

(Želim da učim. Želim svake godine na more. Želim da putujem, str. 28)

U poslednjem poglavlju, „Šta su učesnice rekle o projektu?“, čitaoci mogu saznati kako su se učesnice osećale, šta su mislile i kako su vrednovalе ovaj projekat. Mnoge pisane i nepisane zabrane i dalje stoje pred ženama u ovom regionu. Podaci iz sve tri zemlje govore o stalnoj i neizvesnoj borbi za politička prava i zastupljenost, pravo na dostojanstven rad i život bez nasilja. Buduće feministkinje morale su da se bore za sve to još kao devojke i mlade žene. Čak i kada narativi o intimnim borbama ne govore eksplicitno o aktivizmu (ćutanje o sopstvenoj bolesti, strah od mrtvo-rođenog deteta), oni implicitno opisuju situaciju u kojoj žene, često prepuštene same sebi i bez podrške najbližih, vode borbu za dostojanstvo, zdravlje i porodicu.

Ova sećanja govore i o nečemu drugom: veoma često porodica je bila i mesto najveće podrške, ali i najveća prepreka ličnom razvoju i napretku žena. Kao što vekovno iskustvo žena na ovim prostorima, ali i savremena istraživanja pokazuju, život u patrijarhalnom društvu obeležen je svakodnevnim nasiljem, bilo da ga same doživljavamo ili mu svedočimo. Aktivizam protiv nasilja, sudeći prema sećanjima ovih žena, započinjao je spontano, kao potreba da se učini ono što je ispravno i da se nasilniku suprotstavi bez razmišljanja o sopstvenoj bezbednosti i posledicama.

„I jednog dana smo se sreli. Na stepeništu. U zgradi. Oči u oči. Nigde da se sakriješ. Gledao me pravo u oči. Gledala sam ga pravo u oči. Nastavili smo da se gledamo. Možda je trajalo minut. Meni je izgledalo kao večnost.“

(Isto bih uradila i sada, str. 19)

„Bukvalno je sedeo na njenom telu, udarajući je dok je nepomično ležala u lokvi krvi. Niko nije reagovao. Zamolila sam prijateljicu da nastavi da hoda sa mojom decom i pazi na njih. Onda sam prišla nasilniku s leđa, tražeći bilo šta čime bih mogla da ga udarim. Bojala sam se da bi mogao da je ubije ako ga ne zaustavim. Primitila sam polovinu cigle u blizini, podigla je i zamahnula ka njegovoj glavi. Pao je preko žene koja je već ležala na zemlji. Nisam razmišljala o posledicama. Sve što sam mogla da mislim bilo je kako da je spasim.“

(Važno je da žene budu tu jedna za drugu, str. 19–20)

„Sela sam i počela da se tresem. Pitala sam se da li sam uradila pravu stvar. Šta ako sam ga ubila? Da li je to bila ishitrena odluka? Da li bi bilo bolje da sam čekala policiju, ali šta ako ju je ubio pre nego što je policija stigla? Nisam bila sigurna. Trebalo mi je mnogo vremena da shvatim da je to bila prava stvar, a ona se ubrzo nakon toga razvela od njega.“

(Da li sam donela ishitrenu odluku? str. 26)

Prvi deo kolektivnih sećanja odnosi se na politički aktivizam – od protesta protiv antidemokratskih i ratnih režima, do protesta protiv nasilja nad ženama i rada na pravima LGBTIQ+ osoba, sve iz uverenja da je to ispravno.

„Ovo je bio moj najsnažniji otpor sistemu, kada sam, zajedno sa koleginicama, stajala stojički ispred cevi oklopnih vozila duže vreme, ostavljajući decu na ulici na milost Božiju, sa samo jednim ciljem – da ne dozvolimo zatvaranje albanske škole.“

(Nisam dozvolila zatvaranje albanske škole, str. 13)

„Danas, gotovo deceniju kasnije, nalazim utehu u promeni koju je gotovo zloslutni telefonski poziv doneo u život sedamnaestogodišnje lezbejke, ranjive u jednom albanskom gradu. Danas imam priliku da pokrenem promene koje sam priželjkivala u društvu pre deset godina, za sve one koji su, poput mene, trpeli nepravde i nejednakosti zato što su bili drugačiji u svojim životima.“
(Sećam se pobune izazvane čitavim rolerkosterom emocija, str. 15)

„Nas dve, dve žene, čvrsto se držimo jedna za drugu. Pomalo ukočene. Ogroman čvor u grlu, guši me. Stomak mi se steže. Da li od hladnoće ili straha, ne znam. Usta su mi se stegla u ledenu kocku dok sam pokušavala da duvam u pištaljku, žutu pištaljku sa plavom vrpcom. Zvuči tako snažno da mi se čini da bi mogla da nadjača pendrek.“
(Sveža jaja iz Kruševca, str. 16)

Iako ponekad bolna i teška, ova sećanja nam pomažu da razumemo ko smo danas i kakvu budućnost želimo sutra. Nadamo se da ćete uživati u njima barem upola koliko su učesnice uživale u pisanju i deljenju svojih priča, i da će ova sećanja biti podsticaj nekoj novoj devojci, mladoj ili starijoj ženi, da se odupre patrijarhalnim pritiscima, normama i nasilju i da učini ono što u tom trenutku smatra ispravnim.

Literatura:

Barber, R., Blake, V., Hearn, J., Jackson, D., Johnson, R., Luczynski, Z., & McEwan, D. (2016). *Men's stories for a change: Ageing men remember*. Common Ground Publishing.

Blake, V., Hearn, J., Barber, R., Jackson, D., Johnson, R., & Luczynski, Z. (2016). *“Doing memory work with older men: The practicalities, the process, the potential.”* Working with Older People, 20(4), 209–213.

- Crawford, J., Kippax, S., Onyx, J., Gault, U., & Benton, P. (1992). *Emotion and gender: Constructing meaning from memory*. Sage Publications, Inc.
- Davies, B. (2008). "Practicing collective biography." pp. 45–62 in *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Edited by A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, and J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Hamm, R. (2021). *Reader Collective Memory-Work*. Sligo, Republic of Ireland: BeltraBooks
- Haug, F. (2008). "Memory work: a detailed rendering of the method for social science research". pp. 21–41 in *Dissecting the Mundane: International Perspectives on Memory-Work*. Edited by A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, and J. S. Kaufman. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Scott, J.W. (1991). "The Evidence of Experience." *Critical Inquiry*, 17(4):773–97.

Saradnice, autorke priča (po abecednom redu):

Ana, Anita, Arjana, Art, Blerina, Brikena, Danijela, Dea, Dženeta, Entela, Ines, Lorida, Lumnije, Megi, Milica, Milkana, Nafije, Romina, Špata, Slavica, Snežana, Teuta, Valbone P., Valbone S., Verica, Vetone, Xhensila, Zorana.

Posebna zahvalnost ide prevoditeljicama: Ani Imširović Đorđević, Lordi Sadiku, Dženeti Ciljević, Fatimi Ulaković, Ani Đokoli i Ljubici Gavanski.

Deo prvi: Političko je Lično

Njena priča me je šokirala i podstakla da se pridružim njenoj misiji

Upravo sam bila završila fakultet (1995.) i san mi je bio da se zaposlim, da imam sopstvena primanja kako bih mogla da pomažem porodici i pokrivam svoje lične troškove.

Studirala sam mašinstvo iako sam znala da neće biti mnogo mogućnosti za rad u toj struci, jer sa promenama u zemlji 90-ih godina, pogoni i fabrike u mnogim gradovima pa i u mojem, su zatvarani.

Po završetku studija, zaposlila sam se i radila dve godine kao vaspitačica u vrtiću, a zatim sam dve godine radila u jedan regionalnom preduzeću. Tu sam imala radno mesto „inženjer mašinstva“, ali mi se i nije baš pružila prilika da istinski radim ijedan dan na toj poziciji, odnosno da se stvarno bavim svojom profesijom, pošto je bilo „starijih i iskusnijih kolega koji bi bolje obavili posao“...

Nemotivisana da nastavim da radim u toj kompaniji, čim sam na TV-u videla oglas za posao *Instruktor računara i grafičkog dizajna* u nekoj privatnoj firmi, odmah sam se prijavila. Bili smo intervjuisani i testirani i moram da kažem da sam bila veoma srećna kada sam izabrana za posao. Firmu je u početku vodila žena (vlasnica kompanije), koja se prema nama, koji smo bili zaposleni, 2 momka i ja, odnosila sa poštovanjem. Nismo ni pitala za platu, niti me je zanimalo kolika je, bila mi je dovoljna činjenica da radim i da istovremeno imam mogućnost da se usavršavam sticanjem iskustva kako u nastavi računarskih progama tako i kao grafički dizajner.

Jednog dana, u blizini firme pojavila se gospođa, koja je na prvi pogled odavala utisak hladne, stroge osobe, ali nakon što nam je ispričala i pokazala čime se bavi, njena vrednost u mojim očima, ali i u očima ostatka osoblja kompanije, počela je da raste. Bila je to *Vera Lesko*, koja je od 1997, dobrovoljno radila na zaštiti devojaka od trgovine ljudima. *Vera* je kao uslugu od kompanije zatražila dizajniranje i štampanje

letaka sa informacijama o tome kako devojke ne treba da budu prevarene i postanu žrtve trgovaca ljudima i kako da one i njihove porodice bolje prepoznaju i procene karakter porodice i osobe za koje se devojke udaju ili vere. Nisam bila upoznata sa pojavom trgovine ljudima te sam zamolila Veru za više informacija. Neustrašiva i zainteresovana da podeli informacije i znanje koje poseduje, počela je da nam priča o tome kako su trgovci ljudima kidnapovali maloletne i odrasle devojke i kako su ih varali (i njih i članove njihovih porodica) obećanjem braka i srećnog života u nekoj od evropskih zemalja, a zatim ih prodavali i seksualno eksploatisali na ulicama Evrope. Ako bi se odupirale da rade kao „seksualne radnice“, devojke su bile neljudski mučene. Šokirana tim pričama i, istovremeno, inspirisana humanim i hrabrim radom gospođe Vere, te čelične dame, zamišljajući kako su životi mnogih devojaka uništeni a tek su počeli i kakva im je bila stvarnost pod nasiljem tutora, javila mi se želja da i ja učinim nešto da ih zaštitim.

Kada sam završila letak i nakon nekoliko dana ga predala Veri, rekla sam joj da ne treba da mi plati za moj rad, a vlasnik firme je od nje tražio vrlo minimalnu uplatu za uslugu. Vera je objasnila da je upravo otvorila savetodavni i informativni centar u Valoni i da ceni naš gest i smatra ga doprinosom svom radu. Zahvalila mi se na obavljenom poslu i pažnji sa kojom sam je uradila. Upitala sam je kako mogu da pomognem i dalje doprinesem cilju i radu organizacije i odgovor te časne gospođe me je tronuio. Ponudila mi je da radim kao sekretarka u centru koji je otvorila, ali bih istovremeno radila i na pripremi svih informativnih materijala koji bi se preko okružne policije distribuirali po selima i gradovima Albanije. Obavestila me je da je plata veoma skromna, jer je centar na početku rada. Moj odgovor je odmah bio „Da!“.

I od aprila 2000., do danas, ne mogu da zamislim da se ijednog trenutka odvojim od posla koji obavljam i davanja skromnog doprinosa zaštiti žrtava trgovine ljudima, seksualnog nasilja i svih oblika nasilja. Verujem da je žrtvama potrebna podrška i zaštita svakog od nas.

Misli i djeluj ekološki

Svojom inicijativom da po svaku cijenu postanem glas prirode i okoline, mislim da sam donijela ispravnu odluku koju podržavaju mnogi ljudi. Već više od tri godine radim na zaštiti i čišćenju prostora i okoline. Svakoga dana, gdje god da sam. Taj rad je naišao na razumijevanje moje uže i šire zajednice. Sretna sam kada sretnem ljude koji izražavaju zabrinutost, predlažu ideje i mogućnosti za poboljšanje situacije u različitim oblastima. Neki mi čak i pišu na društvenim mrežama ili me zaustavljaju na ulici i zajedno razmijenjujemo mogućnosti, planove i brige.

Tokom akcija koje smo samoinicijativno organizovali kao volonterska grupa, rodila se ideja da se naša aktivnost nazove „Ekolozi Mitrovice.“ Moj cilj bio je i jeste promocija inicijative pod nazivom "Plogging" što znači trčanje – trčati i skupljati smeće.

O ovoj aktivnosti prvi put saznajem zahvaljujući kratkom videu na društvenim mrežama 2016., u kojem je njen idejni tvorac objašnjavao u čemu se ona sastoji i koje aktivnosti obuhvata. Zapamtila sam njegovo ime, *Eric Ahlstrom*, iz Švedske je. On je, slučajno, trčeći kroz prirodu vidio mnogo smeća. I počeo da ga skuplja. Bili su to ostaci čaša, ambalaža i opušci. Shvatio je da za tu vrstu aktivnosti ne postoji naziv. I izmislio je najprikladniju riječ kombinirajući riječ "Plakka up = zgrabi, mere dhe jogging = trči/jogg. Od tada postoji ta riječ, zbog koje sam sretna, kao što sam sretna i što ću uvijek biti na usluzi okolini, ne samo u mom gradu već i u zemlji, promovišući riječ Plogging/Bërllöging – Plogging / Skupljanje smeća trčeći. Nadam se da će ova odluka, za koju smatram da je ispravna, poslužiti za stvaranje bolje kolektivne svijesti o okruženju i držati me aktivnom dugo godina.

Moj moto je: "Misli i djeluj zeleno"

Učitelji mogu da prave čuda

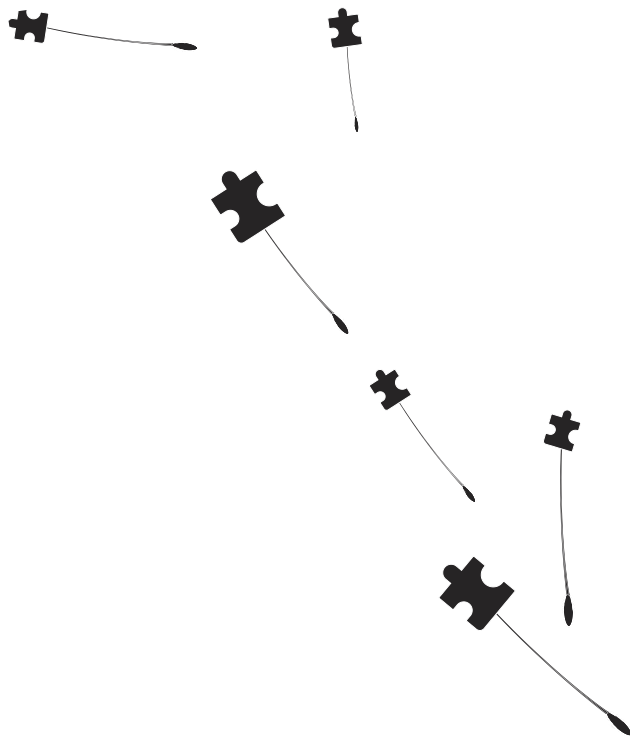
Ne kažu uzalud da su nastavnici stub i temelj države. Težina neba i učitelja se ne mjere. Od osamdesetih godina, kada je počela moja učiteljska karijera, do danas, imala sam niz životnih izazova. Kao učiteljicu velike požrtvovanosti, život me je suočio sa različitim teškoćama uključujući i probleme roditelja, iz svih zajednica, bez obzira na njihov društveni ili socijalni status.

Intelektualci i roditelji su me naučili da se u ophođenju i radu vodim srcem. Tako sam radila i još uvijek radim, prenosila i svojoj djeci kao i drugim učenicima tu lekciju iz generacije u generaciju. Uvijek sam posebno željela pomoći djeci sa različitim teškoćama, jer su mi oni slaba tačka. Osećala sam empatiju prema njihovim roditeljima imajući u vidu sa čim se suočavaju u društvu, kojem je i dalje potrebno osvješćivanje o mnogim pitanjima uključujući i pitanje odnosa prema onima koji imaju teškoće ili su različiti.

Sudbina je htjela da NVO "Tema" ponudi obuku "Inkluzija u našim školama", koja je trajala godinu dana i koju sam sa radošću pohađala. Zahvaljujući nastavnicima Resursnog centra "Majka Tereza" u Mitrovici, roditeljima ove djece i stručnjacima koji su sprovodili interaktivne aktivnosti i držali zanimljiva predavanja, dobila sam više informacija o funkcionisanju, izazovima i prioritetima dece, koja imaju teškoće u razvoju, odnosno određeni invaliditet.

Podržavala sam inkluziju u školama. Odlučila sam da u svoj razred integrišem brata moje učenice iz prethodne generacije. Podnijela sam zahtjev školi. Pokazalo se da taj zahtjev nije bio dobrodošao, nekako je naljutio direktora i sekretara škole. Nisam odustajala. Tvrdoglavo sam insistirala na sprovođenju zakona i uključivanju pomenutog učenika u razred, što se i dogodilo. Najpre sam sve roditelje djece u razredu upoznala sa izazovom, koji očekuje i njih i njihovu djecu. Oni su bili skeptični. I obaviješteni da će on na početku biti uključen samo u predmete vještina. Međutim, ja sam htela da on bude uključen u nastavu u punom kapacitetu i da svu djecu tretiram ravnopravno bez da oštetim ijednu stranu. Ako se pokaže da je moja misija bila uzaludna, učenik će nastaviti školovanje u specijalnoj školi, u koju je ranije išao.

Bilo je teškoća, posebno na početku, u vezi sa prilagođavanjem, ali sam dodatnim aktivnostima i različitom metodologijom postigla da se dječak prilagodi razredu. Do polugodišta je učestvovao u nastavi dva predmeta. Nakon polugodišta, cilj mi je bio da ga uključim u sve predmete kako bismo i njegova porodica i ja bili opušteniji u tom pogledu. Kada sam o tome obavijestila njegove roditelje, radost njegove majke i njene čestitke mi nikada neće izaći iz misli.

Nisam mogla da dozvolim da se zatvore albanske škole

Sećam se kao da je bilo danas, kada su nas, nastavnike i nastavnice i učenike i učenice u junu 1991. izbacili iz školske zgrade, neposredno pred maturu. Bila je to poslednja generacija maturanata Srednje tehničke škole "Boris Kidrič", u Mitrovici, nad kojima su primenjivane nasilne mjere.

Stajali smo zajedno, zbijeni ispred zatvorenih vrata i klicali u nadi da će se dogoditi čudo i da će se vrata otvoriti. Uzalud! Policija nas je oterala psovka i uvredama.

Tužni i revoltirani razišli smo se jer smo mi, nastavnici i nastavnice, nakon uručjenja diploma planirali da podelimo časove. Usput smo se dogovarali da se naši sastanci nastave i narednih dana bez obzira na otpor nadležnih organa.

Nekoliko dana zaredom nastavili smo da dolazimo u školsko dvorište nadajući se da ćemo jednog dana ući u naš mali "hram znanja", ali se to nije dogodilo. Nakon toga, doneta je odluka organa prosvete (na albanskom jeziku) da ovi dolasci prestanu kako ne bismo ugrozili učenike i sebe. U septembru smo se ponovo sreli, učenici i nastavnici, u školskom dvorištu, sa istim ciljem ulaska u školsku zgradu. Opet isto. Zatvorena vrata, škola okružena policijom i blindiranim automobilima.

Isto je bilo i sa drugim školama na Kosovu. Nakon mnogo sastanaka Organizacionog saveta obrazovanja za srednje škole na Kosovu, donesena je odluka da se nastava nastavi u privatnim objektima. Ljubazno i humano stanovništvo otvorilo je vrata svojih kuća, prodavnica, garaža i drugih prinudno odgovarajućih objekata i primilo učenike u svoja nedra, daleko od represije i fizičke torture. Sećam se na primer da se dešavalo da su učenici bili tučeni i hapšeni samo zato što su držali u rukama albansku literaturu.

To je bio moj najjači otpor sistemu. Ostavljala sam sopstvenu djecu kod kuće da bih sa kolegama i koleginicama stajala pred oklopnim vozilima, samo sa jednim jedinim i istim ciljem - da ne dozvolimo zatvaranje škola na albanskom jeziku.

Vladala je atmosfera straha i sumnje

Radila sam u pokrajinskom Sekretarijatu za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova već neke tri godine. Tim je bio odličan, sve mladi, obrazovani ljudi, sa znanjem engleskog jezika. U timu nas je bilo četvoro. Jedna koleginica, koja je već bila tu kada sam ja došla i njih dvoje (kolega i koleginica), koji su počeli da rade na moju preporuku. Sedeli smo zajedno u istoj kancelariji, dve koleginice, taj mladi kolega i ja. Bili smo prijatelji, lepo radili i sarađivali. Voleli smo da radimo zajedno, jedni druge smo ohrabivali. Iako je kancelarija bila relativno mala, insistirali smo da sedimo zajedno. Kancelarija je bila onako starinska, u starinskoj zgradi, na zidu su bile neke užasne slike, koje se meni uopšte nisu dopadale iako je u pitanju bio Konjović, čuveni slikar. Sećam se da su na slici bili neki pijani muškarci. Takav je bio i naslov slike: Pijanci. Mi smo, međutim, stavili postere koje smo hteli, plakati *“Krug nasilja”*, *“Romkinje to mogu”* i drugi. Naša kancelarija je bila nešto skroz nesvakidašnje i novo u toj birokratski krutoj sredini. Kao da se neki mali NGO spustio kroz krov Banovine i ušao u kancelariju.

U drugim kancelarijama i generalno u kolektivu je bilo skroz drugačije. Vladala je atmosfera straha i podozrivosti. Spremali su se novi izbori, pa su svi bili u panici oko izborne kampanje i toga da li će zadržati svoje političke pozicije. Pravile su se kombinacije, političke koalicije, sve ono što nas nije interesovalo. Mi smo radili naš posao u prvom rodnom mehanizmu u Srbiji, bavili se poboljšanjem položaja žena. Nije nas intresovala stranačka politika.

A onda je naša tadašnja šefica odlučila da istupi iz stranke, kojoj je do tada pripadala i napravi drugu stranku, nekoliko meseci pred izbore. Ona je bila jedna od prvih žena u politici, išla na sve obuke koje su ženske organizacije organizovale. Te obuke su u velikoj meri poboljšale njene javne nastupe i govor, leaderske veštine, samopouzdanje. Tokom nekoliko dana, ona je zadužila jednu od zaposlenih da ide od jednog do drugog i prikuplja potpise za registraciju njene stranke. To je značilo da su ljudi morali da se upišu na neki spisak pod punim imenom i prezimenom, brojem lične karte i da to potvrde svojim potpisom. Naravno, većina je potpisala. Nekolicina

nas, zapravo nas tri iz sobe nismo, a nisu nas ni pitali. Znali su da nećemo potpisati. U velikom broju ljudi su se potpisivali dobrovoljno, ali bilo je i onih koji su bili na privremenim ugovorima, dakle od potpisa im je zavisio posao i egzistencija.

Desilo se da je taj mladi kolega, četvrti član našeg tima, tek prolazio kroz proceduru prijema u radni odnos. To je značilo da je konkurisao, predao dokumentaciju, završio druge procedure. Ono što se čekalo je da se donese rešenje o prijemu u stalni radni odnos, koji je trebalo da potpise naša šefica. Većina nas iz tima, smatrala je da je to gotova stvar, nismo se uopste brinuli oko toga, imali smo previše posla. Medjutim, dan pre isteka roka za potpisivanje rešenja, u kancelariju je došla pravnička i tražila da razgovara sa mnom u četiri oka. Kada smo izašle u hodnik, rekla mi je: *"Danas je poslednji dan da J. potpise konkursnu dokumentaciju i primi D. u stalni radni odnos. Ona mi je rekla da to neće potpisati zato što je D. odbio da potpiše pristupnicu njenoj stranci. To znači da će ceo konkurs morati da se otvori iz početka i da ona verovatno neće njega zaposliti za stalno. Da li možeš da odeš i razgovaraš sa njom da to ipak ne radi?"*

Bila sam u šoku kada sam čula za to. Nije mi palo na pamet da je tako nešto moguće, nije mi palo na pamet da bi žena koju smo mi obučavale drugačijoj politici sada mogla da uradi isto ono protiv čega smo se borili! Nisam u prvom momentu znala šta da radim. Ne govoreći nikome ništa otišla sam u kadrovsku službu i tražila moju radnu knjižicu. Nisam tačno znala šta ću da uradim sa tim, ali mi se postepeno dok sam se penjala stepenicama iz suterena ka višim spratovima, raščistilo. Ušla sam u njen kabinet i tražila od sekretarice da me najavi. Ušla sam u kancelariju. Ona je sedela za velikim radnim stolom, koji se nalazio u dnu kancelarije. Između mene i nje bio je dugačak konferencijski sto za kojim su se održavali zvanični sastanci i kolegijumi. Ja sam ušla, bacila moju radnu knjižicu na sto i rekla:

"Otpusti mene, ako smeš, a njegov ugovor potpiši. Ja sam se nadala da su vremena kada su ljudi morali da gaze preko sopstvenih uverenja da bi dobili ili zadržali posao, prošla. I nadala sam se da si nešto naučila na silnim seminarima o tome kako je ženska politika drugačija. Nadala sam se da ćeš kao političarka biti drugačija od muškaraca!" Okrenula sam se i otišla, a moja radna knjižica je ostala na konferencijskom stolu.

Sećam se, pre izlaska, lica J. koje je bilo crveno od besa i (nadala sam se) stida.

Vratila sam se u kancelariju i nikom ništa nisam rekla, niko ništa nije ni slutio, sve je bilo kao i obično. A onda je pola sata kasnije zvonio telefon i sekretarica me je pozvala da se vratim u kabinet. Tamo je sedela J, za svojim stolom, ukočena i formalna. Moja radna knjižica je još bila na stolu, tamo gde sam je i bacila. Ja sam ostala da stojim, a ona je podigla slušalicu telefona i rekla: *"Molim te M. donesi mi onaj ugovor o radu da ga potpišem"*. Nisam sačekala da pravница dođe. Uzela sam svoju radnu knjižicu sa stola i izašla iz kabineta.

Sećam se pobune koju je izazvao rolerkoster emocija

Sećam se kada se moj najveći strah prvi put obistinio. Možda mi se danas sve to čini malim i nevažnim, ali tadašnjoj 17-godišnjakinji nije tako izgledalo. Posle godina poricanja i tajne koju sam dugo skrivala, usudila sam se da priznam istinu prvi put nekom drugom, nekom koga sam volela.

Škola nije bila sigurna, dom nije, oči roditelja nisu, stari prijatelji nisu, ulice mog grada nisu bile. Sećam se kako mi je profesorka književnosti, koja me je toliko puta pitala na času, uvek sa osmehom jer nije imala šta da ispravlja u mojim odgovorima, rekla: *“Ti misliš da si jako dobra, ali život nije škola i svi znamo šta si i šta kriješ”*. Sećam se tinejdžera iz paralelnih odeljenja, koji su vikali u hodniku *“lezbejka”*, mnogo puta tokom dugog odmora. Sećam se straha u očima osobe koju sam volela, svaki put kada bih je zagrlila u tim hodnicima i uglovima napuštenim od ljudi. Osećala sam se toliko izolovano da mi se ponekad činilo da smo ona i ja jedine koje poznajem u gradu u kojem sam živela ceo svoj život.

Tog dana, nakon dugog leta, a nismo se videle zbog letnjih odmora i straha, srele smo se i ja sam joj se pridružila na putu do kuće, držeći je za ruku. Sećam se kako je zazvonio moj stari *Blackberry* i vriska koji me je protresao: *„Zašto hodaš okolo držeći se tako za ruke? Kuda ideš?”* Bio je to član moje porodice. Možda je to bilo samo naivno pitanje, ali u tom trenutku, osećala sam se kao najranjivija osoba na svetu. To popodne provela sam razmišljajući o osećanjima koje je u meni izazvao taj telefonski poziv i jedini osećaj koji mi ostaje nakon decenije je frustracija i nedostatak pripadanja u gradu u kojem sam živela. Sećam se i revolta koji je u meni probudilo sve to rolanje osećanja. *Šta sam radila pogrešno?*

Pritisak koji sam osetila, bol, osećaj nesigurnosti, pobuna protiv porodice, strah da bih prvi put u životu mogla da izgubim osobu koju sam najviše volela u tom gradu, ali pre svega neizbežna potreba da se nađe izlaz iz te, na izgled, bezizlazne situacije, nešto, ma kako malo, gurnuli su me na put aktivizma i prema zakonima. Počela sam da studiram pravo i da se uključujem u različite inicijative u želji da upoznam i radim zajedno sa još nekoliko mladih ljudi sa kojima sam delila taj osećaj

otuđenosti u gradu, u kojem smo rođeni i odrasli, samo zato što je naš život bio drugačiji.

Tokom ovog putovanja, posebno na njegovim počecima, svi moji strahovi su postali stvarnost. Izgubila sam prvu ljubav, izgubila sam prijatelje, izgubila sam članove porodice, izgubila sam osećaj ponosa na svoj grad i osećaj pripadnosti. Godinama sam osećala da ne postoji ništa na šta bih se mogla osloniti, jer nije bilo nikoga kada mi je nedostajala snaga i volja da se suočim sa sobom, svojom različitosti i reakcijom drugih na to.

Uprkos spomenutim gubicima na ovom putovanju, pronašla sam važne delove sebe...

Danas, gotovo deceniju kasnije, nalazim utehu u promeni koju je telefonski poziv doneo u život ranjive sedamnaestogodišnje lezbejke u jednom albanskom gradu. Imam priliku da i sama pokrenem promene, koje sam priželjkivala u društvu pre deset godina, za sve one koji su, poput mene, trpeli nepravde i nejednakosti zato što su bili drugačiji

Podsećam i ponavljam taj motiv i fragmente svaki put kada se osećam iscrpljeno, svaki put kada dajem pravne savete LGBTI + osobama, kad pišem izveštaje teškim pravnim jezikom; svaki put kada sam deo tima koji obučava nastavnike, psihologe i pravosudne organe; svaki put kada se zalažem da su LGBTI+ prava ljudska prava. I svaki put u mislima oslikavam budućnost, na kojoj zajedno sa drugim LGBTI+ kolegama i aktivistkinjama svakodnevno radim na tome da je dotaknemo, makar i u njenom nesavršenom obliku.

Sveža jaja iz Kruševca

Za Beograd! Za Beograd!

Zelena zastava 454-33 na autoputu „briše“ 140 km na sat, stara, raspašće se, ali juriša nošena našom energijom i željom. Za Beograd!

Sećam se... Promene, promene, priznajte poraz, dole režim, dole vlast!

Decembar 1996, 24., utorak. Knez Mihailova ulica. Blizu Terazijske česme. Prste na rukama ne osećam, pomislim: „*Opet nisam ponela rukavice, bezveze!*“ Zaboravila sam ih dok sam pakovala jaja. Čvrsto stežem kesu sa jajima. Poslužiće, danas baš.

Koraćam ulicom ispunjenom masom ljudi, skoro je nemoguće napraviti korak napred da te neko ne okrzne, gurne, sasvim slučajno, zbog gužve. Činele, udaraljke, plastične trube, šerpe, lonci, poklopci.

Neki muškarac sa psom iza mene. Pas laje, urliče, valjda zbog buke ili policije sa pendrecima. Nas dve jedna do druge, stisle se. Pomalo sleđene. Bukom, pendrecima. Ogromna knedla u grlu davi me, stomak se zgričio. Od hladnoće ili straha. Ne znam. Usta se pretvorila u kocku, uporno pokušavam da duvam u pištaljku, žutu sa plavom trakom. Ima tako jak zvuk, čini mi se jači od pendreka. „*Zajedno za promene*“, velika parola, 2 - 3 metra, možda i veća, zauzela celu ulicu. I vo nas, zajedno.

„*Beograd je Svet*“, studenti razvukli parolu, mnogo ih je. I ja hoću u svet. Slobodna slobodno!

Gledam okolo, toplina mi polako obuzima telo, širi se oko grudi, srca, spušta niz kičmu. Dosta je bilo savijanja kičme. Ispravljam se koliko god mogu, dižem glavu sva važna što sam ovde, u ovoj masi mladih, nasmejanih, pobunjenih, sedih, ljutih, svakojakih. I najednom, vidim, neko od studenata pustio u vazduh šarenog, lepršavog zmaja, diže se iznad naših glava i drsko prkosi teroru. Sloboda, sloboda. Dobar osećaj, i više nego dobar, ma fantastičan, mogla bih da poletim sa zmajem.

Zavlačim ruku u kesu sa jajima, dodajem prijateljici, momku do mene, drugu, saborcu. Stežem jedno i svom silinom bacam u masu ispred Terazijske česme. Kontra mitingaši, došli autobusom, pokupljeni sa svih strana, da podrže režim. „*Slobo, volimo te*“, „*Volim i ja vas*“. Psovke, galama, neko me gura otpozadi u leđa. Moram da

pođem napred. Zbog svih onih dana i noći nespavanja, preispitivanja, zbog svih onih drugova iz Mostara. Zbog prijatelja iz Dubrovnika, zbog Zorana iz Sarajeva.

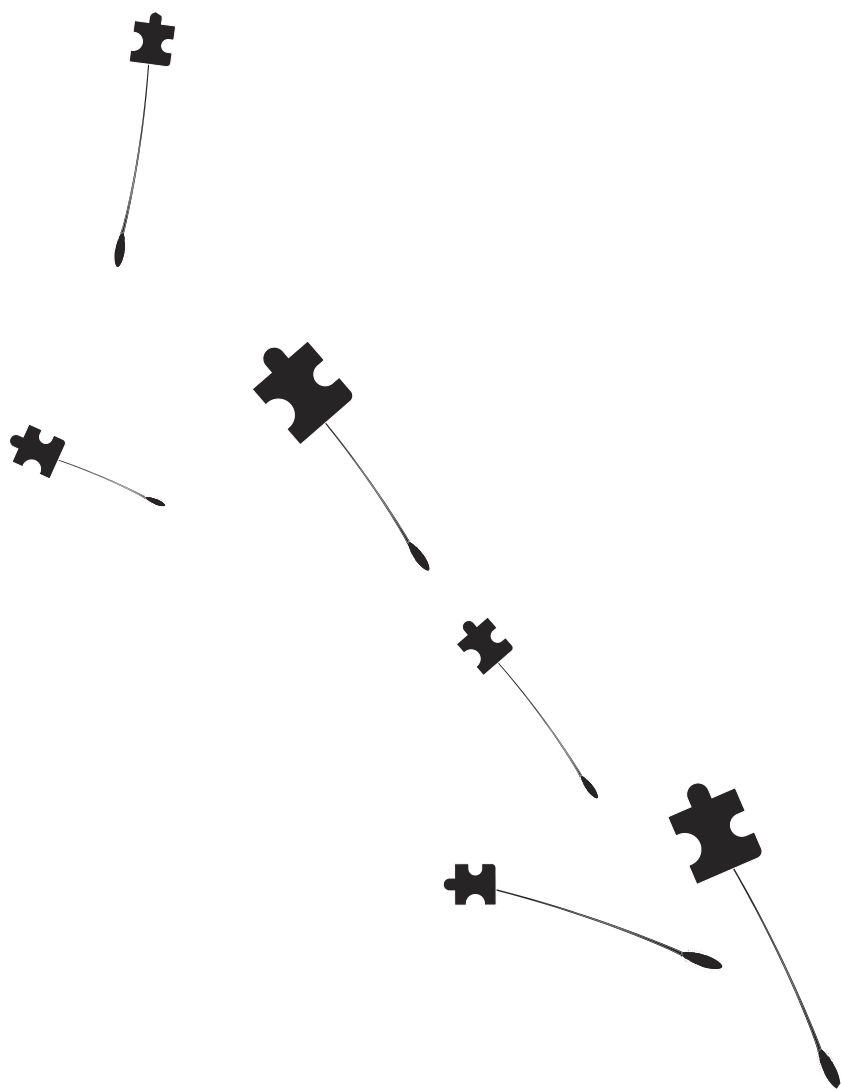
Čujem momka kako viče: *“Sklonite se, sklonite se, evo pendreka!”* Zavlačim se u ulaz neke zgrade tu, najbliže, naslanjam se na zid i šapućem sebi: *„Diši, diši!”* Nemam vazduha. Imam osećaj da se gušim ili me guše, ne znam već šta. Suze se zaledile ispod očnih kapaka kao i sve moje želje, nade, htenja. E, neću to više, danas nek se isplaću sve te koje su toliko godina tu nakupljene, neisplakane, ko zna zbog čega i koga.

„Promene, promene” čujem sa ulice. Čuju se bubnjevi, udaraljke, cika, vriska, pištaljke. Duvam u pištaljku svom snagom, nekako jače, slobodnije, valjda sam isplakala sve one suze i sve dileme. Hoću promene, mora da se promeni, govorim sebi. Tamo negde postavljena je bina. Na njoj gomila ljudi. Čujem *Zorana, Vesnu, Vuka*. Čujem glas razuma. Baš dobro ozvučenje, tog momenta prolazi mi kroz glavu, dobro je što se čuju ovako jasno i glasno. Zajedno. Stežem oko sebe tamno zeleni kaput. Ne osećam više ni prste na nogama, iako sam obula dva para čarapa. I čizme, što retko nosim. Kesu iz ruku bacam. Prazna je. Domaća jaja iz Kruševca. Završila u Knez Mihailovoj. Neka je na čast. I Knezu.

Do mene čovek će: *„Ima ih mnogo, došli autobusima, bagra Miloševićeva. Ali zgnječićemo ih kao bubašvabe. Pokazali smo da možemo.”* *„I moramo”* jedan uzvikuje - *„Priznajte poraz, izbori su naši, pobeda, pobeda, priznaj poraz lopužo!”*

Lopovi, lopovi. Ukrali mi bezbrižnost, slobodu, miran san, ukrali i zacrnili svet za mene, moju Jovanu, za mladost, za nadanja, lepotu, budućnost. Vičem iz sveg glasa, već promukla, duvam u pištaljku dok se suze kotrljaju niz lice, nos procureo, golom rukom brišem obraze, kao da spiram sve nedaće i nevolje.

Ovde sam, znam i zašto i neću odustati. Ni danas. Ni sutra. Do promena. Bez obzira na sneg koji počinje da pada, na mrak koji se spustio. Na još jedan dan u ovom paklu. Bes me drži, daje neku čudesnu snagu i veru da će i ovo sve proći. Zajedno. Do pobede! Vraćam se u svoj rodni grad pokisla, promrzla, gladna. Ali sa čvrstim uverenjem da neću stati.

Deo drugi: U misiji suzbijanja nasilja prema ženama

I sada bih učinila isto

Bila je subota, hladno jutro. Suprug i sin otišli u selo, ćerka i ja ostale kod kuće. Tek što smo doručkovale, počeh da razmišljam o ručku. Setih se starije žene iz susedne ulice koja prodaje paprike iz zamrzivača, babure. E, baš mi se jedu punjene paprike.

Požurih da obučem dete, pre nego što počne kiša, bilo se naoblačilo. Da otrčim po paprike i taman da kupim i meso, razmišljam dok se spremamo da izađemo. Bile smo već na vratima, učini mi se da će nam biti hladno napolju. Vratih se po jakne. Ni slutila nisam tog trenutka da će se za samo nekoliko minuta dogoditi prava drama...

Neko naglo otvori vrata mog stana, bez da zvoni ili pokuca. Trgoh se. Komšinica sa sprata ispod. Raščupana, razrogačenih očiju, sa kuhinjskom krpom u ruci. Drhti, suze joj idu. Kaže mi „*Pomagaj, sakrij me!*“ „*Od koga, bre?*“, pitam izbezumljeno. Drhtim i ja. Umesto odgovora ponavlja samo „*Ubiće me, ubiće me...*“ i otrči u kupatilo.

U momentu mi sine da misli na partnera sa kojim živi već izvesno vreme. Moje dete počinje da vrišti, uplašilo se. Ućutkujem obe. Dete zgrabih i odvedoh ga kod najbliže komšinice. Rekoh joj samo da je čuva i da me ne pita ništa. I nije me pitala ništa, a vidim joj u pogledu da je u čudu, da joj ništa nije jasno.

Brzo se vratih u stan. Zaključah vrata dva puta, za svaki slučaj. Komšinica, koja je došla po pomoć i dalje plače, drhti... Odjednom, lupnjava na vratima. „*Otvoraj, ubiću vas obe*“, čuje se. Čujemo nas dve i verovatno cela zgrada. Pogledasmo se. Prstom joj dajem znak da ćuti.

Pogledah kroz špijunku, polako, na prstima sam se došunjala do vrata. On je, pogodila sam. U očima mu se vidi bes. Urla. Izgovara teške reči. Zovemo policiju. Nije im baš jasno šta se to dešava, ko koga hoće da ubije, ko je ispred čijih vrata. „*Ma, kao da je to važno. Evo vam ulica, broj zgrade, samo dođite što pre. Čovek preti da hoće da nas ubije.*“ Ne bih mogla da se zakunem, ali mislim da mu je u rukama, kojima je mlatarao non-stop, bio pištolj. Možda i nije. Možda su samo u strahu velike oči.

Nedugo posle poziva policije, napolju se čuje rotacija. Čuje i on verovatno. Više nije pred vratima. Otrčao, pobegao. Komšinici kažu da ostane još malo tu gde jeste. Ovu drugu, preko puta, zovem da pitam šta mi radi dete. Kaže: „Ništa, jede bananu.“ Odahnih malo. Zvoni fiksni telefon. Policija zove, pomislih. Dižem slušalicu. Tresem se. S druge strane „žice“ moja drugarica. Sestra od strica ovom, koji mi je do malopre lupao na vrata.

„Šta uradi to, ženo?“, pita me. Glas joj drhti. Kažem joj da ne razumem šta me pita. „Malopre me zvao brat, kaže da kriješ njegovu devojkicu, pozvana policija, jure ga. Plašim se za tebe, znaš kakav je, šta ti je to trebalo“, dodaje moja drugarica.

Znam ja kakav je, ali joj ništa ne odgovaram. A znam i to da me ona zove jer se stvarno plaši za mene. Kaže da će da pokuša ponovo da se čuje sa njim i da „ispegla“ situaciju. Iako svesna da ništa nisam neispravno uradila kažem joj da bi bilo dobro da to učini. Valjda me je u tom trenutku bilo strah za porodicu, da nešto ne učini njima.

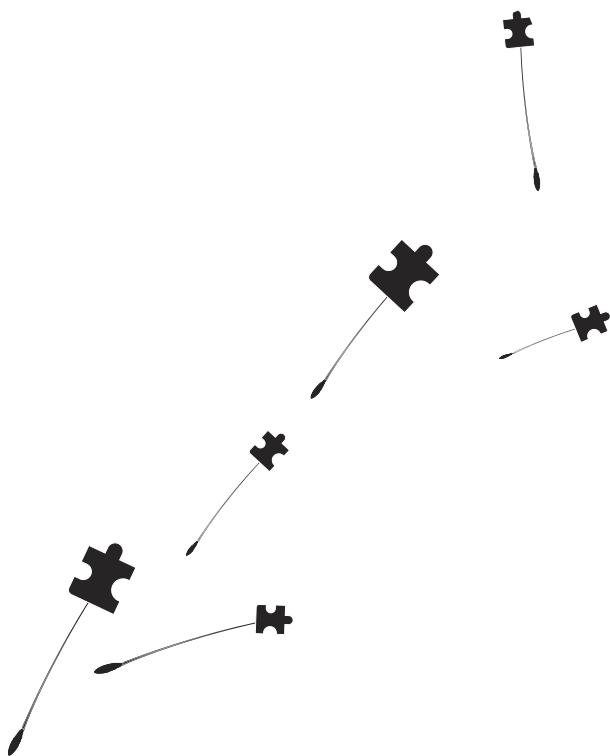
Prođe taj dan, prođe i mesec dana. Njih dvoje više nisu zajedno. Mene niko od policije nije ništa pitao. Nju verovatno jeste. Da li je on dobio neku kaznu, ne znam ni to. Nismo pričale o tome posle. U međuvremenu me jedna prijateljica pitala da li se plašim šta će biti kad se sretnem sa njim i zaključila da nisam normalna i da je trebalo „lepo tada da je isteram iz stana, da ne navlačim sebi bedu na vrat, da ih pustim da svoje probleme sami reše“. Znam da nije trebalo da je isteram. Došlo mi je da je pitam da li bi tako govorila da je bila u pitanju njena sestra, ćerka... Nisam je pitala. Nije imalo svrhe. Sa takvima ne vredi raspravljati o moralnim vrednostima.

I sretosmo se, kasnije, on i ja. Na stepeništu. U hodniku jedne zgrade. Oči u oči. Nemam kud. Gleda me, gledam ga. Pravo u oči. I on mene i ja njega. To traje možda minut. Meni večnost. On prekida tišinu. „Zbog tebe sam najebao. Sakrila si je, a iz tvog stana je pozvana policija“, kaže (i danas mi nije jasno otkud je znao da je policija pozvana iz mog stana, mogao je da pozove bilo ko iz komšiluka, svi su čuli buku, pretnje, urlanje...).

Ćutim i dalje. Ćuti i on. Čekam da me udari, gurne, da učini nešto loše. „Sram te bilo“, reče on više tiho nego glasno. E, tad nestane sav moj strah. Osmelih se. „Sram tebe bilo, istraumirao si devojkicu, mene, moje dete, lupao na moja vrata“, izgovaram.

Gleda me. Kaže da on meni ništa ne bi uradio, da se znamo iz škole još kao deca. Da, poznamo se, to je istina, razmišljam u sebi. „*Uradio si mi. Još sanjam ono tvoje urlanje i lupanje, pretnje...*“, značajno konstatujem. Okrećem se. Odlazim. Više se nismo sreli, a prošlo je od tada dvadeset godina.

Komšinica se odselila iz grada. Ni nju ne viđam. Nisam od tada imala sličnih situacija. Bar ne toliko traumatičnih. I sada bih učinila isto da mi se slično ponovi.

Važno je za žene da budu tu jedna za drugu

Sećam se sebe, mlade žene koja je tek izašla iz nasilja i, sa dvoje male dece, napustila nasilnika, vratila se u rodni kraj, bez podrške i uz veliku osudu bližnjih i okoline. Svima sam se suprotstavila i nekako dovela stvari u kakav - takav red. Ja, koja nisam smela nikad nikom da vratim reč, a kamoli da se suprostavim. Ovo sve pričam u uvodnom delu pre nego što krenem u priču na temu, jer sam želela da naglasim da sam, nakon svoje lične price, imala 0 toleranciju na nasilje, pogotovo fizičko.

Jednoga dana išla sam gradom sa decom i drugaricom, bio je lep, sunčan dan. Bilo je puno ljudi. Ljudi, koji su mirno prolazili dok je neki muškarac tukao ženu, usred belog dana i u centru grada, ispred zgrade opštine, preko puta koje se nalazi Policijska uprava. Bukvalno je sedeo na njoj koja je nepomično ležala u lokvi krvi i udarao je. Niko nije reagovao.

Zamolila sam drugaricu da pripazi moju decu i nastavi da hoda dalje sa njima. Zatim sam prišla nasilniku iza leđa pogledom tražeći čime bih ga udarila. Plašila sam se da će, ukoliko nešto ne učinim da ga zaustavim, ubiti ženu koju je tukao. Spazila sam polovinu cigle u blizini, podigla je, zamahnula i udarila ga njome u glavu. On je pao preko žene, koja je već ležala na zemlji. Nisam razmišljala o posledicama. U glavi mi je bilo samo kako da spasim ženu. Nakon što je muškarac pao, pobešla sam.

Ispostavilo se da je on neki od lokalnih mafijaša i danima sam bila u strahu da me je neko video i zapamtio i da ću imati posledice zbog toga što sam uradila. Brinula sam i da li je sve u redu sa muškarcem kojeg sam udarila, kao i sa samom ženom, koja je bila njegova žrtva. Kasnije sam saznala da jeste. Viđala sam ih zajedno u gradu.

Ovaj događaj iz 2001. smatram početkom priče o svom aktivizmu i feminizmu, kojima sam počela da se bavim 2006. U međuvremenu sam nekako uvek nastojala da budem od pomoći ženama u okruženju. Važno je da žene budu tu jedna za drugu.

Najbolje namere nisu uvek dovoljne

Koliko me sećanje služi, oduvek se zalažem za one uz koje retko ko stoji, a kojima su oslonac i pomoć neophodni. Teško je prizvati trenutak kada sam stala u odbranu onog što smatram ispravnim, po prvi put. Zato delim najsnažnije sećanje.

Poznajem je veći deo života, generacija smo i imamo mnogo zajedničkih prijatelja. Kasnije smo počele i da radimo zajedno. Sećam se tog jutra kad ona baš mnogo kasni na posao i stiže zadihana. Pitam je gde je do sada i ona kaže da je pala na pešačkom i da je umalo udario auto. Svetlo je prigušeno i tek tada vidim da joj je slepoočnica modra i oguljena. Ja uspaničena, kažem da ide kod lekara i da ćemo se snaći i bez nje. Ona odbija iako je molim: „*Ajde, nemoj da se zezaš s tim, možda si i glavu udarila*“. Uхватim je za ruku, ona se zgrči. I tu su modrice, oko zgloba. Kažem joj da mora obavezno kod doktora, makar posle smene. *Razmisliće*, kaže ona, a ja i dalje insistiram. Vidim da je gnjavim, ali ne odustajem. „*Idemo zajedno*“ predložim i tada, potpuno neočekivano vikne: „*Nisam pala na pešačkom!*“

Tajac, kontam - zašto me laže? Čujem kako tiho kaže: „*Izudarao me F...*“ Trebalo mi je vremena da razumem šta je rekla, a onda sam je zagrlila i tako držala dugo. I verovatno je to najispravnije što sam uradila, jer sve ostalo (sada sam toga potpuno svesna) je bilo dodatni pritisak na nju – da idemo u policiju, da tražimo pravni savet, da kažemo još nekom... Nije bila spremna!

Možda ovom sećanju nije potreban epilog. Ipak, dopisaću ga. Ona se udala za svog zlostavljača i oslobodila ga se tek kad je umro. Danas, kada se zalažem za ono što smatram ispravnim, trudim se da problem sagledam sa svih strana, zato što najbolje namere nisu dovoljne.

Moramo zajedno da ustanemo i borimo se protiv nejednakosti i nasilja

Sećam se kada sam prvi put učestvovala u protestima. Protest je bio protiv nasilja i zlostavljanja žena, pokrenut slučajem koji je postao medijski. Protest su organizovale ženske organizacije, ali su pozvane i članice i aktivistkinje drugih organizacija, članovi zajednice, mladići i devojke itd. U početku sam bila veoma zbunjena. Možda zato što nikada ranije nisam bila na protestu. Slušala sam pažljivo i često osobe koje su podsticale i inspirisale odbranu važnih stvari i zalagali se za njih. Kada sam čula za protest, suočila sam se sa mešavinom osećanja i bila neodlučna u početku, ali duboko unutra znala sam da želim da idem na protest i da podignem glas. Otišla sam, inspirisana i pod uticajem aktivista, za koje je posvećenost onome što je ispravno igralo primarnu ulogu.

Tamo sam primetila puno ljudi, tačnije, puno devojaka i žena koje su, kao i danas, tražile svoja prava. Bilo je i dečaka i muškaraca. Da, da. Dečaci i muškarci koji su bili tu da da podrže i brane dugu borbu albanskih devojaka i žena za rodnu ravnopravnost, protiv diskriminacije i nasilja nad ženama.

Bilo je intelektualaca, javnih ličnosti, osoba koje sam vidjela na TV ekranu. Osećala sam ushićenje i snagu, povezanost i ujedinenost sa ljudima, koji su me okruživali i koji su bili tamo zbog iste stvari kao i ja. Osećala sam se živom i prijalo mi je što sam uključena. Bila sam važna sebi i bilo mi je važno sve što se tamo događalo. Kao da se nešto dogodilo i u meni samoj – neka promena. Moramo da ostanemo aktivni, pomislila sam i zajedno se borimo protiv nejednakosti i nasilja.

Iskustvo mog prvog protesta bilo je dragoceno. Kao da sam dobila poruku da je važno da dignem glas i da učestvuje u takvim događajima predstavlja direktan ili indirektan doprinos pravima žena kao ogromnom delu društva. Taj dan za mene je bio ne samo manifestacija borbe žena i našeg integriteta, već i onoga što je moja suština, onoga što sam bila tada, što jesam i što ću biti u budućnosti.

Da, vredelo je

Srela sam je samo jednom, u Nemačkoj. Imala je 20 godina, lepa, visoka, jakih crta lica brineta, puna energije i drugačije nije ni moglo osim da se zaljubi u momka lepog kao što je i ona sama. Slučajnost nas je dovela, mog muža i mene da ih sretnemo jednog hladnog zimskog popodneva u Berlinu. J. i njen dečko bili su prijatelji naših prijatelja.

Tokom večeri i razgovora koji smo vodili, shvatila sam da je J. došla kao turistkinja u Nemačku i upoznala momka u kojeg se zaljubila i da su odlučili da žive zajedno. U Berlinu. Shvatila sam da njen dečko lagodno živi, da se bavi unosnim poslom i da je jasno da ih čeka dobar život pun ljubavi. J. mi je odmah postala nekako bliska, smatrala sam je ćerkom, počela sam da je mazim rečima koje su mi dolazile prirodno. Vratila sam se u Albaniju, meseci su prolazili, a ja više nisam imala kontakte sa J. Bio je novembar i dok sam šetala ulicama grada u kojem živim, srela sam naše zajedničke prijatelje. Upitala sam ih za par u Nemačkoj, rekli su mi da je J. postala majka. Moja reakcija je bila sreća. Zatražila sam i dobila sam njen kontakt kako bih mogla da je nazovem i da joj lično čestitam.

Jedne subota, upravo sam završila ručak i sela da joj pišem. Čestitam joj, želim joj od srca puno sreće i lepu dalju sudbinu. Zamišljala sam kako mi odgovara, priča o svojim emocijama, o najlepšem iskustvu u životu žena, o sebi - jednoj mladoj devojci koja je postala majka. kako je zadovoljna i ispunjena. Rodila je ćerku, prirodno. Osećala sam da mi je ponovo blizu.

Dok sam čekala da mi odvrati istim entuzijazmom, u redovima koje mi je pisala, pročitala sam i shvatila potpuno suprotno. J. više nije bila srećna i blistava kao toplo sunce onog zimskog dana kada sam je srela. Činilo mi se da je puna anksioznosti, neopisivo uznemirena, umorna od života i onoga što je proživljavala, a što je najgore, imala je posla sa nasiljem u svim njegovim oblicima. Njena ćerka je imala samo 40 dana, a između napora i poteškoća da joj bude dobra majke, morala je da se suoči i sa činjenicom da ju je partner (detetov otac) napustio. Pisala je kako je puna strepnje i beznađa, nije jela redovno i to se odrazilo i na devojčicu, koja je jako plakala. Ona lepa J. od pre godinu dana je izgubla entuzijazam, izgubila je sve...

Mislila sam kako živi sama u tom hladnom germanskom svetu. Njeni roditelji su živeli na drugom mestu. U Nemačku je došla sa koferom stvari, da provede mesečni odmor i sa svojim pasošem. U Berlinu nije poznavala nikoga, nije znala ni lokalni jezik. Nije bilo nikoga u njenoj blizini, ko bi mogao da joj pruži podršku, najpre kao novopečenoj majci, a potom da ima lepu reč ili savet za celokupnu tešku situaciju u kojoj se nalazila.

Njen partner je sakrio njen pasoš (za slučaj da želi da napusti Nemačku), pretio joj da će platiti životom, a ako slučajno ode, nikada više neće videti ćerku. Svake noći je dolazio pijan posle ponoći, jedini kontakt sa J. bio je verbalno, psihičko i fizičko nasilje. Prestravljena, koliko i ja, J. je počela da plače, očajna, beznadežna i uplašena za svoj život, i posebno da će povrh svega da joj uzme ćerku.

U tom trenutku (sabrala sam se posle tog šoka), hiljadu misli mi je preplavilo glavu, mislila sam kako da pronađem rešenje u toj alarmantnoj situaciji i priteknem u pomoć svojoj J. putem telefona. Pokušala sam da je smirim, govoreći joj, da ne postoji ništa na svetu što bi je moglo odvojiti od njene ćerke. Da se više ne plaši i ne misli na ideju koja ju je živu gutala, svaki dan malo po malo....

Rekla sam joj da mora da nađe advokata u mestu, u kojem žive njeni roditelji, to je njena porodica, mogli bi joj pomoći. I da prati i pridržava se, korak po korak, predloga advokata. Kazala sam joj da mora da ustane i da uprkos svim sranjima u svom životu smogne snage da počne dan na uobičajen i normalan način za nju, ali i za ćerku. Da se pogleda u ogledalu, što bolje može i da prepozna u njemu snažnu J. kakva je nekada bila, da počeshlja svoju dugu lepu kosu, da se lepo obuče, da joj ne bude hladno, jer je još uvek porodilja i da doručkuje da bi njena devojčica imala dovoljno mleka da pije.

Ne sećam se tačno koliko dugo sam toga dana razgovarala sa J., ali se sećam da sam počela pre nego što je sunce zašlo i da sam razgovor završila veoma kasno za večerom. Želela sam da joj pomognem, bar savetima i rečima, da se oseća bezbedno i da dobije snagu da reaguje u onim trenucima, u kojima je sve, prema njenim rečima, prekrivala tama.

Tako sam svakoga dana počela, po 2-3 sata, da komuniciram sa J. Bili su to sati u kojima smo zajedno pronalazile nadu da će joj biti bolje i da će imati snagu da

reaguje. Bili su to dani i meseci u kojima je J. u početku bilo teško da se vrati „u normalu“, ali je bila svesna da je promena već počela, iako malim koracima...

Danas, J. i njena šestogodišnja ćerka A. žive same, bez prisustva „muža / oca“ koji je uništio san o porodici. Rastu zajedno, beskrajno srećne, i sa tom prelepom svetlošću koja ti dušu obrađuje, kada ih vidiš i kažeš *DA, vredelo je tada ...* i uvek će posvećenost i podrška, ma kako nam se činila malom nekome značiti i vredeti u toj mojoj malenoj, da bi bila duševna i moralna podrška bilo kome drugom ko će imati potrebe na ovom svetu.

J. me zove svojim anđelom, a ja nju svojom ćerkom, koja mi je dala i prelepu unuku.

Otkrila sam svoj istinski poziv – aktivizam

Sećam se prošlih godina, kada sam kao mlada zaposlena socijalna radnica mislila da ću promeniti svet. Tada nisam znala da se svet ne menja tako brzo. Nisam, međutim, bila svesna ni da sam aktivistkinja, koja će da se trudi, ne toliko da brzo promeni svet, već da da najviše što može, ali to je druga priča.

Godina 2004. Radila sam za organizaciju, koja pomaže devojkama koje su bile žrtve trgovine ljudima. Bila je to moja druga godina rada i sigurno je sam bila pomalo u šoku od svih teških i bolnih ljudskih priča, koje sam slušala. Priča devojaka čija je jedina greška bila što su možda rođene na pogrešnom mestu i bile bliske sa pogrešnim ljudima. Jednog od naših uobičajenih radnih dana, gradska policija je u prihvatilište dovela vrlo mladu devojkicu, možda od oko 23 godine, svoju vršnjakinju u to vreme. Bila je to devojka mirnog karaktera, slatkih crta lica. Na prvi pogled odavala je utisak neke svetlosti i čistote.

Policija je zatražila da, kao predstavica organizacije i dežurna socijalna radnica, budem prisutna tokom razgovora sa njom. To je bio redovan postupak u tom periodu, koji je zahtevao prisustvo socijalnih stručnjaka. Tokom intervjua / saslušanja, predstavnik Odeljenja za borbu protiv trgovine ljudima, postavio je, najpre, neka opšta pitanja. Onda je rekao: „*Da ne gubimo vreme, reci istinu.*“ Devojka kao da je počela da se plaši i da se koleba – više nije imala smirenost sa kojom je došla. Ali i dalje je ponavljala priču da je sa svojim verenikom i da je niko nije „iskoristio“.

Tokom intervjua, čula sam ime osobe za koju je devojka rekla da joj je verenik. Odmah sam se umešala rekavši joj da poznajem tu osobu i da on nije njen verenik. Zbog nedovoljno iskustva u sličnim situacijama i bez previše razmišljanja, insistirala sam da kažem da znam ko je on i u šta je umešan. Ako joj je potrebna pomoć, mi bismo joj pomogli. Dovoljno je samo da želi. Sećam se da se tada zatvorila još više nego na početku; policajac takođe. Tišina, koja je nastupila prekinuo je policajac, rekavši da ćemo sutradan nastaviti rad.

Sutradan, policijski kombi odvezao je devojkicu, za koju više nisam ništa čula. Kada sam upitala za nju, rekli su mi da ona ništa ne prihvata i da se protiv njene volje

ona zakonski ne može držati u skloništu niti u policiji. Dugo vremena nakon toga nisam prestajala da mislim o toj devojci.

Posle nekoliko dana, sreo me je drug iz detinjstva i rekao: „*Imam poruku za tebe, od I. – nije očekivao da ćeš biti policijski „špijun“. Neće se baviti tobom samo zbog poštovanja koje gaji prema tvojoj porodici.*“ Bila sam šokirana, ne toliko zbog pretnji, koliko zbog strašne istine koju sam otkrila. Kako je policija mogla tako da postupi, kako su mogli da budu deo ovoga?!

Brojne priče, događaji i razočaranja usledili su – nažalost, previše da bi se izbrojali. Ipak, taj početni šok ostao je ključni trenutak koji me je gurnuo dalje u aktivizam. U svetu u kojem se nijedna od nas, bilo devojčice ili žene, žrtve ili preživeli, radnice ili liderke, nije osećala zaista bezbedno, kako smo mogle ostati ravnodušne? Od tada se moje suprotstavljanje nepravdama razvilo u oblik aktivizma – posvećenost koja možda neće brzo promeniti svet, ali nesumnjivo ima moć da promeni živote.

Sećam se da sam se prvi put susrela sa takvim narativom

Bilo je to 1996., radila sam u Ministarstvu u Odeljenju „Žena i porodica“. Jedna organizacija mi je predložila učešće na obuci o temi *„Borba protiv nasilja nad devojkama i ženama u porodici“*.

Obuku su vodila dva inostrana trenera. Nakon predstavljanja učesnika i učesnica i dnevnog reda, počeo je razgovor, topao, kao među prijateljima. Razgovor je postajao sve življi, delili smo svoja iskustva i doživljaje. U jednom trenutku, obratila sam se jednoj od trenerica, pitajući je zašto je uključena u ovaj pokret i koji je motiv njenog angažovanja u njemu.

Pogledala me je svojim prelepim plavim očima i rekla mi je da je bila žrtva zlostavljanja. U ranoj mladosti silovana je na ulici i tada je imala podršku porodice. Međutim, nakon tog događaja, njen otac, alkoholičar, video ju je kao svoj plen. U tom slučaju, ne samo da nije imala podršku porodice, već je naprotiv bila optužena za zavođenje muškaraca, čak iako je jedan od njih bio i njen otac. Kakva hrabrost ispričati tu tako bolnu priču, pomislila sam! Kakva snaga, koja je iskorišćena za borbu protiv nasilja!

Tišinu koja se spustila među nas, prekinula je druga trenerica, koja je požurila da ispriča svoju priču.

Živela je na selu. Bila je prvo dete među četvoro dece u porodici. Setila se da je nedelja za nju, njenu porodicu i sve meštane sela bila svečani dan. Nedelja je bila dan kada su se porodice radovala, doterivale i kitile za odlazak na nedeljni događaj u crkvi. Ljudi su se upoznawali sa drugim meštanima, razgovarali sa prijateljima i kolegama, rado prisustvovali misi, a zatim nastavljali da se druže i zabavljaju. Seoska crkva i njen sveštenik bili su dve najdraže stvari za meštane.

Sećala se da ju je te proklete nedelje majka obukla i dala joj dozvolu da sama ide u crkvu. Obukla joj je roze haljinu, bele čarape i cipele. Kosu joj je uplela u dve pletenice i vezala sa dve roze trake. Pamti da je bila srećna, da joj se dopala haljina, da joj se dopalo kako je izgledala i da se radovala što ide na mesto koje daruje radost i raznolikost njihovom seoskom životu. Tako srećna, trčala je kroz žitna polja prelazeći

put koji je povezivao njenu kuću sa seoskom crkvom. Žurila je na voljeno mesto, u dom vere i blagoslova...

U tom naletu, u crkvi se prva našla ispred seoskog sveštenika, koji ju je sa osmehom dočekao i pozvao je da mu priđe. Ona, dete od 7 godina, sa osećanjem zadovoljstva što ga sluša na nedeljnim misama, bojažljivo mu prilazi kao da ide Bogu...

Nedugo zatim, sveštenik uzima njenu malu ruku, stavlja je pod svoju mantiju i primorava je da ga rukom seksualno zadovoljava. Bila je mala i nije razumela šta se dogodilo, ali pamti čudan, do tada nepoznati osećaj gađenja.

Seća se kako je pobjegla, kako je odjurila sa tog mesta koje nikada više nije videla. Bežala je istim putem, kojim je malopre prelazila sa zadovoljstvom i nevinošću deteta od 7 godina. Ugledala je svoju porodicu na čelu sa mamom i tatom, svi lepo obučeni i srećni kako joj idu u susret. Mrzela ih je, mrzela je svoju majku zato što je prvu spremila, mrzela je sestre i brata jer su bili mlađi od nje...

Bio je to dan kada je podelila tajnu svog života. Bio je to dan kada se njeno detinjstvo poremetilo. Bio je to dan kada je odrasla neočekivano i nevoljno, kada se osećala drugačije od celog sveta. Bio je to dan koji je naterao da donese odluku: svoj život će posvetiti borbi protiv zlostavljanja devojaka i žena.

Oduševila me je njena priča! Narednih dana pažljivo sam pratila svaku njenu reč i svaki pokret. Stalno je želela kontakt sa vodom. Pomislila sam da je to zbog onoga što joj se dogodilo. Možda, kada su joj ruke vlažne, uspeva da iz svog uma odagna taj odvratni osećaj kada je bila primorana da dodirne polni organ tog morskog sveštenika...

Da li sam donela ispravnu odluku?

Moja komšinica je često doživljavala nasilje od partnera.

Jednog dana čula sam vrisku iz njenog stana. Razmišljala sam šta da uradim, da li da zovem policiju ili sama nešto preduzmem. Ipak, pozvala sam policiju. Osetila sam bes i ljutnju. Da li da udjem u stan ili cekam? Ušla sam ne razmisľajuci. Šta cu tamo da zateknem?

Scena je bila jeziva. Ona sedi, a on je udara i čupa. Nije gledao gde je udarao. U besu sam ga uhvatila i povukla. Dobila sam nadľjudsku snagu, tako da sam ga odbacila. Dok sam gledala kako pada misľila sam da ce udariti glavom u stočić. Osetila sam strah da li sam ga povredila, šta da je udario glavom, zamisli da sam ga ubila. Zaledila sam se. Tako sam stajala izvesno vreme. Trgnulo me je zvono na vratima. Vidim on ustaje, ulazi policija. Pogledam komšinicu, koja je bila krvava i raščupana. Dajemo izjave. Njega odvodi policija.

Sela sam i počela da se tresem. Preispitivala sam sebe da li sam ispravno postupila. *Šta da sam ga ubila? Da li sam donela ishitrenu odluku? Bolje da sam sačekala policiju, ali da li bi ona bila živa?* Bila sam u dilemi. Dugo mi je trebalo da shvatim da sam postupila ispravno, jer se i ona ubrzo razvela.

Deo treći: Lično je, takođe, političko

Porodični ručak

Taj porodični ručak neću nikada zaboraviti. Povod za okupljanje je bilo moje diplomiranje.

Moja porodica, mama, tata i sestra su pozvali ujaka, ujnu, babu i dedu iz mamine porodice, nekoliko prijatelja. Otac je održao mali govor, zahvalio mi se. Mama je bila emotivna i pre nego što je nešto kazala, malo je i zaplakala. Nisam ih izneverila, rekli su, mada nisu bili zadovoljni izborom moje buduće profesije. Po njima to je bilo nešto kao *“stalno na putu i nikada kod kuće”*. Moglo je to biti i tačno, ali ja sam htela baš tu retku profesiju. Volela sam putovanja, druge kulture, drugačije ljude i svet oko sebe.

Onda sam ja ukratko opisala vreme koje sam provela u Beogradu. Sećam se, inače, da je mama plakala svaki put kada sam polazila za Beograd. To mi je bilo veoma teško. Studiranje, učenje i život u Beogradu nisu bili laki. Razni događaji. I lepi, i ružni. Na smenu. Sada ne plačem kada se pozdravljam i rastajem.

Usledio je mali aplauz, a onda su stigli i pokloni. Bili su razni: knjige, parfemi i neke sitnice. Moj deda, inače sveštenik, dao mi je koverat sa novcem. Možda je trebalo da ga kasnije otvorim? Nisam, otvorila sam ga pred svima. Unutra je bila jedna crvena novčanica, vrednosti kao sada ova! Znala sam da je deda uvek bio naklonjen ujaku i njegovom sinu.

Otvorila sam koverat, zatvorila i pred svima izjavila:

- Hvala deda, biće lepo kada prikupiš još malo para da pristojno počastiš unuku za diplomu.

Svima je bilo neprijatno. Mama je uplakana ustala, a ostali gosti su sedeli prilično u čudu. Meni je bilo važno da izgovorim jasno i glasno ono što sam mislila, da glasam za sebe.

Tako se i taj porodični ručak ubrzo završio.

Ništa posebno, zar ne?

**Želim da studiram. Želim da idem na more svake godine.
Želim da putujem.**

Htela sam da budem arheološkinja. Sviđalo mi se i da studiram arapski jezik. To niko u mojem okruženju nije studirao. Ni istorija mi nije bila mrska. Na um mi je padalo i novinarstvo.

Pre toga trebalo je da završim srednju školu. Kazala sam: „*Gimnazija!*“ „*Molim?*“ kazao je otac naslonivši laktove na sto. Bio u košulji zavrnutih rukava. Sijalica je bila tačno iznad njegove glave, a preko puta njega, obučena u crno, majka. Pomislih kako verovatno imamo neki smrtni slučaj u porodici, jer majka nosi crno kad neko umre. Sto za kojim smo sedeli se nalazio na sredini dnevne sobe, koju smo zvali kujna. Otac je ponovio: „*Gimnazija? To nije loša škola*“, nastavio je, „*i ti voliš knjigu, to znamo. Drugi je problem. Ne znam da li ćemo imati dovoljno novca da te školujemo, jer ako završiš gimnaziju onda moraš da ideš na fakultet. Bolje je da završiš neku srednju školu.*“

„*Na primer medicinsku*“, uskočila je moja majka, „*pa posle možeš da studiraš i postaneš doktor.*“ Moja majka smatrala je lekarsku profesiju vrhovnim i vrhunskim zanimanjem. Verovatno zato što je često išla kod lekara. Toliko često da sam ponekad mislila kako ona, u stvari, voli da ide kod lekara i voli da je bolesna, da je boli glava, da joj je muka i da joj se povraća. Ponekad je boli stomak. Majka kaže da ima problem sa živcima, zbog kojeg svake godine svi idemo u Bogutuvačku banju kod Kraljeva da se ona kupa u hladnoj vodi. Svesna sam da bi joj lekar u porodici stvarno značio.

„*Možeš da budeš doktor*“, spremno prihvata otac, „*zašto da ne?*“ Mislim da bi i njemu značilo da imamo lekarku u kući, iako on to ne bi priznao. Jer i on ide kod lekara, pošto ga bole leđa. „*Ako završiš medinsku školu, onda se zaposliš i posle studiraj koliko hoćeš, imaćeš sopstveni novac. Vidiš da mi nemamo para, a i bolesni smo i stvarno ne znam da li ćemo imati za tvoje školovanje.*“

„*Neću da idem u drugu školu, mislila sam gledajući ih, nikad neću da idem u drugu školu, hoću u gimnaziju.*“ Svako ima pravo da ide u školu, u koju želi. „*Hoću da idem u gimnaziju!*“ kazala sam, „*a posle ću da vidim šta ću da studiram. Možda ću biti lekarka,*

mada ne verujem. Ne znam još šta ću biti, možda pesnikinja, možda svetska putnica, volela bih da pitujem po svetu, možda budem novinarka", kazala sam.

„To baš i nije profesija za ženu”, kazao je moj otac, baš u trenutku kada se moja sestra, kojoj su tada bile dve godine probudila i gledala nas sa kauča u uglu. Imala je antene na glavi, ne stvarno nego od kose i smejala se, od čega smo svi na trenutak zaboravila ozbiljan razgovor koji smo vodili do tada.

„Je li, mala, šta ti želiš da budeš kad porasteš?” pitala sam je. *„Imaš pravo da budeš šta hoćeš. Svi treba da imaju pravo da idu u školu u koju žele i koja im se sviđa, da studiraju ili ne studiraju i budu šta žele da budu.”* „Imaju, sine”, kazao je otac. Ponekad me je zvao „sine”. *„Mi volimo što ti hoćeš da se obrazuješ, samo bismo voleli i da možemo to da obezbedimo. Zato želimo i mislimo da treba da završiš neku srednju školu pa posle studiraj koliko hoćeš.”* „Da imaš svoje parče 'leba'”, kazala je majka. I ona i otac često negde izgube slovo h i govore „leba”. *„Kad imaš svoje parče leba”,* nastavlja majka, *„onda je to druga pesma.”* „Kakva pesma?” pita moja sestra. *„Druga”,* kaže majka. *„Kad neko ima svoje parče leba on ima slobodu, zato ti mi govorimo da je bolje da završiš neku stručnu srednju školu, zaposliš se, primaš platu i onda ako želiš, studiraš”.* Otac klima glavom na majčine reči i uzma sestru od nje.

Ja znam, na kraju sam osmog razreda osnovne škole Branko Radičević u Bivolju, da mi nismo bogati. Nismo ni sasvim siromašni, ali nam nedostaje novac. Na more idemo retko i to preko tatinog preduzeća. Otac je član sindikata jer tako može da kupuje polutke nekog mesa. Telefon smo uveli prošle ili pretprošle godine. Ali, u đlačkoj knjižici imam petice, razredna me hvali. Volim da čitam i pišem. Hoću da učim. Hoću da idem svake godine na more. Hoću da putujem.

U septembru 1976. upisujem gimnaziju, a 1979. fakultet koji mi neće obezbediti diplomu lekarke.

Istrajala sam u odluci koju sam donela

Iako nisam sigurna da je to bio prvi put kada sam se založila za ono što sam smatrala ispravnim, ipak ću navesti događaj iz 2011. godine, kada sam se upoznala sa momkom iz mog grada. Upravo sam se vratila kući sa studija, iz drugog grada, za zimski raspust, decembra 2011.

Iako je veza bila na početku, moj partner i ja planirali smo zajedničku budućnost. Dok smo pili kafu, diskusija je stigla i do braka. Oduvek sam mislila, kada se udam da ću zadržati prezime mojih roditelja. Nisam, dakle, htela da menjam prezime, ali me je zabrinjavala mogućnost da moj partner neće prihvatiti tu činjenicu.

Kada smo jednom razgovarali telefon, glasno sam mu rekla šta mislim (da neću hteti da promenim „devojačko“ prezime i uzmem muževljevo), pogled mi se susreo sa dva iznenađena oka ispred sebe. „*Još je prerano*“, rekao je, „*Odlučila sam i odredila sam*“, nastavila sam, pokušavajući da ga isprovociram, da bih čula njegovo pravo mišljenje o toj temi. Spustio je slušalicu.

Kada sam došla kući, ponovo sam pokrenula isti razgovor sa mojim tatom. Potičem iz obične porodice, sa roditeljima koji nisu mnogo konzervativni, ali nisu ni mnogo liberalni. U mojoj porodici, moj otac je uvek radio napolju, van kuće, dok je majka jedina bila zadužena za brigu o deci, hrani i svemu ostalom u vezi sa kućom i porodicom.

Kada je tata čuo moju ideju da ne menjam prezime, uplašio se, iako je to bilo nešto što će se, ako se dogodi, dogoditi u budućnosti. „*Ko ti je ubacio ove ideje u glavu*“, upitao me je. „*Moderna velika ti*“. „*Ko zna šta tvoj momak misli o našoj porodici. Saberise*“.

Iako me je brinula reakcija partnera, pravi šok za mene bile su očeve reči, gotovo da sam izgubila nadu da ću moći da živim kako ja želim. U diskusiju se uključila i majka, kojoj se ta tema učinila „smešnom“ i „deplasiranom“. Kazala je kako se i ona u početku jedva navikla na muževljevo prezime, a onda je dobila dete i više nije bilo problema, nije o tome ni mislila.

Ova diskusija nikada više nije pokrenuta između mog partnera i mene. 2021, odlučili smo da se venčamo i otišlo smo u kancelariju matičara. Pitanje prezimena i

dalje mi je bilo važno i nisam se predomisli. Međutim, s druge strane, smatrala sam da je to lep dan za nas oboje i nisam želela da ga pokvarim.

U 10 časova, u Matičnom uredu bili smo moj partner i ja, zajedno sa svedocima (moj prijatelj i njegov prijatelj). Nakon rutinskih pitanja koje zahteva proces sklapanja braka, matičarka nas je upitala da li ćemo zadržati svoja prezimena ili uzeti / dodati novo prezime.

„Svako će zadržati svoje prezime“, odgovorio je moj suprug. Koliko god se to nekom drugom činilo beznačajnim, osećala sam se srećno. Poslednjih dana, desile su se mnoge promene i mnoge stvari u mom životu, ali ovo je ostalo važno. Tata je, otprilike dve nedelje kasnije, kada je video moj novi pasoš, saznao da nisam promenila prezime. Sećam se da me je ponovo kritikovao podsećajući me da ću uskoro dobiti ćerku (bila sam u devetom mesecu trudnoće) i da se ona neće prezivati isto kao ja.

Moj otac je, inače, i dalje nastavio da se pita, odakle su došle ove *„moderne“* ideje.

Bila sam odlučna da se odbranim

Moje zalaganje za samu sebe i ono što sam smatrala ispravnim dogodilo se tokom prvih radnih dana na poslu. Prvo radno iskustvo stekla sam sam tokom studiranja, daleko od rodnog kraja. Radno okruženje činile su uglavnom žene i nekoliko muškaraca. Nakon upoznavanja sa koleginicama i kolegama, počela sam polako da *“ulazim u posao”*. Pošto sam bila iz drugog mesta, jedan kolega je svaki dan zbijao šale na račun mog rodnog kraja, što je meni bilo neumjesno i jako mi je smetalo. Znala sam da i njegovi korijeni potiču iz mog kraja. Prolazili su dani, on je uvek radio istu stvar. Zbog moje tihe prirode, dugo sam tražila adekvatan način da mu *“pametno”* odgovorim.

Nisam htela da budem kao on. Nisam mogla da vičem na njega, niti sam htjela i mogla da mjenjam svoj karakter i svjetonazor radi njega. Sa druge strane, bila sam odlučna da nađem način da odbranim sebe. Tražila sam dokaz, nisam htjela da moje suprotstavljanje bude samo isprazna diskusija. Dok sam tragala za potrebnim informacijama, bodrila sam samu sebe narodnim poslovicama, kao što su *“strpljena – spašena”*, *“tiha voda breg roni”*. . . . itd. Tokom mog istraživanja, on je i dalje nastavljao svoje *“šale”*.

I jednog dana, konačno, pronašla sam ono što mi je bilo potrebno. Bila sam jako srećna. Pozvala sam ga da dođe do mog radnog stola. Pokazala sam mu dokument, u kojem je stajao podatak, kojim se moglo potvrditi njegovo pravo porijeklo, odnosno da je i on iz istog kraja kao i ja.

Nikada neću zaboraviti njegovo zaprepašćeno lice, u trenutku mi ga je bilo nekako i žao. Ali mislim da sam ga postavila na mjesto koje zaslužuje i da će ubuduće, prije nego li pokuša ponovo da zbija neumjesne šale s nekim, više puta da razmisli. Zato mislim da sam uradila ispravnu stvar.

Posvećena sam uklanjanju rodni barijera i zalaganju za ravnopravnost

Ne sećam se koliko sam imala godina, ali ne više od 6. Majka mi kaže da operem bratove čarape. Pitam majku zašto da perem čarape koje nisam ja nosila, zašto ih moj brat sam ne opere. Majka mi, uz malo nestrpljenja, ali sa puno sigurnosti, objašnjava da kućni poslovi pripadaju devojka i ženama, da je njihova dužnost da vode računa o higijeni, hrani i o svemu što se tiče nesmetanog održavanja kuće.

Po mom mišljenju, čak i nakon njenog objašnjenja, to nije imalo smisla. Kažem joj da mi se to ne čini fer; svako treba da pere svoje čarape, ja svoje, brat svoje. Mamino nestrpljenje raste. Kaže mi da sa ženama i muškarcima tako stoje stvari, poslovi su podeljeni i obaveze među njima definisane tako da muškarci imaju svoje a žene svoje poslove i obaveze i što pre to shvatim, bolje za mene. I kaže mi da dokle god živim sa roditeljima i braćom, moram da čistim, perem i ispiram, a kada se udam moraću isto to da radim za muža, decu i druge članove porodice.

Uprkos samopouzdanju sa kojim se majka trudila da govori, njene reči u mojoj glavi i dalje nisu imale smisla. Stalno sam postavljala pitanje „zašto“, „zašto je ovako?“, „ko je to odlučio?“, „kada je odlučeno?“. Majka je ponovo pokušala da mi „objasni“ „Prirodni poredak stvari“ - frazom: Kazala mi je: „Prestani da pričaš i postavljaš pitanja, kad porasteš, razumećeš, sad idi i uradi šta sam ti rekla“.

Odgovorila sam joj da neću da operem bratu čarape, ako želi neka ih sam opere ili neka ih da drugom bratu, ja to neću raditi. Razgovor sa mamom je završen praktičnim časom po metodi „ako nećeš milom, moraćeš silom“.

Tada nisam znala da će to biti prvi, ali ne i poslednji put da ću se suočiti sa svojom unapred određenom, besmislenom i nepravdom ženskom ulogom u društvu. Kao devojčica stala sam ispred nepravde i ne pomeram se. I danas sam posvećena borbi za razbijanje rodni barijera i za ravnopravnost.

Donela sam čvrstu odluku da ne nastavim da živim u takvim okolnostima

Običan dan, kao i svaki drugi dan. Imala sam samo 9 godina. Otac mi se obratio ljutitim tonom i sa fanatizmom koji ga karakteriše već dugo; govori mi da ne nosim majicu na bretele kao pre, nisam više mala i to ne izgleda dobro na meni, počinjem da se “razvijam”. Zbog običaja kojih smo se pridržavali kao romska porodica i odrastanja u konzervativnoj sredini, moj otac je imao agresivan temperament i nije nam dozvoljavao da uživamo i živimo svoje detinjstvo.

Očeva reč je bila zakon u kući i nisam se opirala, jer sam brinula za majku, koju je otac često i fizički maltretirao kriveći je zbog mog “ponašanja”, koje mu se nije dopadalo.

Takvi i slični događaji bili su uobičajeni u mojoj porodici u vreme mog detinjstva ako se nešto tako uopšte može nazvati detinjstvom. Bila sam puna revolta i borila sam se. Da bih preživela u svetu kojim sam bila okružena, uspela sam da završim obavezno osnovno obrazovanje. Moji roditelji su se razveli i ja sam bila sam prinuđena da brinem o bratu i sestri, koji su bili mlađi od mene.

Odolevajući sve vreme teškoćama i žrtvama sa kojima me je život suočio, odlučila sam da više neću tako da živim. Postavila sam sebi cilj da nastavim obrazovanje i završim školu. Htela sam i da pomognem sestri i bratu, da i oni završe školu. Želela sam drugačiji život za nas, nikada nisam težila da imam sličnu priču kao što je priča naše porodica, ili naših roditelja, koji nam nisu dali najbolji primer, jer su sputavali mnoge naše želje.

Uvek me je proganjao unutrašnji nemir, vodila sam rat sa samom sobom da se odupirem onome kroz šta prolazim, ne dajući se pred teškoćama i izazovima koje sam imala. Na kraju srednje škole, koju sam uspešno završila, imala sam jednogodišnju pauzu u školovanju, sedela sam kod kuće pošto nisam imala finansijskih mogućnosti da pohađam fakultet, kao ni informacije kome i gde bih mogla da se obratim za pomoć.

Nasumično pretražujući na društvenim mrežama sebi slične osobe, koje nisam ni poznavala, vidim neke objave na Fejsbuku koje su govorile o neformalnoj grupi studenata koji su se borili za prava romske i egipćanske zajednice u Albaniji.

Ostvarila sam prve kontakte sa njima, delili smo iste i / ili životne priče. Pridružila sam se toj grupi, koja mi je život zauvek promenila na bolje. Više nisam bila sama u svojoj borbi, u svojim naporima da se borim protiv diskriminacije i da idem napred.

Posle izvesnog vremena, stekla sam pravo da studiram u oblasti društvenih nauka. Završila sam studije sociologije i već sam veliki deo svog vremena posvetila aktivizmu za zaštitu ljudskih prava i borbi za više prava žena i devojaka u našoj zemlji, i to uglavnom iz romske i egipćanske zajednice.

Svakoga dana nastojim da se zaokupim različitim aktivnostima

Dan, koji ne mogu da zaboravim. Daće Bog da se nikad više ne ponovi. Bio je mart, nestrpljivo sam čekala da se moje zdravlje popravi i sve bude kako treba. U međuvremenu, nastavljala sam da živim sa bolom jer nisam imala snagu da započnem kontrole i preglede. Prolazili su dani, sati, nedelje i meseci, a ja sam i dalje držala u sebi to *“nešto”* što me je svakodnevno ubijalo.

Najzad sam donela odluku, istina nevoljno, da odem kod lekara i obavim pregled. Već na prvom mamografskom pregledu otkrila sam ono, što me je zapravo mučilo skoro više od godinu dana. Rezultat je bio baš kakav sam i mislila da će biti i od kojeg sam strepela. Imala sam rak na dojci. Pomislila sam da je kraj, da se moj život završava i da nema nade. Uprkos tome, trudila sam se da porodicu i prijatelje poštedim bola.

Došao je trenutak kad sam odlučila da se podvrgnem operaciji. I dalje sam, međutim, strepela, pitala se da li je ta odluka ispravna, plašila sam se. Na kraju sam bila, ipak, zadovoljna, verovala sam da će operacijom bolovi prestati i da ću ozdraviti.

Kako sam se samo razočarala! Pet meseci nakon prve operacije, morala sam na još jednu, tumor je bio i na drugoj dojci. Moje emocionalno stanje je nastavljalo da se pogoršava jer sam prolazila kroz užasno teške trenutke, iako sam se svakodnevno trudila da se zaokupim različitim aktivnostima, da ne dozvolim crnim mislima da me obuzmu i da moja porodica što manje brine.

Mogu da kažem da nikada nisam odustajala, uprkos tužnim i često obeshrabrujućim vestima o drugim slučajevima ove bolesti. Sudbina je htela da budem okružena ljubavlju, porodicom, prijateljima, kolegama, što je za mene bilo dobro.

Nema ništa teže nego napisati priču sa dubokim, snažnim, davnim sećanjima o tako osetljivoj, derisive delu mog života.

Volela bih da se ovde priča završava, a ja da uživam u punom zdravlju.

Moj prvi korak ka nezavisnosti

Moji roditelji su bili na odmoru u I. O nama, deci, brinula je baka. Najstariji brat imao je 18 godina, drugi 16, ja 14, sestra 12. Bila je letnja noć, svadba u komšiluku, u to vreme po mladu se išlo u kasnim večernjim satima. Moja sestra i ja, kao mlade djevojke, morale smo od bake da tražimo dopuštenje da ostanemo napolju da čekamo nevestu i baka nam je dozvolila. Družile smo se i ćaskale sa devojkama iz komšiluka.

U neko doba, jedna od njih je nas ostale pozvala na čaj. Sedele smo, pile čaj, razgovarale i smejale se. Jednostavno, uživale smo. Odjednom se na vratima pojavio jedan od naše braće, onaj koji je imao 16 godina i kazao meni i sestri da idemo kući. Odbila sam i rekla da imamo dozvolu od bake. Ali, brat je, kako je bio stariji od nas i u pubertetu, verovatno želeo da izgleda odraslo i autoritativno i nije odustajao. Sestra je krenula i ja za njom govoreći bratu da ću da kažem baki i ocu, kad se vrati, da nas je oterao na silu.

I stvarno, kad smo stigli kući, ispričala sam baki šta se dogodilo. Ona nam, u želji da ne doprinosi dodatno postojećim nesuglasticama, nije dozvolila da se vratimo kod drugarice, ali je obećala da ćemo kada dođe nevesta da idemo zajedno da je vidimo. Tako je i bilo.

Nisam zaboravila da, kad su se roditelji vratili sa odmora, ispričam ocu o nepravdi koju smo sestra i ja doživele od brata i kako smo se lose osećale pred prijateljicama. Otac je pozvao moju braću kod sebe i rekao im da za njegove ćerke niko nije odgovoran osim njega i da niko ne treba da traži od njih da mu polažu račune.

Tako sam ja napravila prvi korak prema svojoj nezavisnosti i odbacivanju svake vrste nepravde.

Nije svaka odluka koju donesemo prava

Bio je 28. novembar 2015., kada sam se potpuno slomila, jer se život koji sam živela pokazao kao najveća laž. Bila sam majka dvoje divne dece i verovala da imam savršenu porodicu. Onda sam dobila telefonski poziv od prijatelja, koji je radio u bolnici "R.T.". Vest koju sam čula od njega me je zapanjila. Uništila je svaki atom moje snage, uništila je moj san o svetloj budućnosti, koji sam sanjala za mene i moju decu.

O čemu je bila reč? O tome da je moj tadašnji muž bio u bolnici i prisustvovao abortusu "svoje djevojke". Sela sam u auto i odvezla se do njega, da ga pitam zašto i kako je to moguće iako bi mi bilo lakše da sam propala u zemlju. Otvorila sam vrata sobe u kojoj se on nalazio, želeći da kažem svašta, ali reči nisu izlazile. Nisam imala snage da govorim. Suze su tekle. Zalupila sam vrata. On je izašao za mnom: „*Stani, nije onako kako izgleda!*” Nisam stala. Odjurila sam kući, ne želeći da slušam njegove beskrupulozne laži i izgovore.

Pala je noć i znala sam da se moram suočiti sa onim što se dogodilo. Kada se moj muž, posle izvesnog vremena, valjda u nadi da ću se smiriti, pojavio, imala sam utisak da mi je nestalo suza, nisam imala ni mrvicu snage niti ljubavi za njega. Pogledala sam ga i upitala: *"Kada si počeo da me varaš?!"* – *"Nije onako kako si videla"*, kazao je. Nastavila sam: *"Molim te, ako se bojiš Boga, reci mi istinu"*. Rekao je: *"Obećaj mi da me nećeš ostaviti"*.

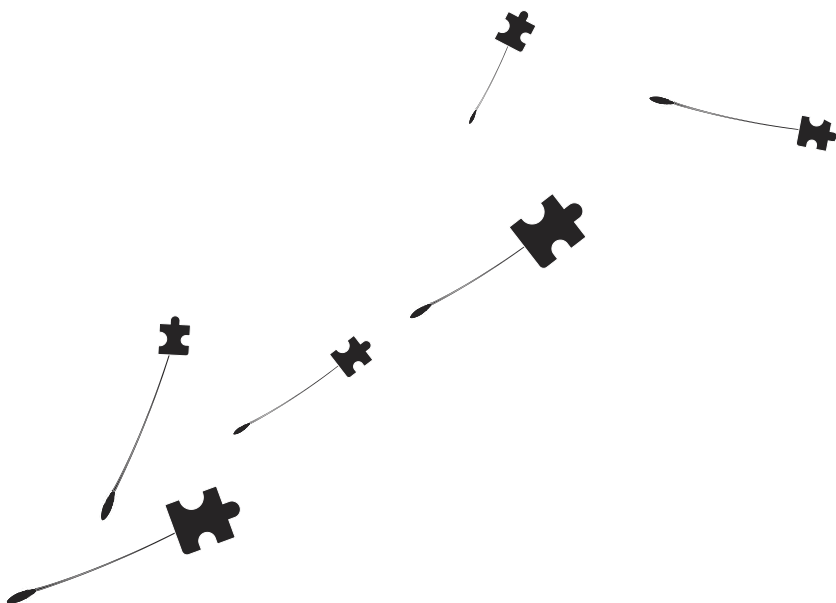
- *"Kaži mi pa ćemo vidjeti."*
- *"Za vreme dok nisi bila ovdje."*
- *"Zašto?!"*
- *"Mismo muškarci, a muškarci imaju potrebu za ženama. Hoćeš li me ostaviti?"*
- *"Kad razmislim, reći ću ti"*.

Izašao je iz sobe, ja sam ostala u mraku razmišljajući šta da radim. Izašla sam na balkon, pogledala gore u nebo i pitala se gde sam pogrešila. Mislila sam da nakon svih žrtava koje sam podnela za njega, nakon tolike posvećenosti ne zaslužujem takav udarac. Ljubomorno i sa poštovanjem sam čuvala svoju porodicu i bila ponosna na njega što je veran muškarac. Bol mi je ponovo obuzela dušu, opet sam

počela da plačem dok su mi misli išle prema deci, novorođenom sinu od devet meseci i kćerki, koja će u decembru napuniti dve godine. Duboko sam udahnula i rekla da ću se žrtvovati za njih jer svako dete zaslužuje da ga odgajaju oba roditelja. Odlučila sam da ostanem i to mi se činilo ispravnim.

Pokazalo se da baš i nije bilo. Nakon svih obećanja da me neće više varati, ponovo je to uradio posle šest godina i tada sam odlučila da se zauvek rastanem od njega.

Prevara u braku je kao pukotina na dragocenoj vazi, čak i ako se popravi, ožiljci ostaju zauvek.

Odavno sam se navikla na bol

Period, težak da pomisliš, još teži da preživiš. Ponekad je život toliko nemilosrdan da uništi i najljepše snove. U životu, čak i snovi koštaju. Da budeš žena košta. Da, da, košta mnogo snage i truda, ponekad traži i žrtvovanje. Ali biti žena je i blagoslov.

Bila je to zima koju neću zaboraviti hladna, oštra. Januar, godina 2016. Sa stomakom u kojem je disalo živo biće, lutala sam hodnicima bolnice u nadi da ću ostvariti svoj san. San, za koji sam se molila punih pet godina, nečujnom molitvom i nečujnim plačem svaki put kada bih čula dječiji glas, čak i onda, kada bih na policama marketa videla da se prodaju pelene za bebe. U meni je rastao novi život za koji mi ljudi u bijelom mantilu nisu davali nadu da će opstati.

Ledeno vreme, nezapamćena hladnoća. Stari, sivi auto na benzin koji je jedva palio, te zime je krenuo iz podijeljene M. u prijestonicu, navodno zato što je tamo medicina naprednija. Iako je izgledalo snažno i mirno, na licu svog muža vidjela sam suze kada su me odveli lekari i kada smo potpisali saglasnost za prinudni prekid moje trudnoće. Morala sam se prije vremena poroditi, navodno za moje dobro, jer se plod koji je rastao u meni nije razvijao.

Koliko je život okrutan! I to što mi pripada htio je da mi uzme.

Velika hladna i čista operaciona sala. Pomislila sam kako je ova bolnica prava kasapnica.

“Sjedite uspravno, gospođo, treba da uradim anesteziju”, obratio mi se doktor dubokim glasom.

Nekoliko medicinskih sestara su mi šarale po stomaku, a drugi doktor me je sekao skalpelom.

“Da li te boli”, upitao me je.

“Hoćete li prestati da siječete stomak ako Vam kažem ne?” – pitala sam kroz suze.

“Odavno sam navikla na bol, još kada si me položio na ovaj bolnički krevet, kada si mi rekao da želiš da mi prekineš san i optužio me da sam ja kriva jer je plod prestao da se razvija u utrobi, optužio si me čak i zato što je borben i što je još disao”, nemo sam i dalje

odgovarala doktoru. „*Odakle Vam uopšte ideja kako sam ja to sačuvala ovaj san, koliko se brinula, i kako se hranila. Vi, ljudi u bijelom, što zabadate svoj nos u djelo Božije! Pustite, tako Vam Boga, Vi nemate pojma o bolu!*”

Dok su mi suze tekle, a optužbe se gomilale u grlu, tamo dole se začuo dječji plač. „*Jel' čuješ?!*” – obratila mi se sestra prekidajući moje neme optužbe.

Bilo je 9:50.

Da, da, tog hladnog januarskog dana! Bog je stvorio čudo, jer čak ni vaga nije mogla pokazati tačnu težinu.

„*1.100 grama. Ne, ne 1200 grama*”.

„*Jel to moja beba?!*”

„*Da draga, tvoja beba!*”

„*O tako vam jednog Boga, da li ima dvije ruke i dvije noge?*”

„*Da da, dijete je kao sva druga djeca, samo što je kilaža mala.*”

„*Oh, moja noćna moro*”, pomislih. „*Ti kojeg su htjeli da prekinu na pola, ti moje čudo.*”

Gledam u staklenu kutiju unutar koje rasteš. Bijela sonda u ustima kroz koju prolazi neka tečnost koja dopire do tvoga želuca. Bio si živ.

Odlučila sam da budem sposobna da kreiram sopstvenu realnost

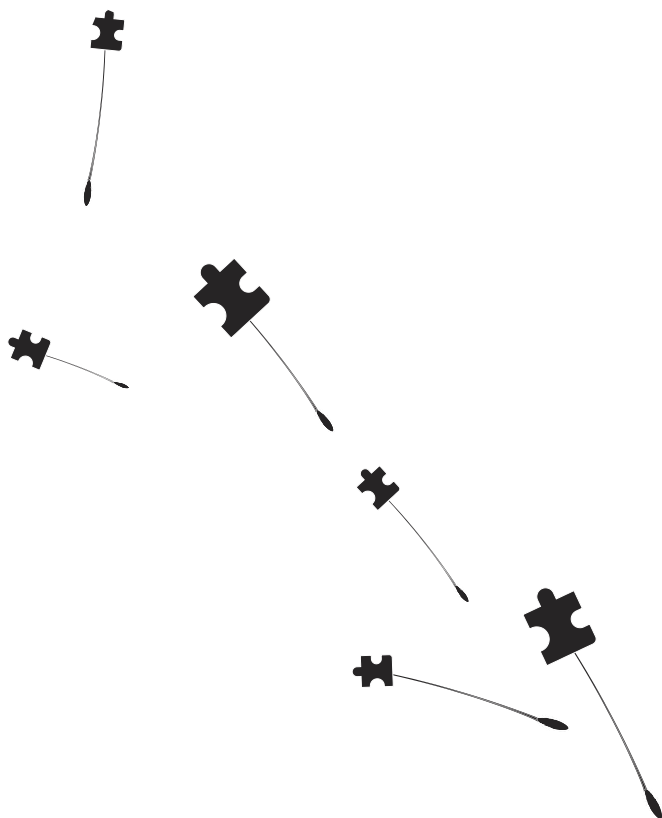
Ujutro ustanem, čistim, završim doručak i spremim se za posao. Počinjem organizovati dan spiskom stvari koje moram završiti i vidim, zauzeta sam skoro do večeri, a kad dođe veče moram nešto spremi za sutra. Jedan posao je kod kuće, a drugi je na terenu. Tako izgleda svaki moj dan, prezauzet, dan koji ne dozvoljava mnogo socijalizacije ili da budete sa ljudima koje želite da imate u blizini. Čini se da rutina gasi radoznalost i volju da se uradi nešto novo. Tako mi prolaze dani, mjeseci i godine.

Počinjem da se žalim da tako više ne mogu da živim, ne mogu da radim jer to nije zdravo za mene. Nisam stizala čak ni da osetim po koji sunčev zrak tokom dana. Vrijemenom, stvari su se promenile. Postajala sam manje zauzeta i stigla do mjere da nisam imala šta da radim, osim da se brinem o sebi.

Prvi mjesec mi se činio jako dobrim i zanimljivim zato što sam mogla izaći i uživati na suncu, kuhati, reorganizirati stvari u svojoj kući, imati više vremena da provedem sa porodicom, zaista sam uživala. Drugog mjeseca počela sam tražiti posao. Bezuspešno. Prošla su još četiri mjeseca. Ništa. Počela sam da sumnjam u sebe, gubila samopouzdanje, mislila da sam bezvrijedna. Prestala sam da izlazim napolje da se sunčam, jer sam imala sve vrijeme svijeta za to. Nisam se družila sa ljudima jer su svi koje sam sretala imali isto pitanje: *“A ne radiš, jel? Zar još nisi našla posao?”*

Te riječi su dodatno pojačavale moju tugu i frustraciju. Probala sam da nešto promenim. Da pročitam neku knjigu, nešto pozitivno, da posvetim punu pažnju stvarima koje inače većina nas uzima zdravo za gotovo i da budem zahvalna na blagoslovima koje sam imala. Počela sam da uviđam da sam pametna, da sam kreativna, da umom i rukama mogu da stvorim šta god poželim. Bila sam zahvalna na zdravlju i poklonu što sam živa. Tražila sam dobro u ljudima koji su me okruživali, zanemarujući ono što mi se ne sviđa. Shvatila sam da sama kreiram svoju stvarnost i način na koji pristupam izazovima ili problemima.

Kada sam stigla do nivoa da sam u miru sa sobom, počela su se otvarati mnoga vrata, novi poslovi, nove mogućnosti, nova prijateljstva i mnoge, mnoge stvari koje nisam ni očekivala. Kada čovek sebe stavi na prvo mjesto i vodi računa o sebi kao da brine o svom djetetu, naprimer, može da prevaziđe granice i postigne ono što želi.

Volim ovako da se oblačim i nastaviću to da radim

Bila sam tinejdžerka tokom sedamdesetih godina prošlog veka, u vreme kada je na modnoj sceni bila popularna "Twiggy". Engleska manekenka, veoma, veoma mršava - tanana. Moja starija sestra je tek krenula na fakultet - prva studentica u porodici. Ja sam još pohađala srednju školu. Otac je bio pedagog. Imao je razvijen dar za pripovijedanje, sva djeca u porodici su ga voljela zbog toga. Naša kuća sa balkonom podsećala je na staru tursku gradnju, sa velikim dvorištem za gradske uslove, koje je na neki način bilo podijeljeno na dva dijela. Kuća se nalazila u gornjem dijelu dvorišta i bila je povezana sa drugim dijelom dvorišta, ako se ne varam, sa pet stepenica. Stepenice su bile od ravnih kamenih ploča.

Čini mi se kao da je danas bilo, toliko mi je jasna slika u mislima, kada je dan prije nego što je moja sestra otišla u P. na studije i iznajmila stan sa drugaricom, otac pozvao nju i mene da sjednemo i razgovaramo.

Počeo je da "priča" sa mojom sestrom, zapravo da joj drži "predavanje" o novom životu koji je započela kao studentica, o poteškoćama, susretima sa nepoznatim ljudima iz različitih krajeva, različitim ličnostima, itd. U neko doba, otac se okreće prema meni i pita me zašto imam tako kratku haljinu. *„Nije li vrijeme za malo dužu, kaže, sada si u srednjoj školi, pogledaj sestru“*, rekao je, *„kako je dobro i pristojno obučena.“* Moja sestra je, takođe, nosila haljine iznad koljena, ali ne tako kratke kao ja. Uistinu sam nosila mnogo kratko, sviđalo mi se to i osjećala sam se dobro. To sam glasno i kazala: *„Meni se ovako sviđa i nastaviću da nosim kratke haljine“*. Videlo se da je otac bio iznenađen mojom smelošću, ali nije rekao ništa. Starija sestra je pokušala da „spasi“ stvar: *„Tata, vjerujem da će uskoro sama uvidjeti šta treba da radi i da će sama početi da nosi duže, vrijeme čini svoje.“*

I tu se naš „razgovor“ završio. Moram da kažem da se nisam osjećala dobro, jer sam „uzvratila“ ocu, sa kojim sam imala posebnu vezu, u porodici su me zvali „tatina djevojčica“. Nakon nekoliko godina i ja sam, kao i moja sestra, počela studije u Prištini. Volela sam matematiku i fiziku i odlučila sam da studiram elektrotehniku na Tehničkom fakultetu. Na tom fakultetu studiralo je vrlo malo djevojaka, računalo se da tehnika više interesuje muškarce.

Jednog dana, nakon završetka nastave, kada sam ustala da izađem iz amfiteatra, u kojem je držana većina predavanja, moje kolege u sali su počele da zvižde. U amfiteatru sam inače, za razliku od ostalih devojaka, obično nosila farmerke, jer sam zahvaljujući starijem bratu, uvijek imala farmerke i to prave, iz Italije. Tog dana, međutim, bila sam obukla lijepu, prilično kratku plavu suknju sa tufnicama. Kada sam začula zvužduke, setila sam se razgovora sa ocem. I od tog dana Twiggy sam zamijenila za Chanell. Nisam to uradila jer sam bila primorana na to, ali se zaista nisam osjećala dobro slušajući zvižduke koji su me pratili.

Mudra izreka kaže, „Kakve okolnosti - takav razgovor”.

Zaista, od te `75-e pa na dalje počinje više da se nosi midi dužina, pa sam se priklonila trendu. Moj stil odijevanja se promijenio. Ipak, bila sam ponosna što sam se suprotstavila ocu iako je poštovanje prema njemu bilo izuzetno. Zauzela sam se za sebe i taj gest prepoznajem sada kao prvi svesni znak mog feminizma.

Talas pobune koji je rastao u meni naterao me je da reagujem

Bila je 1993. Sećam se, tek sam napunila 18 godina i, kao i svi mladi ljudi na kraju srednje škole, trebalo je da odlučim kuda na sudije. Bila sam dobar đak, uspešna u školi i mogla sam da biram. Potraga za visokim studijama mogla je da se nastavi samo u prestonici, jer u mom gradu nije postojao univerzitet. Čak i da postoji univerzitet u mom gradu, odlučila sam, otići ću u prestonici, jer mi je bio san da tamo živim nekoliko godina. I pored toga što se moji roditelji nisu slagali sa mojim izborom predmeta studiranja: socijalni rad, uvek su me podržavali da nastavim studije, bez obzira u kojoj zemlji.

Sećam se, da je u to vreme opšta politička situacija u zemlji bila nestabilna i da je zemlja tek ušla u period tranzicije iz totalitarnog u demokratski sistem i bilo je mnogo protesta, nasilnih incidenata i društvene neizvesnosti.

U mojoj porodici, ja sam starija od dve sestre, roditelji su često bili zaštitnički nastrojeni prema nama, više nego što bi trebalo, verovatno i zbog društvene nesigurnosti. Uprkos tome, uvek su nas ohrabrivali da postanemo svoje „dame“, da učimo, da nastavimo visoke studije i postanemo samouverene i samostalne u životu. Nastavak srednje škole nije bio upitan, ali je studiranje bilo nešto što je dodatno usrećilo mene i moju porodicu.

Potičući iz okruženja i porodičnog života iz komunističkog perioda, proširene porodične veze i dalje su bile jake. Sećam se, da su u to vreme, iako na ulazu u drugi, nepoznati sistem, te bliske veze i dalje nastavljene, porodice su bile veoma otvorene prema rođacima i njihovim porodicama, imali smo porodične posete prijatelja i rođaka. Razgovaralo se o svemu u vezi sa porodičnim životom, problemima, izazovima. Tokom poseta prijatelja i članova porodice, mi, ćerke porodice, nismo bile mnogo uključivane, već uglavnom roditelji, a i naše učešće u diskusijama bilo je vrlo sporadično.

Baš u to vreme, kada smo u porodici raspravljali o izboru mog fakulteta (uopšte nismo razgovarali da li ću nastaviti fakultet li ne, to je već bilo odlučeno), moj rođak je došao da nas poseti i, kao i uvek, događao se ritual diskusije. Razgovaralo se o

nastavku studija i moji roditelji su mu s ponosom kazali kojom granom sam odlučila da se bavim. U tom trenutku, moj rođak je začuđeno slušao i rekao mom ocu, da li zaista misli da može da pošalje ćerku u prestonicu, da živi i nastavi školovanje sama, u ovoj situaciji. I onda je nastavio da govori, da nikada nije pomislio da pošalje svoju devojčicu u drugi grad. Prema njegovim rečima, za devojkicu je bilo opasno da živi sama, jer se mogu desiti neželjene stvari i možda, umesto da bude nešto dobro, to može doneti nepoželjne posledice u životu devojčice.

Sećam se kako su moji roditelji na trenutak bili zapanjeni, možda nisu očekivali da neko, ma koliko blizak, može da se umeša i, još više, da razmišlja na takav način dok su oni ćutali. Sedela sam na sofi i počela sam da se osećam loše slušajući ga. Sedela sam na kauču i počela da osećam nelagodnost dok sam slušala te reči. Talas pobune me obuzeo, nateravši me da reagujem. Iako smo često razgovarali sa roditeljima i našim društvom, nedostajalo mi je iskustvo da se suprotstavim i govorim o stvarima koje sam smatrala nepravdom, posebno sa starijima od sebe. Želela sam da reagujem! Moj pogled je ostao uprt u roditelje, izražavajući moju tihu pobunu. U tom trenutku, moj otac je ljubazno uzvratio rođaku, rekavši mu da je veoma pogrešio što je tako razmišljao, jer je škola pravi put za budućnost dece, bilo dečaka ili devojčica, pa čak i roditelja (kada imaju sredstava za izdržavanje dece). Roditelji ne bi trebalo da to sprečavaju, jer bi to uticalo na budućnost dece. Osećala sam se veoma dobro, jer je moj otac dao glas mojim mislima, a pobuna u meni je tako dobila krila krila.

Diskusija se nastavila, a rođak je da bi bio što ubedljiviji, pričao i priče koje je čuo, kako su devojke koje žive same u drugom gradu, u ovakvim situacijama, promenile način života itd, itd. Nisam više mogla da ćutim i rekla sam mu, da se te neželjene stvari retko dešavaju devojkama koje se uče i podstiču da odrastaju i budu samostalne i da se ne slažem da njegovim mišljenjem. Rekla sam mu da su me roditelji odgajali sa samopouzdanjem, brinuli o meni i da ću ih usrećiti svojim razvojem.

U stvari, na trenutak mi se učinilo da razgovaram sa osobom koja je i sama bila roditelj i kao i moji roditelji, odgajala decu, devojčice i dečake, iako mlađe od mene.

Znala sam da je i on dobar roditelj, ali nije bilo u redu da se devojke tretiraju nejednako u šansama koje mogu da imaju u životu, samo zato što su devojčice i „krhkije“. Smatrala sam da ne treba da ćutim, da treba reagovati. Možda sam želela da kažem roditeljima da sam na njih ponosna zbog podrške koju su mi pružali i činili me jačom.

Rođak se nije dobro osećao i počeo je da se pravda, nije, kaže, diskutovao da bi osuđivao, već je jednostavno pričao ono što je čuo i šta je mislio. Nije pristao da dozvoli svojoj ćerki da ide u drugi grad, već samo sinu, jer po njemu, dečaci u ovom „nemirnom vremenu“ bolje prolaze od devojčica. Moji roditelji su pokušali da ga podstaknu da se predomisli, podržavajući moje mišljenje.

Iako diskusija tokom posete mog rođaka mojoj porodici, nije donela nikakve promene u njegovom mentalitetu i stavovima u pogledu ravnopravnosti devojčica i dečaka da se školuju i uspevaju u životu u skladu sa svojim snovima i težnjama, ostalo mi je u sećanju, kao korak napred, da sam se prilikom tog susreta sa njim založila za ono što sam mislila da je ispravno.

Šta su učesnice rekle o projektu?

„Radionica je bila nešto posebno za mene, samospoznaja ili povratak sebi. Kao da sam tu priču čuvala negde ispod zatvorenih kapaka, negde duboko u neotvorenim i nedovršenim slikama. Kao da nisam prepoznala njihovu vrednost za sebe do tog dana. Kada je priča izašla iz mene, shvatila sam koliko je olakšanje kada podignete kapke, pogledate oko sebe i vidite žene tamo, njihove oči uprte u vas, kako slušaju ćutke, upijaju svaku vašu reč. Eksplozija emocija ispunila je mene i prostor oko mene. Želela sam da me neko zagrl i ništa više. Suze su tekle, grlo se stezalo, a knedla je pritiskala stomak, ali je i donosila olakšanje. Imala sam jedinstven osećaj pripadnosti toj priči, ja kao heroina te priče jer kada sam je izgovorila naglas, slušajući sebe, jedva prepoznajući svoj glas, osećala sam se tačno kao heroina tog dana u tom trenutku. Moramo da pričamo svoje priče i da pamtimo i negujemo te uspomene. Da ih delimo, da slušamo, grlimo i podržavamo jedna drugu. Uvek sa vama u novim pričama i novim sećanjima!”

* * *

„Bilo mi je veoma zanimljivo. Naučila sam da je ženska solidarnost važna i inspirativna za budućnost. Bilo mi je veoma važno da čujem druge priče. Osećala sam strah, a takođe mi je bilo važno da pomognem nekome. Najteže mi je bilo slušati te priče i ispričati svoje. Najbolje je što se svaka žena otvorila i saosećala sa drugim pričama. Učestvovala bih i predložila nastavak.”

* * *

„Radionica mi je omogućila da podelim nešto o čemu još uvek nisam razgovarala, iako je prošlo mnogo godina od tog događaja. Naučila sam da je sve mnogo lakše kada te ono što čuvaš u sebi ne opterećuje; подели to sa onima koji neće tumačiti, suditi, procenjivati ili savetovati kao da si mogla drugačije. Osetila sam olakšanje i bila sam srećna što su ostale učesnice sa velikom pažnjom slušale moju priču, što mi je dalo utisak da im je moja priča važna. Prijatna atmosfera, međusobno razumevanje i

podrška jasno vidljivi u očima svih učesnica. Uvek bih ponovo učestvovala u ovakvoj radionici.“

* * *

„Za mene je radionica bila posvećena dokumentovanju aktivističkih iskustava. Naučila sam da poštujem postojanje ženskih glasova o različitim iskustvima, otporu i borbama za prava drugih. Doživela sam emotivno sećanje na događaje koji su me oblikovali. Slušajući druge priče i razumevajući različite perspektive i emocije, osećala sam se uzbuđeno, radoznalo i empatično. Bilo je najbolje slušati druge priče. Odvojite vreme samo za pisanje i slušanje. Oduševljena sam ovom metodom i objašnjenjem kako se to radi i zašto. Želim da se projekat nastavi i da uključi više žena iz više zemalja. Na ovaj način se razmatraju aktivistička iskustva različitih žena iz regiona.“

* * *

„Za mene su projekat i radionica bili novi pristupi sakupljanju sećanja i njihovom očuvanju živim i poznatim javnosti. Kroz priče sam mogla da doživim radost, tugu, osnaživanje, stres i olakšanje. Najzahtevniji deo za mene je bio odabir odgovarajuće priče. Najbolje je bilo slušati sva iskustva drugih učesnica. Volela bih da ponovo imam ovakvu radionicu jer sam uživala u izražavanju svojih najdubljih misli.“

* * *

„Projekat i radionica su bili inspirativni, intrigantni i zabavni, vraćajući me u određeno vreme i trenutak. Naučila sam nešto o svojoj savesti, ali nisam se pokajala i nisam to čak ni sebi pokazala. Bilo je neophodno u određenom trenutku, napravilo je prekretnicu u mom životu u izgradnji moje ličnosti. Doživela sam zadovoljstvo i socijalizaciju sa učesnicama, što možda nisam očekivala. Šta mi je bilo najteže? Nije bilo teškoća; mogao je biti izazov izbora trenutka, izbora životne priče. Šta je bilo najbolje za mene? Delile smo prijatne, tužne i intenzivne trenutke kada smo čitale priče. Rado bih učestvovala u takvim radionicama, ne samo jednom, već svaki put.“

* * *

„Projekat i radionica su bili iskustva, koja su me navela da razmišljam o sebi i svom životnom iskustvu kroz pisane refleksije. Doživela sam mnogo pomešanih emocija. Bilo je to iskustvo koje je izazivalo raznovrsna sećanja, koja su ponekad donosila zadovoljstvo, tugu, posvećenost i inspiraciju... Najzahtevnije je bilo kako početi pisati o događaju koji je ostao u mom sećanju i nije izbrisan. Sećanje koje je počelo izazovom, a završilo se realizacijom mojih inicijativa. Najbolje za mene je bilo kada je priča pročitana pred velikom grupom i pohvaljena aplauzom. Naravno, učestvovala bih jer sam doživela razne događaje u svom životu i želela bih da ih podelim sa drugima.“

* * *

„Projekat je bio nešto novo, uzbudljivo i drugačije od prethodnih radionica i projekata sa kojima sam se susrela. Imala sam priliku da čujem iskustva drugih žena, od kojih sam naučila kako da budem jača i da se suočim sa problemima. Čitajući priče, setila sam se nekih sličnih iskustava sa kojima sam se susrela tokom života; ponovo sam prošla kroz strah, anksioznost, nadu i sreću. Osetila sam da nisam sama, da postoji mnogo žena sa različitim problemima i da se svaki problem i situacija mogu rešiti. Najteže mi je bilo slušati iskustva žena koje su se suočile sa nasiljem. Najbolje stvari koje su proistekle iz ove radionice bili su osmesi i sreća učesnica nakon čitanja njihovih potresnih priča. Bila bih oduševljena da ponovo budem deo ove radionice.“

* * *

„Radionica „Naše priče“ bila je odlična prilika da se osvrnem na svoja sećanja. Vratila me je u dan kada sam odlučila da se založim za nešto što mi je od velike važnosti. Doživela sam različite emocije tokom radionice, počevši od zahvalnosti, tuge i smeha. Događaji poput onih na radionici „Naše priče“ su lični i emotivni. Osećala sam se cenjenom od strane organizatorki što su me izabrale za jednu od učesnica radionice. Najbolji trenutak je bio kada su priče čitane, jer je svaka ispričala deo životnog iskustva, koje sam čula prvi put. Rado bih ponovo učestvovala u ovakvoj radionici.“

* * *

„Bilo je prijatno iskustvo biti u grupi moćnih žena. Učila sam iz njihovog iskustva i kako su prevazišle svoje izazove. Osećala sam olakšanje, motivaciju i inspiraciju slušajući te priče. Najveći izazov za mene je bio da podelim svoju priču i da se ne osećam osuđivanom zbog svojih odluka. Međutim, shvatila sam da je to najbezbednije mesto. Stekla sam nove prijateljice, a celo iskustvo se činilo kao terapijska sesija gde smo delile naša najdublja osećanja. Volela bih da imam takve radionice i da češće stvaram grupu ljudi koji bi želeli da dele priče i stvore vezu gde podržavamo i pažljivo slušamo jedna drugu.“

Zorana Antonijević
OUR STORIES / TREGIMET TONA / NAŠE PRIČE

Publishing by Women's Association Sandglass, Kruševac, Serbia
Botuar nga Shoqata e Grave Sandglass, Kruševac, Serbi

Izdavačice
Udruženje žena Pešćanik, Kruševac

For publishers / Për botuesit / Za izdavačice
Snežana Jakovljević

Design of the book / Dizajni i librit / Dizajn publikacije
Jelena Marković

Preparation for printing and folding / Përgatitja për shtypje dhe palosje /
Priprema za štampu
INArT, Kruševac

Printing / / Štampa
VV Print, Aleksandrovac

Tiraž
100 kom.

Asocijacija
žena Mitrovice
za ljudska prava

PEŠĆANIK
udruženje žena
Kruševac

KVINNA
KVINNA

*Printed with the support of the Foundation for Peace and Gender Equality Kvinna till Kvinna.
The views in this publication belong exclusively to the authors and do not necessarily reflect
the opinion of the donors.*

*Shtypur me mbështetjen e Fondacionit për Paqe dhe Barazi Gjinore Kvinna till Kvinna.
Pikëpamjet në këtë botim u përkasin ekskluzivisht autorëve dhe nuk pasqyrojnë
domosdoshmërisht mendimin e donatorëve.*

*Štampano uz podršku Fondacije za mir i rodnu ravnopravnost Kvinna till Kvinna.
Stavovi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorkama i ne odražavaju nužno mišljenje
donatorki.*

